

UNIVERZITET U NOVOM SADU
FILOZOFSKI FAKULTET

MEDIJI CIVILNOG DRUŠTVA KAO ALTERNATIVA
MEDIJSKOM POPULIZMU, SENZACIONALIZMU I
LAŽNIM VESTIMA
Zbornik radova



Novi Sad, 2019.

UNIVERZITET U NOVOM SADU,
FILOZOFSKI FAKULTET NOVI SAD,
21000 Novi Sad,
Dr Zorana Đinđića br. 2
Tel: +381 21 459 483
www.ff.uns.ac.rs

Za izdavača
Prof. dr Ivana Živančević Sekeruš

Uređivački kolegijum
dr Dinko Gruhonjić
dr Dubravka Valić Nedeljković

Akademski odbor
dr Dubravka Valić Nedeljković, dr Dinko Gruhonjić, dr Nikola Knežević

Recenzenti:
dr Dubravka Valić Nedeljković, dr Dejan Pralica, dr Vladimir Barović, dr Jelena
Kleut, dr Smiljana Milinkov, dr Nikola Knežević

Lektura
Dragana Prodanović

Dizajn korica i tehnička priprema
Igor Lekić

ISBN
978-86-6065-514-3

URL
<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2019/978-86-6065-514-3>

Konferencija je održana uz pomoć Medijskog odeljenja Misije OEBS-a u Srbiji.

Zabranjeno preštampanje i fotokopiranje. Sva prava zadržava izdavač i
autor.

SADRŽAJ

Uvodnik

Dinko Gruhonjić	
MEDIJI CIVILNOG DRUŠTVA – <i>TERRA NOVA</i> ZA NOVINARSTVO?.....	7

Lažne vesti, populizam, dekonstrukcija

Dubravka Valić Nedeljković, Dragana Pećo, Nedim Sejdinović	
TRIBINA: MEDIJI CIVILNOG DRUŠTVA KAO ALTERNATIVA MEDIJSKOM POPULIZMU, SENZACIONALIZMU I LAŽNIM VESTIMA.....	17

Mirjana Nikolić	
MOĆ GRAĐANA – OD PARTICIPACIJE U KREIRANJU SADRŽAJA DO MEDIJA CIVILNOG SEKTORA.....	25

Marina Mučalo	
NEPROFITNE ELEKTRONIČKE PUBLIKACIJE U REPUBLICI HRVATSKOJ: ZAUSTAVITE REUTERS?	39

Hajrudin Hromadžić	
MEDIJI I PRODUKCIJA LAŽNIH VIJESTI U POSTPROSVJETITELJSKOJ EPOHI POPULIZMA I SENZACIONALIZMA.....	53

Helena Popović	
NOVA MEDIJSKA REALNOST: LAŽNE, „PRAVE“ I SATIRIČNE VIJESTI	65

Lejla Turčilo, Seid Masnica	
POST-ISTINA I ALTERNATIVNE ČINJENICE KAO PROBLEM <i>MAINSTREAM</i> MEDIJA U BOSNI I HERCEGOVINI I GRAĐANSKO NOVINARSTVO KAO DIO PROBLEMA I/ILI RJEŠENJA	77

Ivana Kostovska, Nino Domazetovikj	
MACEDONIAN FAKE NEWS PRODUCTION: NOT ONLY EXPORT-ORIENTED INDUSTRY	91

Stefan Janjić	
MEDIJSKE INICIJATIVE ZA BORBU PROTIV LAŽNIH VESTI: OD MANIPULACIJE DO DEKONSTRUKCIJE	107

Riku Rantanen	
COMPLICITY OR COMPATIBILITY OF LOGIC? HOW FINNS PARTY'S MEDIA RELATIONS CONTRIBUTED INTO PARTY'S SUCCESS IN 2010S.	121

Mediji civilnog društva, javni servis, prošlost

Nikola Radunović	
JAVNI SERVIS PROTIV JAVNOG SERVISA RTCG: BORBA ZA PROFESIONALIZAM ILI ZA POVRATAK U MRAK	137

Vladislava Gordić Petković	
ALTERNATIVNA ISTORIJA I STRATEGIJE OTPORA POPULIZMU U ROMANU LUZITANIJA DEJANA ATANACKOVIĆA	151

Belma Buljubašić	
DOMINANTNI NARATIVI O RATU U BOSNI I HERCEGOVINI: DA LI JE MOGUĆ KONCENZUS O PROŠLOSTI?	163

Rod, mediji, populizam i alternativa

Margareta Bašaragin, Svenka Savić	
ROD, ŽENE I ANTIFAŠIZAM NA DRUŠTVENOJ MREŽI ŽENSKA POSLA	185

Jasna Duraković	
SENZACIONALISTIČKO I POVRŠNO IZVJEŠTAVANJE MEDIJA O TEMI RODNO ZASNOVANOG NASILJA U BOSNI I HERCEGOVINI	199

Nađa Bobičić	
NEZAVISNI LJEVIČARSKI PORTALI – ISKUSTVA ŽENA	209

Ervina Dabižinović	
ŽENSKI SUD – REKONSTRUKCIJA ŽIVOTA	225

Miloš Pankov, Svenka Savić	
ROD KAO TEMA ALTERNATIVNIH MEDIJA U SRBIJI: PRIMER AUTONOMIJE	241

Uvodnik

MEDIJI CIVILNOG DRUŠTVA – TERRA NOVA ZA NOVINARSTVO?

Pred vama je zbornik radova sa šeste po redu međunarodne naučne konferencije „Uloga medija u normalizaciji odnosa na Zapadnom Balkanu“, koja je krajem maja meseca 2018. godine održana na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, a u organizaciji Odseka za medijske studije. Ovaj zbornik nosi isti naziv kao i sama konferencija – „*Mediji civilnog društva kao alternativa medijskom populizmu, senzacionalizmu i lažnim vestima*“.

Prva ideja bila je da u naslovu, umesto „mediji civilnog društva“, piše „alternativni mediji“, ali smo vrlo brzo shvatili da bi takva sintagma, naročito ukoliko je prevedemo na engleski jezik, i te kako „parala uši“, jer bi alternativni mediji neminovno bili shvaćeni kao *alt-right media*, odnosno mediji koji promovišu opasne populističke desne ideje.

Zbog toga smo se odlučili za termin „mediji civilnog društva“ jer su „mediji civilnog društva“ u Srbiji veoma specifična kategorija medija. I ne samo zbog toga što se mediji civilnog društva globalno češće nazivaju mediji zajednice (*community media*), već i zbog toga što su takvi mediji u Srbiji zapravo jedni od retkih koji uspevaju da se odupru sve jačem pritisku vlasti na uređivačke politike. U tome uspevaju prevashodno zahvaljujući činjenici da njima upravljaju nevladine organizacije koje se finansiraju putem različitih, najčešće međunarodnih projekata. Kod nas su, međutim, još uvek slabo razvijeni mehanizmi *crowdsourcinga* a još manje *crowdfundinga*, što bi trebalo da budu same esencije medija zajednice.

Prema tumačenju Uneska, mediji zajednice odlikuju se odgovornošću prema zajednicama kojima služe i često nastaju kao rezultat rada važnih i popularnih društvenih pokreta, posvećenih nastojanju da otvore prostor za sudelovanje građana, bez političkog ili komercijalnog uplitanja. No, kako god ih nazivali, mediji zajednice ili mediji civilnog društva nastali su iz potrebe da se odgovori na pritiske u vezi sa vlasništvom nad medijima i kao želja da se izbegne cenzura, pa se zbog toga često zovu i „nevladini“ ili „nekomercijalni“

mediji: kontrola, dakle, nije u rukama vlade ili biznisa, već pre svega u rukama samoorganizovanih građana ili novinara, asocijacija ili organizacija.¹ Drugim rečima, takvi mediji nastali su kao reakcija na medijske korporativno-oligopolne organizacije i kao izraz potrebe da, uprkos pritiscima korporativnih medija, zadrže program koji će u sebi imati temeljne karakteristike demokratskog javnog komuniciranja. Oni predstavljaju i platformu za marginalizovane i disidentske glasove, te tako doprinose promociji medijskog pluralizma.

U Srbiji mediji civilnog društva prepoznati su i kao alternativa tabloidizaciji medija, koja je glavni krivac što je drastično opalo poverenje publike u medije. To je zaista prilika za medije civilnog društva, koji bi publiku trebalo da tretiraju na drugačiji način – kao subjekt a ne objekt. Možda je to onda i kanal na kojem spas može da pronađe i odgovorno novinarstvo, na kojem može da preživi raznovrstan sadržaj, šarolikost novinarskih žanrova, javni interes?²

Ako je to tako, a uvereni smo da jeste, treba stalno ohrabrivati novinare u Srbiji koji su ili ostali bez posla u procesu kontroverznih privatizacija, ili ne žele da trpe cenzorske pritiske, ili tek počinju da se bave novinarskom profesijom – da osnivaju medije civilnog društva i da uče o načinima kako da obezbede održivost takvih svojih medija.

Kritika sadržaja masovnih medija, objavljivanje alternativnih stavova i iskustava, otvaranje tabuiziranih tema, analitičko i istraživačko novinarstvo obavezne su teme kojima se bave mediji civilnog sektora, suočavajući građane sa društvenom stvarnošću u kojoj žive, a koja se često ne može videti u mejnstrim medijima. Takvi mediji, za razliku od komercijalnih i stranačkih medija, imaju agendu posvećenu javnom interesu u sferi javnog informisanja, što je jedna od ključnih stvari za proces demokratizacije zemlje, ali i za očuvanje osnovnih vrednosti novinarstva kao profesije.³

¹ Prema: Gruhonjić D. (2016). Mediji civilnog društva (mediji zajednice) – iskustva razvijenih zemalja. u: Mediji civilnog društva – uputstvo za upotrebu (ured. Sejdinović, N.). Novi Sad: Nezavisno društvo novinara Vojvodine.

² Isto.

³ Isto.

Tim pre što je danas, pred našim očima, u toku proces u kojem se razdvajaju novinarstvo i mediji. Pa se postavlja pitanje koje ključne novinarske vrednosti su preživele, posebno u mejnstrim (*mainstream*) medijima, računajući tu i tradicionalne medije, ali i njihove internetske platforme?

Novinari ne poznaju dovoljno ekonomski model novih medija, koji ni u svetu biznisa još uvek nije razrađen do kraja. Od novinara se, međutim, zahteva da se prilagode tom nedovršenom modelu, ukoliko imaju nameru da prežive. Takav zahtev prejeducira nameru da bi svi novinari istovremeno trebalo da budu menadžeri. Ali, novinari uglavnom nisu menadžeri niti bi trebalo da budu. Jer, da su svi novinari ujedno i menadžeri, to bi značilo da oni stalno moraju da misle o profitu. Logično, ukoliko novinari pre svega razmišljaju o profitu, onda se nameće pitanje: ima li tu uopšte mesta za novinarstvo i kako na taj način zadovoljiti javni interes, što bi trebalo da bude u fokusu svakog kvalitetnog novinarstva?

Šta se danas, ili bolje rečeno od momenta široke upotrebe interneta u medijima, dešava sa suštinskim novinarskim vrednostima kao što su: borba protiv cenzure; ljudsko pravo građana na slobodno informisanje; pravo medija na jednak pristup informacijama od relevantnih izvora; eliminisanje štetnog i prikrivenog uticaja medijskih vlasnika kao i oglašivača na odabir vesti; nesmetana javna kontrola funkcionera i odgovarajuće, u skladu sa javnim interesom, informisanje o njihovom delovanju?⁴ Da li svedočimo procesu u kojem se verodostojnost medija počinje svoditi na „verodostojnost“ industrije reklama? I, ukoliko je to zaista proces koji je u toku, da li se onda – naizgled paradoksalno – razdvajaju mediji i novinari? Ukoliko se značajan deo masovnih medija koji su uticajni i bogati uglavnom bavi forsiranjem tabloidnih sadržaja, senzacionalističkih pa samim tim i neproverenih, lažnih i – logično - informacija koje proizvode štetu, da istovremeno insistiraju daleko više na brzini dok je tačnost u drugom planu, onda je sasvim sigurno tačno da su takvi uzusi bavljenja profesijom u neskladu sa odgovornim novinarstvom. A samo je odgovorno novinarstvo – novinarstvo, sve ostalo teži propagandi. Takva neodgovornost u obradi i plasiranju informacija bez sumnje vodi ka dezinformisanju javnosti, nepostojanju javne debate ili organizovanju javnih

⁴ Videti u: Mekvejl, D. (1994). *Stari kontinent – novi mediji*. Beograd: Nova.

debata na osnovama konflikta. Vizija na taj način oblikovanog sveta može da bude veoma opasna. Sve u svemu, reč je o načinu izveštavanja putem medijskih kanala koje vodi ka dezinformisanju i obmanjivanju javnog mnjenja, što u krajnjoj instanci vodi ka dobro poznatom fenomenu narkotičke disfunkcije medija.

Potrebno je spomenuti i da se veoma često i istraživačko, i analitičko, i svako drugo novinarstvo koje pokušava da pronikne u dubinu i suštinu društvenih anomalija jednostavno smatra – dosadnim pa samim tim i medijskim sadržajima koji su nepoželjni. Dokazano je da u eri multimedija uočavamo trend odumiranja kompleksnijih novinarskih žanrova. Imajući sve pobrojano u vidu, onda je tačna i hipoteza da se novinarstvo koje služi javnom interesu povlači ili proteruje iz najvećih medijskih kanala, te da se sve brže i brže mediji pretvaraju u alatku kojom se služe profesionalci iz oblasti odnosa sa javnošću. U takvim okolnostima, novinarstvu nema druge nego da pokuša da pronađe medijske kanale pomoću kojih će pokušati da se reafirmiše, što je prvi preduslov za dugačak proces povratka poverenja u verodostojnost novinarske profesije. Možda su upravo mediji civilnog društva, to jest mediji zajednice, taj kanal.

Uporedo sa tim procesom, sada više nego ikada ranije, veoma je važno raditi na medijskom opismenjavanju građana, kako bi mogli da shvate činjenicu da se manipulanti iz tabloida lažno predstavljaju kao novinari. (Multi)mediji čiji su oni urednici imaju samo u pojavnom obliku sličnost sa tradicionalnim medijima, ali je to suštinski propagandni sadržaj. I oni šalju poruke kroz masmedijske kanale, ali te poruke nisu novinarske. Moguće je onda da su pojedini teoretičari u pravu kada tvrde da se raspada tradicionalni skup medija, novinarskog sadržaja i oglasa. Ili se iz tog objedinjenog skupa povlači samo novinarski sadržaj?

Važno je da na ovom mestu napomenemo, radi izbegavanja generalizacija: ne možemo sve masovne (multi)medije stavljati u isti koš, jer svakako ima i časnih izuzetaka. Zbog toga je suštinsko pitanje kako pronaći spas za novinarstvo, koje se sve više „odmeće“ od građana i zaboravlja da je zbog njih i nastalo. Kako, dakle, da se novinarstvo redefiniše, odnosno da se publici precizno i jasno ukaže na to šta je odgovorno novinarstvo, a čemu služe pi-ar, marketing, propaganda... To su svakako legitimna zanimanja, ali nisu

novinarska. Zatim, kako publici približiti šta se sve podrazumeva pod javnim interesom a šta pod interesom koji se pretvara da je javni, a u stvari služi isključivo u partikularne svrhe? Da li to može da se reši kroz uvođenje nastavnih sadržaja iz oblasti medijske pismenosti u obrazovni sistem? Da li bi se tako moglo lakše dopreti do medijskih potrošača i naučiti ih lakšem razumevanju poruka koje odašilju mediji ka javnosti, naučiti ih šta jeste odgovorno novinarstvo a šta je antinovinarstvo?

Fric Plaser (Fritz Plasser) je još 1985. godine upozoravao da politički sistem sve više postaje medijski a medijski sistem sve više politički agira. Prema njegovim rečima, na kraju tog procesa ta dva sistema će se stopiti u jedan, kako ga je nazvao, „supersistem“, koji će postajati introvertniji, u smislu da će biti sve udaljeniji od potreba građana.⁵ Moguće je da upravo živimo u vremenu supersistema, jer se uočava sve veća dramatizacija događaja, dok istovremeno javnost otupljuje svoju kritičku oštricu usled prenaduvanih informacija. Reč je, dakle, o „galopirajućoj inflaciji reči“, što za posledicu ima gubitak poverenja javnosti u njihovu autentičnost i verodostojnost. Mediji se koncentrišu u izveštavanju o politici na udarne, takozvane glavne događaje, ali u istom momentu oni zanemaruju dubinske analize suštinskih političkih pitanja. Političari se u medijima pojavljuju kao „selebritiji“⁶, a zabavna prezentacija političke profesije čini samu politiku nebitnom te se ona i smatra nevažnom. O tome svedoče i različita istraživanja javnog mnjenja koja su pokazala da osobe koje su sklonije medijskoj zabavi imaju mišljenje o politici koje je negativno, u poređenju sa osobama koje su sklonije informativnim sadržajima u medijima. Dakle, u našoj eri koju karakteriše „ciklon vesti“, građani nisu, iako bi se to površinskim gledanjem na stvari moglo očekivati, bolje i više informisani nego li u prošlosti. Zapravo, dešava se suprotna stvar, jer obilje informacija nadilazi i nadjačava mogućnosti i kapacitete obrade recipijenata. Na kraju, građanima je sve teže da na internetu nebitno razdvoje od bitnog, lažno od verodostojnog.⁷

⁵ Prema: Kunczik, M., Zipfel, A. (2006). *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*. Zagreb: Zaklada Friedrich Ebert.

⁶ *Celebrity*, engl. – slavna ličnost.

⁷ Videti u: Kunczik, M., Zipfel, A. (2006). *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*. Zagreb: Zaklada Friedrich Ebert.

U razvijenim zemljama ne prestaje rasprava o novinarskoj etici, jer je problem globalni. U eri multimedija, sve pobrojane dileme izraženije su u poređenju sa vremenom oflajn novinarstva. I u Srbiji je Medijska koalicija⁸ 2014. godine izradila i publikovala „Etičke preporuke za profesionalne novinare u onlajn sferi“.⁹ Najvažnija poruka tog kodeksa je: Kodeks novinara Srbije¹⁰ se odnosi i na onlajn sferu, to jest etička pravila u novinarstvu se ne menjaju, bez obzira da li se izveštava multimedijски i putem digitalnih platformi. Ništa novo, dakle, jer to jeste bio i jeste i ostao najvažniji, bazični preduslov za odgovorno bavljenje novinarstvom.

I zbog ovakvih stvari nužno je u teorijsku raspravu, pored pojma „novinarstvo“, uvesti i pojam „antinovinarstvo“. To jest, važno je, u ovakvim uslovima, pozabaviti se redefinisanjem pojma „novinarstvo“.

„Posredna politička komunikacija u javnoj sferi može da olakša deliberativni proces legitimizacije u složenim društvima, jedino ako samoregulisan medijski sistem očuva nezavisnost prema svojim socijalnim okruženjima, i ako anonimne publike obezbede povratnu vezu između informisanog, elitnog diskursa i aktivnog civilnog društva“, tvrdi nemački filozof Jirgen Habermas (Jürgen Habermas).¹¹ Model koji zagovara Habermas zove se deliberativna demokratija jer se zasniva na principu da se odluke u sferi politike moraju donositi pregovaranjem, dogovaranjem i ubeđivanjem. Akcenat

⁸ Medijska koalicija od 2008. godine postoji kao neformalna koalicija pet novinarskih udruženja i medijskih asocijacija, koja se zalaže za unapređenje položaja medija i novinara u Srbiji. Medijsku koaliciju čine: Nezavisno udruženje novinara Srbije, Udruženje novinara Srbije, Nezavisno društvo novinara Vojvodine, Asocijacija nezavisnih elektronskih medija i Lokal pres.

⁹ *Etičke preporuke za novinare u onlajn sferi* Medijska koalicija izradila je u sklopu svoje kampanje za medijsku pismenost u Srbiji, što je projekat koji je podržala Američka agencija za međunarodni razvoj (USAID).

¹⁰ Kodeks novinara Srbije usvojili su 2006. godine Udruženje novinara Srbije i Nezavisno udruženje novinara Srbije, posle brojnih javnih rasprava, na kojima su učestvovali novinari, predstavnici medija i medijski stručnjaci.

¹¹ Habermas, J. (2007). *Politička komunikacija u medijskom društvu – Da li demokratija još uvek poseduje epistemološku dimenziju? Uticaj normativne teorije na empirijsko istraživanje*. CM. Broj 5, Godina 2. str. 5–27. Novi Sad: Protocol. Beograd: Fakultet političkih nauka: 6.

je na političkoj participaciji ne bilo kakvih već aktivnih građana i na oblikovanju mnoštva javnih mnjenja koja će biti uzeta u obzir. Habermas upozorava da dramatizacija i personalizacija događaja, simplifikacija složenih pojava i neprestano oživljavanje konflikata za posledicu imaju povlačenje građana u privatnost i formiranje antipolitičkog raspoloženja. Zato bi nas nestanak odgovornog političkog novinarstva lišio ključnog faktora deliberativne politike.¹²

Zasad, međutim, ne postoji biznis model koji bi mogao garantovati da će profesionalno novinarstvo preživeti. Gilmor (Dan Gillmor)¹³, kao i Beket i Mansel (Charlie Beckett i Robin Mansell)¹⁴ pišu o nekoliko varijanti rešenja koja bi mogla da budu spasonosna za probleme u novinarstvu: da se pojača društveno umrežavanje, da se jačaju veze sa publikom, da se forsira multimedijalnost, da se prikupljaju ideje i sadržaji koje stižu od građana (*crowdsourcing*), da se unaprede forumi, da se poboljšaju grafički izgledi sajtova, da se obezbedi slobodan pristup blogera sajtovima, da se podrži izveštavanje koje je hiperlokalno... Ali, i pomenuti autori priznaju da je još uvek zaista veoma teško objasniti šta to multimediji znače za budućnost novinarstva.

Novinarstvo je, dakle, danas pred verovatno najvećim izazovima otkako postoji. Došlo se do toga da se preispituju i osnovne, tradicionalne uloge novinarstva: odabir vesti koje su od značaja za javnu debatu (*gatekeeping role*), odabir tema od javnog interesa (*agenda setting role*), kao i uloga čuvara demokratije (*watchdog role*). Odgovorno novinarstvo (*accountable journalism*) bilo je samo ono koje je ispunjavalo sve tri pobrojane uloge. A za odgovorno novinarstvo se verovalo da je jedan od veoma važnih stubova demokratskog poretka.

Ali, šta je danas s novinarstvom, nakon što je posle Gutenbergove, sada aktuelna „digitalna galaksija“, čija pravila igre još uvek ne poznajemo? Urušio se medijski poslovni model, koji je podrazumevao da oglašivači finansiraju medije

¹² Isto.

¹³ Videti u: Gillmor, D. (2006). *We the Media: Grassroots Journalism By the People, For the People*. Sebastopol, CA: O'Reilly Media.

¹⁴ Videti u: Beckett, C. and R. Mansell (2008) 'Crossing Boundaries: New Media and Networked Journalism'. *Communication, Culture, and Critique* 1(1): 92–104.

a onda posredno i novinarstvo. Od selidbe na internet, oglasi su drastično pojeftinili, što je veoma ozbiljno uzdrimalo tradicionalne medije, a naročito štampu. Da nevolja po novinare bude veća, hipotetički gledajući, novinarska profesija više nije ni ekskluzivni niti jedini proizvođač informacija.

U eri u kojoj vlasnici medija „štede“ pre svega na novinarima i najlakše ih se odriču, novinarima se nameće zahtev da moraju da rade na multitaskingu, to jest da neprestano savladavaju alate novih medija. Drugim rečima, od novinara se danas očekuje da istovremeno znaju i pisati, i snimati, i montirati, i fotografisati, i dizajnirati, i linkovati, i uređivati, i administrirati, i dubinski pretraživati internet... Ostaje jedino nejasno kako uz sve to novinari mogu uopšte stići da se bave svojim poslom, odnosno – odgovornim novinarstvom? A ako već na taj način treba da se bave svojim poslom, onda je verovatno najbolje da se novinarstvom bave preko medija civilnog društva, to jest medija zajednice. Kroz projektno finansiranje i moguće uspostavljanje „pakta“ sa publikom, koja će potom biti spremna da finansira takve medijske sadržaje, moguće je – možda – povratiti poverenje građana u novinarstvo.

Među koricama ovog zbornika autori su pokušali da odgovore na neka od pitanja koja smo pobrojali u ovom uvodniku. Međutim, konačan odgovor na pitanje budućnosti novinarstva kao profesije nećete pronaći ni u ovom niti u nekom drugom zborniku ili tekstu. Ko ga se prvi doseti, dobiće u najmanu ruku Nobelovu nagradu za ekonomiju. A možda i za promociju mira u svetu...

Novi Sad, februar 2019. godine

Lažne vesti, populizam, dekonstrukcija

Dubravka Valić Nedeljković

Dragana Pećo

Nedim Sejdinović

TRIBINA:

MEDIJI CIVILNOG DRUŠTVA KAO ALTERNATIVA MEDIJSKOM POPULIZMU, SENZACIONALIZMU I LAŽNIM VESTIMA

Još je Fridrih Veliki, prosvećeni apsolutista i kralj Pruske, u 18. veku doneo zakon – a zakoni se donose kada se uoči loša praksa – da sve vesti koje su objavljene u novinama u tom vremenu, a nemaju više izvora, odnosno nisu potvrđene, morale su da nose oznaku NT. Ta oznaka je značila *non testam*. Dakle, one su pod tim uslovom mogle biti objavljene ali je auditorijum morao znati da se takve vesti smatraju neproverenim sadržajem. Tako je i nastala ova današnja sintagma „novinarska patka“, jer su novinari slili NT u jednu reč i govorili „ente“. A „ente“ je u stvari patka.

Preskoćiću barem dva veka i reći koja je lažna vest bila zataškana u našoj zemlji, a koja je imala jedan opor, neprofesionalni, lažni i sramotan odjek u javnosti. Tada su naši najugledniji mediji, naš javni servis, objavili 2011. godine da je književnik Dobrica Ćosić dobio Nobelovu nagradu. On jeste bio kandidovan za Nobelovu nagradu, a ta objava je izašla na lažnom sajtu Nobelovog komiteta, koji su napravili hakeri. Objava je izašla nekih pola sata pre zvaničnog objavljivanja. Strašno je bilo to što su prvo kolege iz Bosne i Hercegovine otkrile da je to potpuna laž. Hakerska grupa koja je to uradila posle se javno autovala i poručili su da su želeli da pokažu koliko je naše društvo nacionalističko i bez potpunog kriterijuma. Meni je jako zanimljivo da se RTS nije potrudio čak ni da „izgugla“ da li je to tačno.

Dakle, hoću da kažem da su lažne vesti konstanta i očito je da je današnje vreme pogodnije i beskrupuloznije za njihovo širenje. Očito su ubeđivačka politika, profitabilnost, a samim tim i senzacionalizam u fokusu današnjih medija. Pa sad kako god: ko će uočiti da je lažno, ko neće – kao da uopšte nije ni važno.

Ali, u svakom zlu ima i nešto dobro. Pojavila se nova profesija, a to su medijski forenzičari: foto forenzičari, audio i video forenzičari i tekstualni forenzičari. Ozbiljne redakcije danas u svetu zapošljavaju osobe koje se bave samo potvrdom da ono što stiže iz bilo kog izvora jeste u skladu sa činjenicama. Drago mi je što postoji nova profesija, ali sam i užasnuta time. Zamislite dokle se srozala naša profesija kada sve što stigne iz bilo kojeg izvora mora prvo da prođe proveru nekoga ko se zove forenzičar. Ipak, da ne bude sve tako crno, ohrabrujuće je to što je virtuelni auditorijum počeo da šalje svoje primere lažnih vesti.

Dalje, mislim da je politika sfera koja je apriori sklona lažnim vestima. Međutim, drugo područje medijske delatnosti je obrazovno i trebalo bi da bude očišćeno od lažnih vesti. Tim pre što je obrazovanje javni interes. Recimo, Novosadska novinarska škola je u okviru „Fake News tragača“ monitorovala četiri najposećenija portala u Srbiji – *Telegraf*, *Kurir*, *Novosti* i *Blic* – sa ciljem da se utvrdi koliko lažnih vesti iz oblasti zdravstva se pojavljuje. Jednom sedmično u proseku su objavljivane potpuno lažne vesti o pronalasku novog leka za rak koji je savršen i koji će potpuno promeniti čitavu zdravstvenu politiku u toj oblasti. Svima nam je jasno koliko je to strašno i neodgovorno, kada nudite lažne nade osobama koje su u problemu i njihovim porodicama. A posle tih tekstova nisu se pojavljivali nikakvi tekstovi koji bi to relativizovali, nikakve analize stručnjaka. Drugi nalaz kada je u pitanju zdravlje i teška oboljenja koji smo uočili bilo je to da su uglavnom o tim stvarima govorili laici, a ne stručnjaci. Dakle, oni koji su navodno čudotvorno izlečeni. Drugim rečima, lažne vesti su postale deo svega, pa čak i u tako značajnoj oblasti kao što je zdravstvo. Oni se igraju zdravljem nacije i kroz to se može videti koliko je to jedna bolesna novinarska metoda. Da ne poverujemo da takvi novinari i novinarkе postoje.

Ali, setite se 11. septembra 2001. i terorističkog napada na SAD. Toliko su mediji prekrili ekrane tim događajem, da je u Italiji napravljeno istraživanje referenduskog tipa u kojem je postavljeno pitanje: „S obzirom na vašu ličnu bezbednost, a u svetlu terorističkih napada, da li biste pristali na to da se vaš internet, vaša lična pošta i vaši telefonski razgovori prisluškuju i prate?“ Više od 80 odsto građana i građanki Italije se složilo s tim da država može da ih kontroliše!

Dakle, poplava vesti i nekritično praćenje nekih događaja mogu da dovedu do dalekosežnih promena. Uostalom, pola čovečanstva je kontrolisano: Rusija, Kina, Pakistan, Turska... Tamo su kontrolisani i cenzurisani i internet, i Fejsbuk, i Tviter... Pitanje je, dakle, dana kada će se međunarodna zajednica ipak u ime naše bezbednosti, dobrog informisanja, sigurnosti – jer put u pakao je popločan dobrim namerama – tako „uštrojiti“ jedini slobodni prostor a to je taj virtuelni prostor-vreme, da mi to nećemo ni primetiti. Da apsurd bude veći, mi ćemo time biti zadovoljni jer ćemo biti „sigurni“, oslobođeni lažnih vesti, terorizma. To vreme je vrlo izvesno. A glavno pitanje je ko će kontrolisati kontrolore.

Već sada Savet Evrope i Evropska unija imaju različita dokumenta – od preporuka do deklaracija – koji u suštini regulišu pristojno, uljudno i etičko ponašanje na internetu. Ali, pitanje je koliko se države drže takvih pravila, koja su mekana, koja nisu cenzorska i koja su u prilog uljuđivanju interneta, a ne protiv. Tako da ne možemo da kažemo da ne postoji baš ništa što međunarodna zajednica radi u dobroj nameri. Jedini je problem da razdvojimo nešto što se radi u dobroj nameri od onoga što se radi u lošoj, cenzorskoj nameri. Ta dva kanala su potpuno različita.

Kada su u pitanju mediji civilnog društva, moramo biti svesni da država isto tako može da napravi sopstvene medije civilnog društva, kao i medijski tajkuni. Zato su potrebni mehanizmi da se takve zloupotrebe spreče. Moramo napraviti pravila igre i definisati šta su zaista mediji civilnog društva. Ali, ne ono što već postoji u našim zakonima, već šta će profesija da iskristališe šta je to. Kao što nikada nismo odgovorili ni na pitanje šta su mediji nacionalnih manjina.

Dragana Pećo

Sve veći je broj dezinformacija i smatramo da treba da pomognemo čitaocima kako da razumeju medije, kako da razumeju šta se sve piše. Neverovatno je koliko materijala, koliko svakodnevno posla ima da se uoči koliko ima dezinformacija. I to više ne važi samo za senzacionalističke medije, jer se dezinformacije šire neverovatnom brzinom pa ljudi više ne znaju kome da veruju.

Jedna je stvar što su novinari lenji, što su navikli na princip *copy-paste*, niko ne prati šta funkcioneri govore, dobar deo novinara ne ulazi u to da li oni lažu ili ne. Zahvaljujući društvenim mrežama, građane upozoravamo na lažne vesti, ali istovremeno upravo zahvaljujući društvenim mrežama, lažne vesti se i šire.

Meni je u redu ideja da neko nešto preduzme u smislu suzbijanja širenja lažnih vesti, ali ni u kojem slučaju nisam za državnu intervenciju. Prioritet treba da bude razvijanje medijske pismenosti, način na koji građani gledaju i čitaju vesti. Odnosno, da svi budemo dovoljno medijski pismeni i da znamo šta je tačno a šta nije tačno. Da možemo da se izborimo da to iskorenimo.

Kada su u pitanju mediji civilnog društva, mi smo pokrenuli sopstveni medij i nismo znali da li će naš *KRIK* da traje šest meseci, dve godine ili koliko. U tom smislu postoji neizvesnost, ali je veoma dragoceno to što bukvalno možemo da radimo i samostalno, i nezavisno, i profesionalno ovaj posao. A to ne može ništa da zameni. Jer ne može niko da vam se pojavi i da kaže da tu priču nećemo da radimo jer je povezana sa vlasnikom našeg medija, ili smo je dobili „odozgo“, ili iz bilo kog drugog razloga. Ja se nikada do sada, u ovih osam ili devet godina koliko radim, nisam susrela sa tim da mi je neko rekao da nešto ne smem da istražujem a meni se to istražuje. I meni je to najdragocenija stvar, da mogu da pišem o onome za šta mislim da građani treba da znaju. Da je teško – jeste teško jer je neizvesno, ali je i primer da je moguće. Dešava se, to čujem od mlađih ljudi a tako sam i ja nekada razmišljala, da je većina medija pod kontrolom vlasti i da nemaju gde da rade. Onda možeš nešto i sam da napraviš, jer ako to dobro radiš, to će neko i da prepozna. Jer imaš pomoć iskusnih ljudi u pisanju aplikacija, a možeš da se obučiš kako sam da pišeš projekte. To jeste naporan deo priče, ali se pokazuje kao nešto što može da se izvede. Takođe, postoje ljudi u Srbiji i ljudi koji su otišli odavde koji su spremni da i finansijski pomognu takve medije. Na primer, mi smo i bez toga da smo pokrenuli pravu *crowdfunding* kampanju uspeali da skupimo petanestak hiljada evra, samo zato što ljudi vide da nas napadaju tabloidi, da nas napadaju konstantno otkako smo pokrenuli sajt. Ljudi uplaćuju od pet do 100 evra. Samo je poenta u tome da svoj posao radite profesionalno. To će čitaoci prepoznati i verovaće vam, jer ćete objavljivati sve što je tačno. Tako da – ipak je moguće.

Isto tako, što se tiče *crowdsourcinga*, i tu saradnju sa građanima treba uspostaviti. Nama se u nekoliko navrata dešavalo da su nam upravo građani pomogli u dostavljanju veoma važnih informacija.

Nedim Sejdinović

Verovatno se sve, čitavo društvo i čitava medijska scena, istovremeno uvećalo i istovremeno atomiziralo. Kao što postoje mnogo bolji mehanizmi za medije i mnogo bolje tehnološke platforme, tako postoje i mnogo bolje mogućnosti za širenje lažnih vesti.

Što se tiče lažne vesti o Nobelovoj nagradi za Dobricu Ćosića, interesantno je da tu vest nisu objavili samo domaći mediji, već i *Gardijan*, Wikipedia na engleskom jeziku... Dakle, to je bio veoma uspešan *fake news*.

Što se tiče naših medija, kada organizujemo neke regionalne konferencije pa se okupe ljudi sa ovih prostora iz raznih zemalja, uvek se nekako vodi rasprava o tome kod koga je najgora situacija. Međutim, kada je bio jedan skup kod nas u Novom Sadu, ja sam svakoga jutro kupovao tabloide i donosio ih kolegama iz regiona. Oni su onda rekli: „Svaka vam čast, kod vas je ipak najgore!” I zaista ti takozvani tabloidi jesu jedan fenomen koji je karakterističan za Srbiju, a u drugim zemljama je zastupljen u mnogo manjoj meri.

Što se tiče *fake newsa*, on je ostavio vrlo ozbiljne posledice u našoj stvarnosti. Setimo se izbora u SAD ili Bregzita, gde je upravo *fake news* odredio ne samo sudbinu tih zemalja već i sudbinu cele planete. *Fake news* je zapravo jedan od pokazatelja da mi kao civilizacija nismo bili spremni na sve ovo što je došlo sa internetom. Pa sada prisustvujemo generalno jednom retrogradnom procesu, a to je veliki povratak države ili država u sferu slobode izražavanja. S druge strane, to je očigledno neophodno jer mi kao društva nismo bili navikli, nismo mogli da kroz polja samoregulacije rešimo određene probleme te se država vraća kroz razne programe za pokušaj regulacije i sprečavanje *fake newsa* i njegovog snažnog uticaja. Država se vraća i u finansiranje medija. Čak i u onim zemljama koje su imale razvijena liberalna tržišta, gde je država veoma malo direktno intervenisala u medijsku sferu, sada interveniše direktnim državnim subvencijama. Recimo, Francuska je prošle godine svojim dnevnim

listovima uplatila ogromna sredstva. A to su stvari koje zapravo jako zabrinjavaju, jer pokazuju da kvalitetni medijski sadržaji nisu održivi. Takođe, usvajanje GDPR-a (General Data Protection Regulation) jeste snažna intervencija države u nešto što smo smatrali poljem samoregulative.

Što se tiče *fake newsa*, ta atomizacija društva koja se desila na internetu, ta vrsta stvaranja pojedinih autističnih grupa koje međusobno komuniciraju, takođe je jedna karakteristika društva, koja ima raznorazne posledice a u praksi proizvodi neku vrstu razorenog društva.

Na primer, kada je u Nemačkoj bila na delu velika izbeglička kriza koju je pratila i velika polemika u nemačkom društvu o tome šta su posledice dolaska izbeglica i rasta ksenofobije, nacionalizma i retrogradnih političkih ideja i partija. I onda se dešavalo da su ozbiljni nemački mediji toj temi pristupili veoma, veoma ozbiljno, apsolutno izbegavajući bilo kakav senzacionalizam, veoma ozbiljno otvarajući razne vrste društvenog dijaloga. Međutim, istovremeno su sa društvenih mreža i sa ekstremističkih i senzacionalističkih portala stizale vesti o brojnim incidentima koji se dešavaju sa izbeglicama. Stvarala se, dakle, jedna ozbiljna moralna panika i odjednom se moglo videti da jedan veliki deo društva napušta kvalitetne i izuzetno profesionalne medija i zatvara se u krugove sumnjivih sadržaja. Stvoren je utisak da su te senzacionalističke vesti autentične, a ozbiljni mediji su im delovali kao oni koji žele da prikriju stvarnost i da zaštite politiku kancelarke Angele Merkel, koja je u tom trenutku bila politika otvorenih granica. Dakle, u pitanju je veoma kompleksan problem, kojim ćemo se verovatno još dugo, dugo baviti.

Naš svet dugo već podseća na Orvela, pogotovo ovi predeli u kojima mi živimo. Međutim, ono što je definitivno činjenica jeste da se na internetu desilo nešto što nije smelo da se desi, a to je to ukрупnjavanje i jačanje određenih kompanija koje su sačuvala monopolski položaj. Sada se zapravo postavlja pitanje kako mediji da se iščupaju od društvenih mreža. To je zaista veliko i ozbiljno pitanje, jer su mediji došli u situaciju da jedna kompanija reguliše prostore medijskih sloboda i medijskog pluralizma, što svakako nije dobro. Veliki deo medija se i na našim prostorima oslanja na društvene mreže, pre svega na Fejsbuk. A već je to pitanje kako se vratiti korak nazad i kako internet

pretvoriti u prostor istinskog medijskog pluralizma, bez mogućnosti kontrole od strane države i multinacionalnih kompanija.

Kada govorimo o lažnim vestima, veoma često polazimo od pretpostavke da su to nekakvi naivni ljudi koji su u poziciji žrtve koja lako naseda na *fake news*. Međutim, verujte mi, postoji jedan ogroman broj ljudi koji namerno veruju u lažne vesti, iz bilo kog razloga: iz oportunizma, bega od realnosti, prihvatanja one vrste medijskih sadržaja koji odgovaraju njihovim svetonazorima. Ili, kao što kaže onaj vic: kada je jedan teoretičar zavere umro i otišao kod boga i upitao ga ko zapravo stoji iza terorističkih napada 11. septembra, bog mu je rekao: Osama bin Laden, Al Kaida... A ovaj je onda progundao: „Uh, u pitanju je mnogo veća zavera nego što sam ja mislio!“

A država već dobroano učestvuje u raznoraznim oblicima kontrole na internetu. U Srbiji država kontroliše razne vrste aktivnosti novinara, za šta postoje i dokazi. Mislim da je proces koji je krenuo nezaustavljiv, ali je jako važno da barem znamo pravila igre koja postoje, a da istovremeno i civilno društvo, mediji, medijski profesionalci učine sve što je moguće da kroz proces samoregulative daju što manje prostora državi.

Kada su u pitanju mediji civilnog društva, na lokalnu je naročito veoma teška situacija pa smo kroz razne aktivnosti ohrabrivali kolege da pokrenu svoje medije civilnog društva. I to je dalo rezultata, pa su na primer takvi mediji pokrenuti u Pančevu, Kragujevcu, Dimitrovgradu, Vranju... Spomenuo bih primere lista „Lice ulice“, koji je jedna vrsta socijalnog projekta i medij je civilnog društva, zatim imamo i televiziju „Forum“ iz Prijepolja, čiji je osnivač Forum žena. Tako da nisu to samo onlajn mediji i mi želimo da podstaknemo neke druge platforme osim onlajna.

Ali, pre svega je potrebno definisati šta su mediji civilnog društva. Jer, važno je da to zaista bude medij civilnog društva, da građani zaista participiraju na razne načine uključujući i u upravljanje tim medijem. Druga stvar, mi želimo da sprečimo i zloupotrebu medija civilnog društva, jer u suprotnom nije isključeno da se pojavi nešto kao „Pink civil“ ili „Informer u civilu“. Međutim, ako pođemo od pretpostavke da će nešto biti unapred zloupotrebjeno, onda je teško da bilo šta uradimo.

Hrvatska je, recimo, imala dobar model za finansiranje neprofitnih medija i sa relativno malo novaca je stvorena jedna veoma snažna i moćna medijska alternativa. Toliko moćna da je tadašnji novoimenovani ministar kulture, ekstremni desničar Zlatko Hasanbegović, odmah po stupanju na dužnost ukinuo to povereništvo za neprofitne medije.

Mirjana Nikolić¹

Univerzitet umetnosti u Beogradu, Fakultet dramskih umetnosti,
Beograd, Srbija

MOĆ GRAĐANA – OD PARTICIPACIJE U KREIRANJU SADRŽAJA DO MEDIJA CIVILNOG SEKTORA

APSTRAKT: U uslovima snažnog zamaha komercijalizacije medija, svojevrsne krize javnih medijskih servisa, predimenzionirane i nekvalitetne medijske produkcije i ogromnih potencijala digitalnih tehnologija, posebno interneta kao medija i komunikacionog kanala, otvara se značajan prostor za afirmaciju ideje i prakse medija civilnog sektora. U tom smislu ovaj rad predstavlja osnovne karakteristike i istorijski razvoj medija civilnog sektora u svetu i na našim prostorima sa ciljem da ukaže na nedovoljnu iskorišćenost organizaciono-produkcionih mogućnosti medija civilnog sektora koji kao mediji imaju značajan demokratski i participativni potencijal, koji bi trebalo da učini realnim koncept građanskog aktivizma kao pretpostavke prosperitetnog razvoja društva.

Ključne reči: mediji, civilni sektor, Srbija, participacija, aktivizam, demokratija

Proliferacija medija, medijskih sadržaja i aktera medijske komunikacije koja je uzrokovana političkim, ekonomskim i tehnološkim faktorima, rezultirala je brojnim pozitivnim i negativnim pojavama i procesima. U uslovima tzv. „bure informacija“ (Hendriks, Hansen, 2017) ili „informacione mećave“ (Džon Kin) koja se munjevito širi zahvaljujući tehničkim „protezama“, „čovekovim produžecima“ (Makluan), više nego ikad smo suočeni sa krizom autoriteta i krizom istine. U vremenu svojevrsne „postistine“ sve je dozvoljeno: manipulacija, laž, neetičnost..., a istinu definiše publika, javnost često u skladu sa onim u šta želi da veruje. U ogromnoj ponudi sadržaja, građani, posebno mladi, znatno više koriste informacije do kojih dolaze putem *online* medija ili društvenih mreža, pri čemu u ovom procesu publika ne traga za sadržajima, već sadržaji pronalaze njih. Internet kao „magični“ medij i komunikacioni kanal, kroz procese kreiranja i širenja najraznovrsnijih sadržaja, poruka otvorio je

¹ nikolicmirjana66@gmail.com; mirjana.nikolic@fdu.bg.ac.rs.

prostor za građanski aktivizam odnosno snaženje participativne demokratije. Ipak, vremenom sve je izraženiji trend niske efektivnosti, čak impotencije interneta i njegovih izražajnih formi kako u pogledu baznog informisanja, tako i u smislu stimulacije demokratskih procesa. Korisnicima medijskih sadržaja sve češće nedostaje kritički pristup, dok sa druge strane kreatori sadržaja ne neguju istraživačko-prosvetiteljski metod kako bi publici pružili celovitu sliku događaja i pojava.

Iz ovih razloga intenzivnije nego ikad se pojavila potreba da građani kao deo sopstvene individualne ili grupne/poslovne inicijative, kroz posebno organizovane tradicionalne medije i uz korišćenje tehnoloških kapaciteta novih medija, doprinesu borbi protiv političkih, društvenih, pa i medijskih anomalija svake vrste. Poseban značaj u ovim procesima igraju mediji civilnog sektora kao nedovoljno iskorišćenom organizaciono-produkcionom i zakonom definisanog modela medija koji ima značajan demokratski i participativni potencijal, kao i različite forme kao što su, na primer, komentari čitalaca/publike na tekstove na oficijelnim veb-sajtovima pojedinih medija, tvitovi, poruke na fejsbuku ili instagramu u smislu čega je u osnovi svih ovih formi internet kao dominantni komunikacioni kanal. Navedeni oblici grupnog i individualnog delovanja građana, možda nisu jedine opcije, ali trebalo bi da motivišu, osnaže ideju i praksu osnivanja civilnih medija kao načina i forme artikulacije građanskog aktivizma.

1. MEDIJI CIVILNOG SEKTORA – MEDIJI GRAĐANA

Od najranije istorije elektronskih medija, a u savremenim uslovima posebno, osnivanje i aktivnost, i tradicionalnih i digitalnih medija, odvijali su se pod jasnim uticajem trenda politizacije i komercijalizacije koji snažno utiču na njihovo programsko i produkciono delovanje i društvenu ulogu. Rezultat ovakve polarizacija je dominacija dva medijska modela – komercijalnih medija i javnih medijski servisa, prvog orijentisanog ka tržištu i drugog okrenutih građanima, njihovim potrebama, zaštiti njihovih interesa od kojih su nacionalni primarni.

Mediji civilnog sektora², kao treći medijski model, predstavljaju alternativu u smislu programskog koncepta, organizacije i posebno u smislu finansiranja. Posredno, njihova pojava je vezana za pojavu radija, medija koji je prvi pokazao globalne kapacitete kroz emitovanje programa putem kratkih talasa bilo kroz individualno angažovanje entuzijasta ili sistemsko i propagandno delovanje državnih administracija³. Kroz istoriju, građansku angažovanost medija srećemo kod radijskih stanica koje su organizovane pri univerzitetima i koledžima (prvenstveno u SAD), različitim edukativnim centrima, ali i u formi piratskih stanica koje su u pravom smislu ispunjavale specifične potrebe onih koji su emitovali programe, ali u onih kojima su ti programi bili namenjeni.

Ovi mediji su snažno lokalno orijentisani, pružaju informacije relevantne za potrebe članova zajednice, često i otvoreno se uključuju u javnu raspravu i pokušavaju da doprinesu društvenom i političkom „osnaživanju“ lokalne zajednice, „daje glas onima bez glasova“ (Girard, 1992: 13). Uz činjenicu da su sadržaji lokalno orijentisani, produkcija ovih medija uključuje često neprofesionalce i volontere, a distribucija sadržaja može biti putem etra, kablovske infrastrukture ili mreža što je slučaj sa Internetom.

Po pitanju brige o javnom interesu, mediji civilnog sektora pomalo liče na javne servise, mada se od njih bitno razlikuju jer su njihove teme obično van agendu javnog servisa, ponekad i u suprotnosti sa njom, odnosno daleko su od komercijalne isplativosti pa time neinteresantni za velike oglašivače. U svakom

² Što možda nije najprikladniji naziv koji se koristi za ovaj poseban oblik organizacije radio-difuzne službe Termin mediji civilnog sektora nastao je prevodom engleskog termina – *civil media*, što izaziva komentare vezane za činjenicu da, ako postoje civilni mediji, onda to znači da bi trebalo da postoje vojni mediji. Sinonimi za medije civilnog sektora su građanski, alternativni, community, neighborhood stanica/mediji (videti više Atton, 2002, Dovning, 2001, Rodriguez, 2001 u Jankowski, 2003: 7) ili mikro mediji, tačnije mikro radio-stanice, medij zajednice.

³ Radio-amateri su koristili radio-talase sa ciljem komunikacije sa udaljenim lokacijama fascinirani mogućnošću da signal, poruku, mogu da pošalju sa kraja na kraj planete. Kasnije se osnivaju državne, kratkotalasne stanice koje su doživele ekspanziju neposredno pred početak Drugog svetskog rata (Italija, Nemačka, Velika Britanija, Japan, pa čak i Kraljevina Jugoslavija) sa ciljem manipulacije informacijama i širenja željenih, često lažnih informacija.

slučaju programe ovih medija „stvaraju lokalni ljudi različito od profesionalnih emitera“ (Levis, 1976: 61). Radio i TV stanice profilisane kao mediji zajednice, civilnog sektora, uglavnom nastoje da naprave koherentan programski sadržaj koji odražava, zastupa i uključuje pripadnike određene grupe⁴ kao zajednice. U tom smislu orijentacija ka javnom interesu medija civilnog sektora ograničena je na interes određene grupe koja stoji iza medija – ekološka udruženja, verske organizacije, društvene grupe koje su po nekom parametru različite ili specifične od većinskog građanstva. Osnovna različitost civilnih medija u odnosu na javne servise je što oni ne zastupaju interese ukupne javnosti⁵, svih građana, već grupa.

Mediji civilnog sektora su neprofitni, participativni, dolaze od publike i kreiraju sadržaje za tu istu publiku, da bi transformisali, osnažili i učinili boljom zajednicu za koju rade i iz koje dolaze⁶. „Medijski produkt važniji od profita“ (Šešić, Martinoli, 2016: 48) čemu treba dodati da je jedan od efekata delovanja ovih medija podsticaj na akciju, insistiranje na učešću aktivnog građanina koji rešava svoje probleme i svoju sudbinu ne prepušta često korumpiranim političarima već se uz pomoć medija organizuju, reaguju i deluju. Mediji civilnog sektora su dobar način da se zadovolje specifične potreba jednog broja građana ili pak povežu građana u zajednicu koja će rešavati zajedničke probleme koji može biti značajan od lokalnog do globalnog nivoa. Oni imaju vrlo tešku i odgovornu ulogu, a to je da probude građane iz apatije, animiraju ih na akciju kao način da se suprotstave autoritarnim sistemima.

Publika medija civilnog sektora se pretežno nalazi u relativno malom, jasno definisanom geografskom regionu, iako postoje stanice koje zbog specifičnog programskog koncepta i novih tehnoloških mogućnosti postaju interesantni za nešto brojniju i fizički razdvojenu publiku. Finansiranje ovih

⁴ To može biti i teritorijalno definisana grupa – stanovnici jednog sela, stambenog bloka, mesne zajednice...

⁵ U nekim slučajevima mogu biti generator širih društvenih aktivnosti i reagovanja na pitanja od interesa za širu javnost.

⁶ *Mediji civilnog sektora u Srbiji*, Centar za transformaciju medija, dostupno na <http://www.bettermedia.rs/blog/mediji-civilnog-sektora-u-srbiji/>, april, 2016, pristupljeno mart, 2018.

medija je u osnovi neprofitno i nekomercijalno⁷, a ukupni budžet mogu uključivati korporativno sponzorstvo, oglašavanje i državne subvencije (Jankowski, 2003).

2. POČECI I PRIMERI DOBRE PRAKSE GRAĐANSKIH MEDIJA – RADIJSKIH STANICA

Termin medij civilnog sektora, alternativni, građanski medij, punu afirmaciju je dobio u savremenim uslovima, posebno sa internetom kao medijem sa velikim demokratskim potencijalom, radio-stanice koje su u fokusu imale potrebe građana javljaju se već u prvim godinama i počecima eksperimentalnog emitovanja programa prvih radio-stanica.

Jedna od prvih eksperimentalnih radio-stanica na svetu koja je imala neke prerogative radija civilnog sektora je stanica KQW. Ona je od 1909. godine delovala iz San Hozea u Kaliforniji, emitovala je svake srede programe za građane ovog grada i zadovoljavala njihove skromne potrebe. Na njenom čelu se nalazio Čarls Herold (Charles Herrold) poznatijim kao Dok Herold (Doc Herrold), veoma voljen i omiljen među svojim sugrađanima zbog razonode koju im je priređivao.

Primera ima još, a vredna pomena je Laboratorija za fiziku Univerziteta Medison u Viskonsinu iz koje je prvo kao student, pa asisitent, a kasnije i profesor, Erl Teri (Erl Terry) emitovao programe koji su imali edukativnu funkciju, ali su bili zanimljivi i za ljude sa okolnih farmi koji su program slušali kako bi se informisali ili zabavili. Drugi entuzijasti i amateri emitovali su ni manje ni više nego iz svojih spavaćih soba, kokošinjaca, iz garaža, šupa na vrhu oblakodera u velikim gradovima (Barnouw, 1966).

Sa razvojem ekonomije, kulture, tehnologije, a iznad svega sa novim društvenim raslojavanjima i potrebama, jasnije se definišu mediji – radio-stanice civilnog sektora. Njihova pojava je odraz potrebe nekih, obično zapostavljenih, društvenih grupa da se putem medija bore za ostvarenje svojih

⁷ To ne znači da zaposleni i angažovani u medijima ovog tipa rade bez finansijske naknade.

prava odnosno ostvarenje određenih političkih ideja⁸. Ekspanzija društveno angažovanog radija, radija kao sredstva društvene i političke intervencije u Zapadnoj Evropi, ali i u drugoj polovini 20. veka, sredstvo u borbi protiv kolonijalnih sila na primer u Alžiru, Latinskoj Americi (Raboy, 2003).

Ovakve stanice u Africi su poznate kao ruralni ili *bush* radio, dok u delovima Evrope nose epitet slobodnog ili pridruženog, ali i piratskog radija, što su jasne asocijacije na odmetnutost ili opoziciju u odnosu na represivne društvene tendencije. Jedan od najreprezentativnijih primera piratskog radio-emitovanja vezan je za šezdesete godine 20. veka i Ujedinjen Kraljevstvo kada se pojavljuju stanice koje su sa brodova i iz eksteritorijalnih voda – *offshore*, bez licence, emitovale program i bile predstavljene kao „otimači“ publike javnom servisu – BBC-ju⁹.

Sličan primer eks teritorijalnog emitovanje srećemo i na primeru radio-stanica XERF koja je emitovala religijske i komercijalne sadržaje na engleskom jeziku sa teritorije Meksika, ali vrlo velikom snagom od oko 250 kW¹⁰, čime je obezbeđena vrlo dobra čujnost čak i na teritoriji SAD. Ova stanica formalno nije podlegala, pa ni kršila američke zakone, mada je dobila epitet „rušitelja granica“, ali je ostvarivala veće prihode jer je obezbeđivala čujnost, publiku sa obe strane granice, dakle i u Meksiku i u SAD.

Neke varijacije modela piratskih radio-stanica vezani su za *Leto ljubavi*¹¹ u San Francisku, društveni događaj na kome se uz „slobodnu ljubav“, afirmisao i „slobodni radio“, koji je promovisao ideje okupljenih građana, uglavnom sledbenika hipi pokreta, a s obzirom na to da je emitovao bez dozvole pridodaje

⁸ Radio-stanica WFHB Vatrogasni radio iz Bloomingtona (Indiana) koji emituje program od 1996. godine, dosta liči na komercijalne stanice, a optužen je za prikriveno širenje desničarskih ideja.

⁹ Epitet piratske radio-stanice poneo je i čuveni Radio Luksemburg, lociran u Velikom Vojvodstvu Luksemburga, stanica koja je pedesetih i šezdesetih godina uživala veliku popularnost u čitavoj Evropi, a koji je britanska vlast tretirala kao „piratsku radio-stanicu“, a britanski slušaoci koji su je slušali kršili su zakon.

¹⁰ Dozvoljena snaga koju su propisivali organi SAD je bila 50 kW.

¹¹ *Leto ljubavi* (*Summer of Love*) svojevrsna hipi revolucija je društveni fenomen koji se odigrao tokom leta 1967. godine kada se oko 100.000 mladih okupilo u Hejt-Ešburiju četvrti San Franciska, tražeći društvene reforme.

mu se epitet piratskog radija. U SAD od osamdesetih godina imamo i druge oblike piratskog emitovanja, koji su u formalnom, idejnom i programskom smislu iskazivale bunt protiv vlasti kao što je na primer Radio za crnačko oslobađanje u Ilinoisu, ali i devedesetih godina Slobodni radio Berkli (*Free Radio Berkeley*), koji je osnovan 1993. godine sa idejom afirmacije ideje o slobodnom emitovanju vesti, informacija, rasprava, intervjuua, sadržaje iz oblasti kulture, sadržaja koji stimulišu kreativnost. Njegovo emitovanje je bilo motivisano idejom slobodnog emitovanja putem radio-talasa male snage koji bi pomogli ruralnim zajednicima, a suprotstavili se korporativnim emiterima i oglašivačima.

Mediji civilnog sektora u formi tzv. mikroradija – radija male snage nisu karakteristični samo za SAD. Ovaj svojevrsni pokret počinje u Italiji sedamdesetih godina 20. veka (pokret *Autonomija*), a razvija se i u Australiji gde se osnivaju višejezične, multikulturalne stanice. Procvat mikroradija, čija se emisiona snaga meri mikrovatima vezuje se za osamdesete godina i Japan. Snaga ovih vrlo popularnih *community*, mikro radio-stanica nije bila, veća od 10W, mnoge su imale snagu od samo 1W, zbog čega je i zona njihovog pokrivanja bila vrlo mala – stambeni kompleks, gradsku četvrt... (Kogawa, 2003).

Mediji civilnog sektora, *community* radio-stanice predstavljaju i teorijski i istorijski jedinstven medijski model koji nije oduvek bio prepoznat i definisan, ali je bio prisutan. Bilo da je reč o gradskim, edukativnim, koledž stanicama, stanicama koje su politički i kulturno subverzivne ili žele da ostvare interese i zadovolje potrebe građana jednog dela grada ili čak naselja, ove medije odlikuje vrlo visok demokratski potencijal, koji posebno u uslovima novih tehnoloških mogućnosti – prvenstveno interneta, dobijaju još veću moć i mogućnosti.

3. MEDIJI CIVILNOG SEKTORA U SRBIJI

Mediji civilnog sektora kao prelazni oblik između komercijalnih medija i medija javnog servisa, mogu biti organizovani kao elektronski mediji – radio i TV stanice, ali i kao štampani i *online* mediji i medijske platforme, sa bitno specifičnim statusom u odnosu na standardne štampane medije i internet portale.

Kada je reč o Srbiji, mediji civilnog sektora definisani su prvim medijskim zakonima nakon 2000. godine, prvenstveno Zakon o radio-difuziji (2002) kojim je ovaj medijski model promovisan kao jedno od dobrih rešenja za društvo krhke demokratije i brojnih protivrečnosti. Potencijal ovog modela medija među prvima su prepoznale verske zajednice, nacionalne manjine, romska udruženja¹² koji su pokušali da ovim modelom afirmišu svoju poziciju u društvu i lokalnoj zajednici. Neke od intencija ovog zakonskog rešenja bile su da se pruži mogućnost da se formiraju udruženja građana koja bi bila neka vrsta paravana za transformaciju postojećih lokalnih medija koji su morali da budu privatizovani s obzirom da zakonodavac nije predvideo postojanja model lokalnih javnih servisa.

Sa promenama i unapređenjem zakonske regulative, konkretno sa usvajanjem Zakona o elektronskim medijima 2014. godine dodatno se unapređuje pitanje modela medija civilnog sektora. Tako član 72. ovog Zakona definiše „audio-vizuelne medijske usluge civilnog sektora“ koje su u funkciji „zadovoljavanja specifičnih interesa pojedinih društvenih grupa (nacionalne manjine, omladina, stari, osobe sa invaliditetom itd.) i organizacija građana, a ne radi sticanja dobiti“. Trenutno, država garantuje da su mediji civilnog sektora oslobođeni obaveze da plaćaju naknadu za pružanje medijske usluge, ali zato moraju da plate naknadu Republičkoj agenciji za elektronske komunikacije i poštanske usluge – RATEL (kada se radi o radio-stanicama), naknade za pristup multipleksu koje se plaćaju Javnom preduzeću emisiona tehnika i veze – ETV (za TV stanice), kao i naknade za korišćenje autorskih prava koje se plaćaju kolektivnim organizacijama (SOKOJ, OFPS i PI)¹³. Veliko ograničenje za ove medije je što se ove usluge mogu pružati samo u okviru lokalne ili regionalne zone pokrivanja.

U eri novih tehnoloških mogućnosti i dominacije interneta, i kao medija i kao komunikacionog kanala, mediji civilnog sektora mogu biti organizovani kao tradicionalni – analogni odnosno digitalni mediji, svoje sadržaje mogu

¹² U jednom trenutku u predgrađu Niša na rastojanju od oko 500 metara postojale su čak tri romske radio-stanice organizovane po modelu medija civilnog sektora.

¹³ *Mediji civilnog sektora u Srbiji*, Centar za transformaciju medija, dostupno na <http://www.bettermedia.rs/blog/mediji-civilnog-sektora-u-srbiji/>, april, 2016, pristupljeno mart, 2018.

distribuirati na različite načine i predstavljati medije koji zadovoljavaju interes određene društvene grupe i imaju specifične ciljeve u oblasti javnog informisanja – „proizvodnja i distribucija medijskih sadržaja namenjenih manjinskim zajednicama, osobama sa invaliditetom, posvećeni ekologiji, obrazovanju, sportu, deci i omladini, promovisanju ljudskih prava i tolerancije itd.“ (Stojković, 2016: 21). To znači da u našem pravu radio i TV civilnog sektora ima donekle drugačiju prirodu od *community media*, pošto ipak mora da se stara o zadovoljenju nekog fragmenta javnog interesa, pa zapravo predstavlja „javni servis u malom“.

Medije civilnog sektora u Srbiji¹⁴, odlikuje širok dijapazon izvora finansiranja, koji su precizirani zakonom, a to su: sredstva za ostvarivanje javnog interesa u oblasti javnog informisanja kroz projektno sufinansiranje, donacije, prilozi građana i građanki, sponzorstva i drugi izvori prihoda. Uprkos tome što je izdavač i emiter ovih medija nekomercijalan, on ipak može da stiče i komercijalne prihode od oglašavanja, uz ograničenja koja važe za civilni sektor (šest minuta emitovanja oglasnih poruka u punom satu) i uz tu razliku da prihod ne može da deli osnivačima i angažovanim¹⁵. Kada je reč o neprofitnim organizacijama, uvreženo je stanovište da one ne mogu da stiču prihode, što nije u potpunosti tačno. Ustanove, udruženja, zadužbine i fondacije takođe mogu da stiču prihode kao i privredna društva, sa tom razlikom da taj prihod ne smeju da distribuiraju članovima ili osnivačima, već ga samo mogu ulagati u svoju osnovnu delatnost i za pokriće troškova koje imaju u obavljanju te delatnosti.

4. KAPACITETI CIVILNIH MEDIJA U NOVOMEDIJSKOM AMBIJENTU

Ekspanzija medija i medijskih sadržaja velikim delom je vezana za intenzivan razvoj informacionih tehnologija u prvom redu interneta i njegovih izražajnih formi. Kako je Dalberg (Lincoln Dahlberg) konstatovao „svaka nova

¹⁴ Prema dostupnim podacima NDNV u Srbiji je registrovano je 67 medija civilnog sektora.

¹⁵ *Mediji civilnog sektora u Srbiji*, Centar za transformaciju medija, dostupno na <http://www.bettermedia.rs/blog/mediji-civilnog-sektora-u-srbiji/>, april, 2016, pristupljeno mart, 2018.

komunikaciona tehnologija, od telegrafa do kablovske televizije, izgleda je bila okidač za talas entuzijazma kada je reč o potencijalu komunikacione tehnologije da transformiše demokratiju.¹⁶ Zato se savremena demokratska društva ne mogu posmatrati potpuno odvojeno od funkcionisanja medija masovnih komunikacija, s obzirom da je jedan od osnovnih postulata demokratije pravo na pristupi informacijama, bilo da se do njih dolazi na zvanični ili alternativni način.

U uslovima dominacije tradicionalnih medija, mediji civilnog sektora bili su pogodan, zakonom definisan i često nedovoljno iskorišćen organizaciono-produkcionni model medija koji ima značajan demokratski i građansko-participativni potencijal. Sa novim tehnološkim determinantama daje se mogućnost građanima da kroz individualne aktivnosti ili kroz posebno organizovane medije i uz korišćenje digitalnih tehnologija – „novih medija“ u prvom redu svih kapaciteta interneta, realizuju aktivnosti u borbi protiv društvenih anomalija svake vrste. U ogromnoj ponudi sadržaja, građani, posebno mladi, znatno više koriste informacije do kojih dolaze putem on line medija ili društvenih mreža, pri čemu u ovom procesu publika ne traga za sadržajima, već sadržaji pronalaze njih. Internet kao „magični“ medij i komunikacioni kanal otvorio je prostor za građanski aktivizam kroz procese kreiranja i širenja najraznovrsnijih sadržaja, poruka odnosno snaženje participativne demokratije. Međutim vremenom sve je izraženiji trend niske efektivnosti, čak impotencije interneta i njegovih izražajnih formi u pogledu stimulacije demokratskih procesa. Korisnicima medijskih sadržaja vrlo često

¹⁶ Interesantan je primer pojave radija u Kraljevini SHS. Pre osnivanja ijedne domaće radio-stance, državni organi, nadležno Ministarstvo pošta i telegrafa donelo je 25. jula 1923. *Pravilnik o privatnim radio-telegrafsko-telefonskim prijemnim aparatima*. On je vrlo strogo regulisao pravo građana na prijem informacija putem radio-aparata tzv. „brodkasting“. Osim što je bilo nedozvoljeno posedovati aparat bez dozvole, ovo pravo se nije smelo preneti na drugo lice bez odobrenja nadležnog Ministarstva. Strancima nije mogla biti izdata ova dozvola; radio-pretplatnik (član 3) „mora da čuva tajne vesti, koje nisu njemu namenjene, a koje je primio putem svojeg aparata“, a premeštanje aparata iz prostorije u prostoriju nije dozvoljeno „bez znanja i odobrenja Ministarstva pošta i telegrafa“. Da li je ovo bila represivna mera ili samo strah države od mogućnosti da novi medij naškodi državnom aparatu pitanje je, ali kada je shvaćen pun kapacitet radija i medija generalno, države se nisu ustezale da ih koriste u punom i manipulativnom obimu.

nedostaje kritički pristup, dok sa druge strane kreatori sadržaja ne neguju istraživački metod kako bi publici pružili celovitu sliku događaja i pojava. Umesto da zahvaljujući novim tehnološkim mogućnostima građani lako i jednostavno mogu da ostvare svoje potrebe, međutim situacija je potpuno suprotna pošto smo svedoci vrlo prisutnog zanemarivanja i baznih i još više specifičnih potreba građana od kojih su neke vezane i za ostvarivanje osnovnih demokratskih prava.

Kroz simbiozu interneta kao medija i komunikacionog kanala i građanskog aktivizma stvara se potencijal za afirmaciju medija civilnog sektora, *community* medija u punom emancipatorskom potencijalu dvosmerne komunikacije (Hans Magnus Encensberger). Tradicionalne medije čiji karakter je dominantno represivan karakteriše komunikacija iz jednog centra ka mnoštvu (*one to many*). Da bi se ostvario puni emancipatorski i demokratski potencijal, mediji bi trebalo da budu opredeljeni za komunikaciju *many to many* odnosno masovnu samokomunikaciju (Kastels) što velikim delom mogu da ostvare upravo mediji organizovani kao mediji civilnog sektora koji u visokom obimu koriste nove tehnološke mogućnosti – internet, društvene mreže, blogove, portale vlogove... Udruženi sa internetom i digitalnim tehnologijama diseminacije, mediji civilnog sektora imaju visoku primenljivost u smislu ostvarivanja ideja elektronske demokratije (e-demokratija) i njoj srodnih fenomena kakvi su: teledemokratija, digitalna demokratija, sajber demokratija, virtuelna demokratija, internet demokratija, ponegde i elektronske republike.

E-demokratija podrazumeva upotrebu novih informaciono-komunikacionih tehnologija koja je podređena demokratskim vrednostima tj. jačanju demokratije, demokratskih institucija i demokratskih procesa (Damnjanović, 2009: 87). Tehnologija je način da se unapredi reprezentativna demokratija i to: kroz povećanje broja dostupnih informacija i slobode pristupa istim čime se utiče na stvaranje informisanog građanin koji uzima učešće u bitnim društvenim procesima i ima aktivan i kritičan stav. Početke e-demokratije vezujemo za teledemokratiju koja se razvija početkom sedamdesetih godina 20. veka, vezano za kablovsku TV i njen potencijal dvosmerne komunikacije. Sa razvojem mreža, kao demokratskog i nehijerarhizovanog načina povezivanja i komuniciranja. otvaraju se nove mogućnosti za građane da neposredno imaju pristup i učestvuju u bitnim društvenim pitanjima – sajberdemokratija (Damnjanović, 2009). Konačno

mobilna demokratija (m-demokratija) kao bitan segment e-demokratije, razvija se u uslovima sveprisutnosti mobilnih telefona kao sredstva i platforme koja omogućava komunikaciju i participaciju svakog pojedinca u rešavanju individualnih i društvenih pitanja. Mrežno povezivanje građana preko mobilnih telefona ubrzava stvaranje formalnih i neformalnih grupa, koje imaju potencijal sa postanu deo socijalnog kapital. Sa političke tačke gledišta, ovakve grupe su odlične za informisanje, mobilizaciju i organizaciju aktivista. Mobilni uređaji koje ljudi, građani skoro uvek nose sa sobom, dozvoljava stalnu dostupnost na bilo kojoj lokaciji i u bilo koje vreme, te se tako uspostavlja decentralizovana, ad-hoc i asinhrona komunikacija. Ovakve mogućnosti svakako su veliki potencijal između ostalog i u smislu e-participaciju kao tehnološki sprovedene interakcije između građana i različitih političkih, administrativnih... sektora društva što nosi i izvesnu opasnost od zloupotrebe.

Udruživanjem ideje i koncepta medija civilnog sektora kao načina da se ostvare parcijalni interesi društvenih grupa koje nisu dovoljno specifikovane sadržajima i delovanjem javnog servisa, sa internetom kao tehnološkim sredstvom, stvara se odličan potencijal i platforma za ostvarenje najviših i najpozitivnijih demokratskih principa. Dilema koja se može postaviti je da li je jedina pretpostavka aktivnih i osvešćenih građana kvalitetna i obimna informisanost koja se postiže spojem civilnog aktivizma i interneta kao tehnološke pretpostavke, ili je pak neophodno ostvariti još neke pretpostavke kao što su viši stepen obrazovanja, opšte i medijske pismenosti... Internet i građanska inicijativa mogu predstavljati dobitnu kombinaciju u procesu uvođenja direktne demokratije, ali su prisutne i sumnje u e-demokratiju kao i u demokratske procese generalno s obzirom na njihovu krhkost i poroznost. Sa jedne strane imamo obilje mogućnosti, obilje medija, medijskih platformi, ogromne potencijale za dobru informisanost, aktivno učešće građana u svim procesima, ali sa druge strane ti isti građani ostaju nezainteresovani, apatični, uljuljkani u jednostavne i zabavne sadržaje koji otupljuju kritički duh i vode pasivizaciji.

Zato je neophodno permanentno i frontalno delovati kroz sve raspoložive platforme, uključujući u visokom obimu medije civilnog sektora, redefinisati njihove organizacione modele u skladu sa tehnološkim mogućnostima, „lukavo“ plasirati sadržaje kako bi građani prepoznali šansu da postanu akteri, a ne posmatrači svog života bilo da je reč o pravima kao glasača,

birača, korisnika zdravstvenih usluga, pripadnika određene društvene ili nacionalne grupe ili osobe koja je zainteresovana za društveno pitanje od ekologije do građanskih prava.

Mirjana Nikolić

THE POWER OF THE CITIZENS – PARTICIPATION, CONTENT CREATION AND PUBLIC MEDIA SECTOR

Summary

In time where media commercialization media reaches its peak, public media services are in a type of crises, poor quality of media production is present, as well as the time of an enormous potential of digital technologies, especially internet as a mean of communication, and an important space for promoting the idea and practice of the civil sector media. Considering these facts, this paper presents the basic characteristics of the civil sector media and its historical development, in Serbia, Europe and the entire World. The goal of this work is to point out the underdeveloped organizational and production resources of the media sector, which has a significant democratic and participatory potential. This potential has a massive role in rendering the concept of civil activism visible as the prerequisite for the democratic development of society.

Key words: media, civil sector, Serbia, participation, activism, democracy.

LITERATURA

- Barnouw E. (1966). *A Tower in Babel – A History of Broadcasting in the United States to 1933*, Vol. 1, New York: Oxford University Press.
- Damnjanović, I. (2009). Elektronska demokratija (E-democracy) kao mogućnost demokratizacije, *Srpska politička misao* br. 1/2009, godina 16, Vol. 23. str. 85–98.
- Dragičević Šešić, M; Martinoli, A. (2016). Upravljanje medijima civilnog društva u *Mediji civilnog sektora – uputstvo za upotrebu*, Beograd/ Novi Sad: OEBS/ Nezavisno udruženje novinara, str. 47–90.
- Encensberger, H. M. (1980). *Nemačka, Nemačka, između ostalog*, Beograd, BIGZ. Girard, B. (ed.) (1992). *A Passion for Radio: Radio Waves and Community*, Montreal: Black Rose Books.
- Hendriks V, Hansen, P. (2017). *Bura informacija: Zašto „lajkujemo“?*, Beograd: Centar za promociju nauke.
- Jankowski, N. (2003). Community Media Research: A Quest for Theoretically Grounded Model, *The Public*, br. 1, Vol. 10, 2003, pp. 5–14.
- Kin, Dž. (2003). *Civilno društvo*, Beograd: Filip Višnjić.
- Tetsuo Kogawa (2003) Slobodni radio u Japanu Boom mini FM radija, *Libra Libera*, časopis za književnost i drugo, br. 12, srpanj, 2003, Zagreb: Autonomna tvornica kulture, str. 47–54.

- Lewis P. (1976) *Bristol Channel and Community Television*, London: IBA. *Mediji civilnog sektora u Srbiji*, Centar za transformaciju medija, dostupno na <http://www.bettermedia.rs/blog/mediji-civilnog-sektora-u-srbiji/>, april, 2016, pristupljeno mart, 2018.
- Raboy, M. (2003). Radio kao emancipatorska kulturna praksa, *Libra Libera*, časopis za književnost i drugo, br. 12, srpanj, 2003, Zagreb: Autonomna tvornica kulture, str. 55–61.
- Stojković, M. (2016). Pravni okvir za medije civilnog sektora u *Mediji civilnog sektora – uputstvo za upotrebu*, Beograd/ Novi Sad: OEBS/ Nezavisno udruženje novinara, str. 21–33.

Marina Mučalo

*Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti,
Odsjek za novinarstvo i medijsku produkciju,
Zagreb, Republika Hrvatska*

NEPROFITNE ELEKTRONIČKE PUBLIKACIJE U REPUBLICI HRVATSKOJ: ZAUSTAVITE REUTERS?

APSTRAKT: Osnivači većine neprofitnih elektroničkih publikacija su udruge civilnog društva koje, svaka u skladu s motivima i ciljevima zbog kojih su osnovane, nastoje dnevno objavljivati sadržaj. Najveći problem ove vrste medija jest njihova financijska nestabilnost, toliko potrebna za uredno i odgovorno poslovanje. Iako su još 2003. godine, e-publikacije (neprofitne i komercijalne) ušle u Zakon o elektroničkim medijima kao treća vrsta elektroničkih medija, pravo korištenja novčanih potpora iz Fonda za pluralizam i raznovrsnost medija, dobile su tek deset godina poslije (i to samo neprofitne). Ovaj rad ima za cilj prikazati uspostavu, razvoj i trenutno pozicioniranje neprofitnih e-publikacija u Republici Hrvatskoj. Donosi pravni okvir, dinamiku osnivanja, načine prihodovanja te nalaze (rijetkih) istraživanja ove teme.

Gljučne riječi: neprofitne e-publikacije, elektronički mediji, Fond za pluralizam, medijska politika, Republika Hrvatska

1. UMJESTO UVODA

Neprofitno programsko usmjerenje spomenuto je još prvim hrvatskim „medijskim“ zakonom (Zakon o telekomunikacijama, čl. 55) koji se počeo primjenjivati od 1995. godine. Uvodeći privatno vlasništvo u domenu radija i televizija ovaj je zakon bio medijski *new deal*, kamen-temeljac za pluralno medijsko tržište u samostalnoj Republici Hrvatskoj. Internet je u to vrijeme bio relativno nepoznat i dalek, pa se zakon odnosio samo na (analogne) radije i televizije. Hrvatska radiotelevizija¹ bila je u to vrijeme dominantan medij u zemlji, s izdvojenim statusom i „svojim“ zakonom (Zakon o HRT-u).

Tijekom idućih nekoliko godina broj komercijalnih radijskih i TV „privatnika“ sustavno se povećavao, dok neprofitno usmjerenje nije privlačilo pozornost. Primjerice, početkom 21. stoljeća u RH emitiralo je 126 FM radija i

¹ HRT se sastoji od *Hrvatske televizije* (četiri zemaljska programa) i *Hrvatskog radija* (tri zemaljska programa i osam regionalnih centara).

14 televizija (Mučalo, 2010: 322), od čega su svega tri radija imala oznaku „neprofitnih“. Zainteresiranost za ovu vrstu programskog usmjerenja nije se povećala ni kad su ti mediji dobili dozvolu² za oglašivačke sadržaje (2001.).

Na prijelasku stoljeća počela je *internetizacija* Hrvatske. Veb stranice množile su se takoreći preko noći. Među njima pojavili su se i potpuno novi mediji, općeg i specijaliziranog tematskog usmjerenja, komercijalne i neprofitne orijentacije. Mnogi među njima kritički su progovorili o aktualnim temama iz hrvatske svakodnevnice.

Prema odredbama novog Zakona o elektroničkim medijima iz 2003. godine, e-publikacije postale su treći član „obitelji“ elektroničkih medija (uz televizije i FM radija). Zakonodavac ih je definirao kao „programske sadržaje koje fizičke ili pravne osobe prenose putem informacijsko-komunikacijskih veza na način da su dostupni širokoj javnosti bez obzira na njihov opseg“ (NN 122/03, čl. 2). Međutim, detaljnije regulacije nije bilo, a pravna praznina popunjavala se napomenom da se na e-publikacije „odgovarajuće primjenjuju“ odredbe za radio i televiziju. Ovaj skromni početak etabliranja „novih medija“ ubrzo se pokazao nedostatnim za brojna tehnološka, programska, organizacijska i financijska pitanja.

Zakon je donio dvije važne novosti i to (a) osnivanje Vijeća za elektroničke medije (VEM) i (b) osnivanje Fonda za poticanje pluralizma i raznovrsnosti elektroničkih medija.

(ad a) Osnivanjem VEM-a postavljeni su temelji budućeg samostalnog i neovisnog medijskog regulatora. Tijelo je brojilo sedam članova koji su ubuduće bili profesionalno vezani uz Vijeće, s mandatima na pet godina. Sredstva za rad uključujući i njihove plaće, trebala su se osigurati iz 0,5% ukupnog godišnjeg bruto prihoda kojeg su ostvarili nakladnici elektroničkih medija (isto, čl. 58, st. 6). Članovi su birani temeljem javnog natječaja (mogao se javiti svatko tko je

² Neprofitni mediji dobili su pravo na pet minuta reklama u satu (za državnu i regionalnu razinu), odnosno deset minuta za lokalnu (Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o telekomunikacijama, NN RH 68/01., čl. 23).

mislio da udovoljava uvjetima³), a „filtrirani“ popis potom je upućen Hrvatskom saboru na izglasavanje. Nekoliko godina poslije, 2007. osnovana⁴ je i Agencija za elektroničke medije (AEM), pravna osoba koja je preuzela administrativne i stručne poslove u domeni elektroničkih medija, a Vijeće je postalo njezino izvršno tijelo. Predsjednik VEM-a ujedno je i ravnatelj Agencije. Time je i dovršeno ustrojstvo nezavisnog krovnog regulatora kakvo postoji i danas.

(ad b) Fond je zamišljen kao svojevrsno „skladište javnog novca“ kojim se ubuduće trebala poticati produkcija sadržaja od javnog interesa⁵ (isto, čl. 56-57). Punio se izdvajanjem 3% iznosa od ukupne HRT-ove godišnje pristojbe (Zakon o HRT-u, 2003., čl. 54). Zakonodavac je, naime, uvažio dva argumenta kojim su komercijalni radiji i televizije već godinama „jurišali“ na dio „javnog“ novca iz pristojbe. Prvi je nastojao dokazati da i komercijalni mediji sudjeluju u kreiranju prostora za javnu komunikaciju, a drugi da su informativni sadržaji najskuplji dio svake programske sheme i da država, ako ih želi, mora novčano poduprijeti njihovu produkciju. U tu je svrhu osnovan i ovaj Fond, a Vijeće se ubuduće trebalo angažirati oko kriterija za dodjelu novca (bila je riječ od oko 4 mil. eura). Dvojbe oko medijskih udjela riješene su *fifty-fifty* pristupom, odnosno godišnja sredstva ravnopravno su podijeljena (50:50) između radija i televizija. e-publikacije (čak ni one neprofitne) nisu ušle u krug mogućih korisnika.

Sljedeći i danas još uvijek aktualni Zakon o elektroničkim medijima stupio je na snagu 2009. godine. Definirao je e-publikacije kao „urednički oblikovane internetske stranice i/ili portale koji sadrže elektroničke inačice tiska i/ili informacije iz medija na način da su dostupni širokoj javnosti bez obzira na njihov opseg.“ (NN 153/09, čl. 2). Pratećim Pravilnikom⁶ uveden je

³ Članovi Vijeća trebaju biti javni djelatnici koji su se u javnom životu istakli zalaganjem za poštivanje demokratskih načela i vladavinu prava, izgradnju i unapređenje najviših vrednota ustavnog poretka Republike Hrvatske, razvitka civilnog društva, obranu ljudskih prava i sloboda, kao i za zaštitu slobode izražavanja (ZEM, 2003, čl. 59, st. 2).

⁴ Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o elektroničkim medijima, NN RH 79/2007, čl. 24.

⁵ Više o tomu u: Mučalo, M. (2016). *Community radio-perspektiva i razvoj*.

⁶ Pravilnik o Upisniku pružatelja medijskih usluga i elektroničkih publikacija, NN RH 43/10

pojam „knjige elektroničkih publikacija“, svojevrsnog registra s temeljnim identifikacijskim elementima e-publikacija. Međutim, ni ovaj se Zakon nije osobito posvetio regulaciji i poslovanju e-publikacija. Očito nesnalaženje kao i manjak vizije razvoja *online* medija, zasad je rezultirao s tri izmjene teksta.

2. NEPROFITNE E-PUBLIKACIJE U REPUBLICI HRVATSKOJ OD 2013. DO 2017. GODINE

Posljedično, desetak godina od ulaska elektroničkih publikacija među elektroničke medije, njihov je status i dalje bio prilično nejasan. Brojna pitanja (spadaju li uopće u istu grupu s radijima i televizijama, koji su kriteriji za objavu ili preuzimanje sadržaja, imaju li pravo na novčane potpore iz Fonda itd.) i dalje su bila neodgovorena.

U međuvremenu se svjetska ekonomska kriza prelila i u Hrvatsku čije je gospodarstvo sustavno stagniralo. Posljedično, u krizi su se našli i mediji, osobito oni manji (lokalni) i oni neprofitni. Neki su se uspjeli održati (iako je pitanje s kakvim posljedicama po program), neki su se financijski oslonili na organe lokalne uprave ili gospodarstvenike (što je zasigurno djelovalo na njihovu uređivačku politiku), a dio je „stavio ključ u bravu“.

Komercijalne e-publikacije oslonile su se na „sestrinske tvrtke“ (tradicionalni tisak, radio i televiziju) ili neku drugu (osnovnu) djelatnost svojeg osnivača. Neprofitne e-publikacije čiji su osnivači najčešće bile udruge civilnog društva, nisu se imale na koga osloniti. Posljedično, lagano su odumirale. Ovu zabrinjavajuću situaciju pokušalo je riješiti Ministarstvo kulture RH „pilot-projektom“ posebnih novčanih potpora. Neposredno nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju (1. srpnja 2013), objavilo je dva javna natječaja⁷ na koja su pravo prijave imali svi mediji neprofitnog usmjerenja, bez obzira na način distribucije. Reakcije su bile pozitivne pa je projekt i ponovljen. Međutim,

⁷ Ministarstvo kulture RH (8. 7. 2013): Javni poziv za dodjelu bespovratnih sredstava neprofitnim medijima i Javni poziv za ugovaranje novinarskih radova u neprofitnim medijima.

nakon parlamentarnih izbora 2015. godine i promjene⁸ vladajuće stranke, ovi su projekti ukinuti potezom pera novog ministra kulture.

U to je vrijeme učinjena i izmjena⁹ ZEM-a (NN 94/13) kojom su detaljnije definirani (a)osnivači neprofitnih e-publikacija i (b) način prihodovanja u tim medijima.

(ad a) Osnivači neprofitnih e-publikacija mogu biti „ustanove, vijeća i udruge nacionalnih manjina, obrazovne ustanove, zdravstvene ustanove te druge ustanove, vjerske zajednice, studentske udruge, školske udruge, udruge građana te druge nevladine udruge s pravnom osobnošću, kao i neprofitne zadruge posvećene zadovoljavanju informativnih, obrazovnih, znanstvenih, stručnih, umjetničkih, kulturnih, vjerskih i drugih potreba javnosti.“ (isto, čl. 22).

Što to zapravo znači prema hrvatskim zakonima? Znači da je zakonodavac (kao i u slučaju tradicionalnih neprofitnih medija) odredio da njihovi osnivači ne mogu biti trgovačka društva već „ustanove, vijeća, udruge, zajednice itd.“ kojima cilj nije stjecanje dobiti¹⁰. Status neprofitnog medija utvrđuje VEM pri davanju dopuštenja za obavljanje djelatnosti i ne se može mijenjati tijekom trajanja dopuštenja.

(ad b) Neprofitni mediji mogu stjecati novac na način definiran pratećim zakonima (o udrugama, o ustanovama), a najčešće je riječ o članarinama, prilozima, darovima, projektima, vlastitoj aktivnosti ili iz državnih izvora. Eventualnu dobit smiju koristiti samo za unaprjeđenje i razvoj vlastite djelatnosti. U konkretnom slučaju, neprofitne e-publikacije ubuduće su mogle sudjelovati u natječajima Fonda za pluralizam (isto, čl. 28), ali u udjelu do 3% ukupnih sredstava¹¹ (TV i FM radiji raspolagali su s 93%). Prema Roller (2015)

⁸ Godine 2011. parlamentarne izbore u RH osvojio je SDP s koalicijskim partnerima (tzv. Kukuriku koalicija). U studenom 2015. parlamentarne izbore opet je osvojio HDZ s partnerima.

⁹ Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o elektroničkim medijima, NN 94/13.

¹⁰ Zakon o udrugama, (NN RH 74/14) i Zakon o ustanovama (NN RH 76/93).

¹¹ Pravilnik o Fondu za poticanje pluralizma i raznovrsnosti elektroničkih medija, NN 150/13.

prosječna godišnja vrijednost Fondovskih sredstava od 2008. do 2015. godine, iznosila je oko 4,2 milijuna eura. Ostaje otvorenim pitanjem tko je i kako došao do zaključka da neprofitne e-publikacije „zaslužuju“ svega 3%?

Jedan od načina preživljavanja u recesijskim godinama postale su novčane potpore jedinica područne i lokalne (regionalne) samouprave odnosno gradovi, općine i županije. Kunac i Roller (2015: 866) smatraju da se ova „pomoć“ lokalnih vlasti, a s obzirom na još uvijek nisku razinu političke kulture, izravno odražavala na objektivnost informiranja o njihovom radu. Slične nalaze donosi i istraživačka studija udruge GONG „Naša zarobljena mista“ iz 2017.:

„Prešućivanje lokalnih medija, njihova autocenzura ili hvalospjevi vlasti osiguravaju se prvenstveno ovisnošću o financiranju iz javnih resursa – bilo proračunskim sredstvima bilo sredstvima javnih poduzeća – što dovodi do odnosa pokrovitelja i klijenta koji onemogućuje rad medija i novinara u interesu javnosti.“ (GONG, 2017:119).

Punopravnim članstvom Hrvatske u EU financijska „pomoć“ medijima smještena je u područje državnih potpora male vrijednosti odnosno *de minimis* potpora (do 200.000 eura) i još uvijek je „ispod radara“ zainteresirane javnosti (Mučalo, 2018: 54–56). Najveći pojedinačni „medijski pokrovitelji“ su najveći gradovi u Republici Hrvatskoj pri čemu se posebno ističe glavni grad Zagreb¹² (ujedno i županija). Primjerice, u rujnu 2018. godine, na službenim stranicama Grada Zagreba objavljeni¹³ su rezultati javnog natječaja iz kojeg se vidi da je 47 pružatelja e-publikacija ostvarilo potpore u ukupnom iznosu od 1.165.000,00 HRK (oko 157.000 eura).

Pravilnik¹⁴ iz siječnja 2017. povećao je ukupni udio Fondovskih potpora za neprofitne e-publikacije s 3 na 5%, ali je za FM radije i televizije (uvjerljiva većina tih medija su komercijalnog usmjerenja) i dalje sačuvano 93%.

¹² Grad Zagreb (2015). Program za sufinanciranje medija u razdoblju od 2015. do 2020. godine.

¹³ Grad Zagreb (2018). Rezultati Javnog poziva za dodjelu potpora male vrijednosti za sufinanciranje proizvodnje i objave programskih sadržaja u elektroničkim publikacijama za 2018.

¹⁴ Pravilnik o izmjenama Pravilnika o Fondu za poticanje pluralizma iNN 2/2017.

Objašnjenja za takvu nejednaku raspodjelu, a kamoli transparentnih kriterija ili argumenata, nema ni danas.

Budući da je oglašavanje od samog početka uspostave medijskog tržišta zamišljeno kao glavni izvor prihoda, potrebno se ukratko osvrnuti na protekle godine. Tablica 1 donosi prikaz prihoda od oglašavanja po medijima, u razdoblju od 2011. do 2017. godine.

Tablica 1: Prihodi od oglašavanja u medijima (u mil. HKR)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016
TV	765	702	685	715	740	758
Radio	190	163	125	132	130	128
Tisak	457	384	330	307	275	252
Internet	83	90	107	117	168	214

(Izvor: HURA, <http://hura.hr>)

HURA je u izvještaju za 2013. potvrdila da se trend opadanja investicija u medije nastavlja već petu godinu za redom. Izvještaj za 2016. pokazuje da su ukupni prihodi iz medijskog oglašavanja i dalje manji od onog s početka recesijskog perioda (2008), ali su za 2,8% viši od prihoda u 2015. godini. Mali oporavak pokazala je televizija (koja je i dalje dominantni medij za oglašavanje), dok oglašavanje na radiju i tisku pada. Najveći porast od 27% (u odnosu na 2015) zabilježen je u internetskom oglašavanju, iako je njegov ukupni udio u hrvatskom „medijskom kolaču“ svega 14% (HURA-Media AdEx, 2017.).

Ovaj sažeti pregled proteklih desetak godina razvoja e-publikacija u medijskom prostoru Republike Hrvatske treba zaključiti s prikazom njihove brojnosti. Podaci iz T2 dijelom su prikupljeni iz godišnjih izvješća VEM-a Hrvatskom saboru (koja nisu bila osobito precizna¹⁵), a dijelom dostavljena iz

¹⁵ VEM jednom godišnje mora Hrvatskom saboru dostaviti zbirno izvješće o elektroničkim medijima u RH. Između ostalog, treba sadržavati i precizne podatke o broju pojedinih medija. Nažalost, podaci su manjkavi, nisu specificirani i teško je pouzdano tvrditi koliko je i kakvih e-publikacija bilo u svakoj od navedenih godina. Ozbiljnija revizija Upisnika pružatelja e-publikacija dovršena je krajem 2015. godine.

pravne službe AEM-a (na zamolbu autorice teksta). Prilikom analize T2 treba imati na umu da broj e-publikacija nije uvjetovan brojem pružatelja e-publikacija jer jedan pružatelj (osnivač) može imati veći broj e-publikacija.

Tablica 2: Broj e-publikacija u RH od 2011–2017.

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
e-publikacije	90	90	89	175	192	254	339
od toga neprof.	3	4	9	45	74	94	107

Izvor: Godišnja izvješća VEM-a Hrvatskom saboru, Pravna služba AEM-a, www.e-mediji.hr

Stalan rast broja e-publikacija ujedno je i očekivan jer tranzicija tradicionalnih medija (osobito tiska) na internetsku platformu nije uopće upitna. Imperativ digitaliziranog tržišta ne ostavlja previše prostora za oklijevanje pa ne čudi što najveći broj općih i/ili specijaliziranih e-publikacija imaju upravo tradicionalni tiskovni mediji (koji imaju i odgovarajuće resurse).

3. ZAUSTAVITE REUTERS?

Recentna (i jedina) detaljnija analiza¹⁶ tržišta elektroničkih publikacija u Republici Hrvatskoj učinjena je 2017. godine, prema narudžbi VEM-a. Proveo je Institut za razvoj i međunarodne odnose (IRMO) i to na ukupnom broju od 261 pružatelja e-publikacija (koliko ih je početkom 2017. bilo evidentirano u Knjizi pružatelja¹⁷).

Prema tipu vlasništva, najveći udio (63%) čine trgovačka društva. Druga najveća grupa su udruge civilnog društva (36%) što podrazumijeva da je riječ o pružateljima neprofitnih e-publikacija. Pružatelji u javnom ili državnom vlasništvu čine svega 1% tržišta. Prema tematskoj orijentaciji većina e-

¹⁶ Službeno je objavljena u srpnju 2017. i zasad predstavlja jedini novi izvor podataka o e-publikacijama u RH.

¹⁷ Treba upozoriti na razliku koja se vidi u usporedbi s nalazima iz T2. Naime, broj e-publikacija varira neusporedivo češće nego broj FM radija ili televizija, jednostavno stoga što se e-publikacije lakše i brže osnivaju, ali i brišu iz evidencije.

publikacija (58%) je općeg tematskog usmjerenja (tzv. *news* portali), dok 42% čine specijalizirane (kultura, umjetnost, film, poslovne informacije, specifični aspekti ljudskih prava itd.). Nastavno, 51% svih e-publikacija usmjereno je nacionalnoj publici, 33% lokalnoj (gradskoj ili općinskoj), 15% regionalnoj te 1% ili manje prema hrvatskoj dijaspori i međunarodnoj regionalnoj publici (str. 20–21).

Imajući na umu digitalnu sadašnjost i budućnost, opravdano je očekivati da će broj komercijalnih e-publikacija rasti. Međutim, pluralno i demokratsko tržište mora uvažiti i neprofitne medije. Upravo zbog izražene relacije s društvenim, političkim i gospodarskim okolnostima, njihova budućnost nije u njihovim rukama. Spomenuta analiza među ključnim problemima neprofitnih e-publikacija ističe podkapacitiranost redakcija i financijsku nesigurnost (IRMO, 2017: 61). Nije to ništa novo niti neobično (isti problemi uočeni su još znatno prije) ali brine kontinuirana (ne)volja za stabilnijim uvjetima rada.

Zašto su neprofitne e-publikacije uopće važne? Komu su obraćaju i kakvu poruku šalju? Prema rezultatima istraživanja¹⁸ koje su 2013. godine, na reprezentativnom uzorku od 1208 ispitanika, online anketom provele Vozab, Peruško i Čuvalo, neprofitni mediji

„više udovoljavaju zahtjevima uloge medija kao čuvara vlasti (watchdog) te medija u participativnoj demokraciji u odnosu na ostale medije. Publike neprofitnih medija u Hrvatskoj imaju jači politički interes, jači osjećaj unutarnje djelotvornosti, više prate informativne i dokumentarne programe od ostalih publika, participativnije su, sudjelujući u konvencionalnim i nekonvencionalnim oblicima političke participacije, te vjerojatnije pripadaju idealnom tipu građana „politički aktivnih vođa mnijenja“(2017:126).

Svojim istraživanjem potvrdile su „pozitivnu vezu korištenja neprofitnih medija i političkog interesa, djelotvornosti te participacije“, ali „nažalost, nejasna i nesigurna institucionalna i financijska pozicija neprofitnih medija i neprepoznata uloga tog medijskog sektora u javnosti često svodi rasprave o

¹⁸ Istraživanje je provedeno u sklopu projekta Centra za istraživanje medija i komunikacije Fakulteta političkih znanosti za Nacionalnu zakladu za razvoj civilnog društva. Tri istraživačka izvještaja tog projekta koji je evaluirao utjecaj neprofitnih medija dostupna su na web-stranici <https://cim.fpzg.unizg.hr>.

neprofitnim medijima na njihovo financiranje, stavljajući rasprave o sadržajima, kvaliteti te normativnoj ulozi takvih medija u suvremenim demokratskim sustavima u drugi plan“ (isto).

Najavljena medijska reforma koju planira provesti Ministarstvo kulture RH, počiva na izradi medijske strategije (prvom takvom dokumentu uopće) te izmjeni postojeće medijske legislative koja je itekako zastarjela. Između ostalog, obuhvatit će i elektroničke medije čiju brojnost i programsko usmjerenje (podaci za rujan 2018) donosi sljedeća T3.

Tablica 3: Broj elektroničkih* medija u Republici Hrvatskoj (rujan, 2018)

Nakladnici FM radija		Nakladnici televizije		Pružatelji e-publikacija	
144		24		276	
komercijalni	neprofitni	komercijalni	neprofitni	komercijalni	neprofitni
136	8	24	-	176	100

Izvor: Agencija za elektroničke medije, www.e-mediji.hr

*Nisu uključeni programi HRT-a.

Pružatelji e-publikacija (276) objavljuju 336 e-publikacija, od čega je 228 komercijalnog i 108 neprofitnog (nekomercijalnog) usmjerenja. Među apostrofiranih stotinjak neprofitnih, a temeljem službenih podataka s web stranice Agencije za elektroničke medije¹⁹, dvadesetak ih je općeg usmjerenja (*news* portali) čiji su pružatelji najčešće udruge civilnog društva. Riječ je o koncentraciji medija koji se, između ostalog, kritički osvrću na aktualnu političku, društvenu i gospodarsku situaciju u Hrvatskoj. Kritičkih tonova ima i dijelu portala regionalnog ili lokalnog značaja koji se bave pitanjima „svoje“ županije, grada ili općine (oko 30 e-publikacija) te dijela preostalih, većinom specijaliziranih e-publikacija koje se bave sadržajima iz kulture, pitanjima manjina, rodni uloga itd.

Tko su potencijalni korisnici ovih *online* medijskih sadržaja? Recentni podatak o korisnicima interneta u Republici Hrvatskoj za 2017. godinu, kazuje

¹⁹ Agencija za elektroničke medije, Elektroničke publikacije, <https://www.e-mediji.hr/hr/pruzatelji-medijskih-usluga/elektronicke-publikacije/>.

da su najčešći korisnici osobe u dobi od 16 do 54 godine, odnosno učenici i studenti (98%) te zaposleni (88%) (DSZ, 2017). Dominantan razlog korištenja je čitanje novina i magazina (91%) te informacije o proizvodima i uslugama (88%). (Državni zavod za statistiku RH, 2017).

Da li u ovim pokazateljima leži razlog zbog kojeg neprofitne e-publikacije već godinama imaju status „vrućeg krumpira“? Jesu li njihova samostalnost i kritičnost, podjednako kao i njihova publika, glavni razlozi svega 5% Fondovskih potpora? Vozab, Peruško i Čuvalo (2017: 127) oprezno napominju da ne mogu tvrditi u kojoj mjeri neprofitni mediji mobiliziraju građane, ali je njihovo istraživanje

„potvrdilo pozitivnu vezu korištenja neprofitnih medija i političkog interesa, djelotvornosti te participacije. Drugim riječima, korisnici interneta u Hrvatskoj se polariziraju na politički aktivnije koji će se ujedno informirati i iz neprofitnih medija te na manje politički aktivne koji će zadovoljavati svoje informacijske potrebe prateći matične medije[...] Rezultati ovog istraživanja imaju implikacije i za hrvatsku medijsku politiku, koja bi poticanjem neprofitnih medija uz ostvarivanje medijskog pluralizma i raznolikosti jačala demokratski potencijal građana.“

Domaći *online* prostor zasigurno bi bio neusporedivo pluralniji kad bi za neprofitne medije postojala iole relevantnija novčana stabilnost. Zasad se može samo zaključiti da dugogodišnje ignoriranje „drugačijih“ sve više podsjeća na pokušaj „zaustavljanja Reutersa“.

Marina Mučalo

NON-PROFIT ELECTRONIC PUBLICATIONS IN REPUBLIC OF CROATIA: STOP THE REUTERS?

Summary

The founders of the majority of non-profit e-publication are non-government organization (NGO) that, each in accordance with the motivation and goals for which they are founded, strive to maintain the continuity of content publishing. The biggest problem with this type of media is the financial stability required for a neat and responsible business. Although in 2003, e-publications entered the Electronic Media Act as the third electronic media type, for ten years they did not get the right to use state support from the Fund for the Promotion of Pluralism and Diversity of Electronic Media. In 2013, e- publication were included as user of the funds, with a share of 3%.

Today, this share has increased slightly, while the overwhelming majority (93%) of these subsidies are still intended for projects of traditional (and commercial) radio and television. This paper aims to present the entry of non-profit electronic publications on the media scene of the Republic of Croatia, to show their development and current position. It brings the legal framework, the dynamics of the establishment, the circumstances of the income and the (rare) research of this topic.

Keywords: non-profit electronic publications, electronic media, Fund for pluralism, media policy, Republic of Croatia

LITERATURA

- Agencija za elektroničke medije, Elektroničke publikacije <https://www.e-mediji.hr/hr/pruzatelji-medijskih-usluga/elektronicke-publikacije/> (pristupljeno 1. rujna 2018).
- Državni zavod za statistiku RH (2017). Primjena IKT u kućanstvima i kod pojedinaca u 2017. https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2017/02-03-02_01_2017.htm (pristupljeno 10. rujna 2018).
- GONG (2017). Naša zarobljena mista, Istraživački izvještaj studija kvalitete lokalnog javnog upravljanja u Hrvatskoj. <https://www.gong.hr/hr/dobra-vladavina/antikorupcijska-politika/nasa-zarobljena-mista-2/> (pristupljeno 15. rujna 2018).
- Grad Zagreb, Program za sufinanciranje medija u razdoblju od 2015. do 2020. godine. Službeni list Grada Zagreba 15/15 i 7/16). <https://www.zagreb.hr/sufinanciranje-medija/61242> (pristupljeno 29. rujna 2018).
- Grad Zagreb (2018). Rezultati Javnog poziva za dodjelu potpora male vrijednosti za sufinanciranje proizvodnje i objave programskih sadržaja u elektroničkim publikacijama za 2018. <https://www.zagreb.hr/rezultati-javnog-poziva-za-dodjelu-potpورا-male-vr/132491> (pristupljeno 29. rujna 2018).
- HURA-Media AdEx (13. 6. 2013). Nastavlja se pad investicija u oglašavanje u hrvatskim medijima. <http://hura.hr/vijesti/hura-adex-nastavlja-se-pad-investicija-u-oglasavanje-u-hrvatskih-medijima/> (pristupljeno 10. rujna 2018).
- HURA-Media EdEx (31.7.2017). Treću godinu zaredom zabilježen rast oglašavanja u hrvatskim medijima. <http://hura.hr/vijesti/trecu-godinu-zaredom-zabiljezen-rast-ulaganja-u-oglasavanje-u-hrvatskim-medijima/> (pristupljeno 10. rujna 2018).
- IPSOS (2014). Analiza društvenog utjecaja Fonda za pluralizam i raznovrsnost elektroničkih medija. <https://www.e-mediji.hr/hr/pruzatelji-medijskih-usluga/istrazivanja-i-analize/predstavljeno-istrazivanje-analiza-drustvenog-utjecaja-fonda-za-pluralizam-i-raznovrsnost-elektronickih-medija/> (pristupljeno 1. rujna 2018).
- IRMO (2017). Analiza tržišta elektroničkih publikacija. <https://www.e-mediji.hr/hr/pruzatelji-medijskih-usluga/istrazivanja-i-analize/objavljena-analiza-trzista-elektronickih-publikacija/> (pristupljeno 1. rujna 2018).

- Kunac, S. i Roller, V. (2015). Lokalni mediji i demokracija u Hrvatskoj: neiskorišteni potencijal. *In Medias Res.* 4(6), 860–880. http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=223340&lang=en (pristupljeno 1. rujna 2018).
- Ministarstvo kulture RH (8. 7. 2013): Javni poziv za dodjelu bespovratnih sredstava neprofitnim medijima i Javni poziv za javno ugovaranje novinarskih radova. <https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=9971> (pristupljeno 8. rujna 2018).
- Mučalo, M. (2010). Radio-medij 20. stoljeća. Zagreb: AGM. (dostupno na <https://www.fpzg.unizg.hr/izdavastvo/e-knjige>).
- Mučalo, M. (2016). Community radio: razvoj i perspektive neprofitnih medija. *Mediji i javni interes* (ur. Car V., Matović M. i Turčilo L.). FPZg i Hanns-Seidel-Stiftung. Zagreb. (53–75). (dostupno na http://www.academia.edu/25544879/Car_Viktorija_Matovi%C4%87_Marijana_i_Tur%C4%8Dilo_Lejla_ur._2016_Mediji_i_javni_interes).
- Mučalo, M. (2018). Javno financiranje elektroničkih medija u Republici Hrvatskoj. *Verodostojnost medija -odnos finansiranja i sadržaja* (ur. Milojević A. i Veljanovski, R.). Fakultet političkih nauka. Beograd. (30–65).
- Pravilnik o načinu i postupku provedbe javnog natječaja za sufinanciranje audiovizualnih i radijskih programa iz sredstava Fonda za poticanje pluralizma i raznovrsnosti elektroničkih medija, NN RH 170/2004; 7/2008; 43/2010.
- Pravilnik o Upisniku pružatelja medijskih usluga, elektroničkih publikacija i neprofitnih proizvođača audiovizualnog i/ili radijskog programa, NN RH 134/2013.
- Pravilnik o Fondu za poticanje pluralizma i raznovrsnosti elektroničkih medija, NN RH 150/2013.
- Pravilnik o izmjenama Pravilnika o Fondu za poticanje pluralizma i raznovrsnosti elektroničkih medija, NN RH 2/2017.
- Pravilnik o sadržaju prijave te sadržaju i načinu vođenja očevidnika nakladnika elektroničkih publikacija, NN RH 66/06.
- Pravilnik o Upisniku pružatelja medijskih usluga i elektroničkih publikacija, NN RH 43/10.
- Preporuka o upisu pružatelja elektroničkih publikacija u upisnik pružatelja medijskih usluga, elektroničkih publikacija i neprofitnih proizvođača audiovizualnog i/ili radijskog programa. NN RH 109/2014.
- Roller, V. (2015). Mediji, javni interes, potpore. Agencija za elektroničke medije. <http://www.e-mediji.hr/hr/aem/priopcenja/8-dani-elektronickih-medija-21-dani-radija-8-dani-televizija-8-dani-interneta-20-22102015-opatija/> (pristupljeno 1. rujna 2018).
- Vijeće za elektroničke medije (2017). Analiza tržišta elektroničkih publikacija. <https://www.e-mediji.hr/hr/pruzatelj-medijskih-usluga/istrazivanja-i-analize/objavljena-analiza-trzista-elektronickih-publikacija/> (pristupljeno 1. rujna 2018).
- Vozab D., Peruško Z. i Čuvalo A. (2017). Treći medijski sektor iz perspektive demokratski angažiranih publika. Fakultet političkih znanosti: *Politička misao*.

54(3). 108–131. (dostupno na https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=274997).

Zakon o državnim potporama, Narodne novine Republike Hrvatske 47/14.

Zakon o elektroničkim medijima, Narodne novine Republike Hrvatske 122/2003.; 153/2009.

Zakon o Hrvatskoj radioteleviziji, Narodne novine Republike Hrvatske 25/03.

Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o elektroničkim medijima, NN RH 79/2007; 94/2013.

Zakon o telekomunikacijama. Narodne novine Republike Hrvatske 53/1994; 76/1999.

Zakon o udrugama, Narodne novine Republike Hrvatske 74/2014.

Zakon o ustanovama, Narodne novine Republike Hrvatske 76/1993.

Hajrudin Hromadžić

*Sveučilišta u Rijeci, Filozofski fakultet,
Rijeka, Republika Hrvatska*

MEDIJI I PRODUKCIJA LAŽNIH VIJESTI U POSTPROSVJETITELJSKOJ EPOHI POPULIZMA I SENZACIONALIZMA

APSTRAKT: Članak pokušava dovesti u vezu aktualne fenomene medijskih „lažnih vijesti“ i „postčinjeničnog svijeta“ s okončanjem epohe prosvjetiteljstva, konceptom „kraja povijesti“ i mjesta postmoderne pritom. Analiza odabranih motiva izvedena je preko dvije razine, okvirnom skicom prikladnih strukturalno-teorijskih i medijsko-studijskih doprinosa te definiranjima pojmova koje tretiramo od ključne važnosti za ovako postavljene problemske motive u članku. U zaključku se nude definicije fenomena „lažnih vijesti“ iz dvije perspektive, njegovih pozitivnih društvenih aspekata (na primjer, satirično-kritička medijsko-produkcijska matrica) i negativnih (primjerice, političko-propagandna i komercijalno-spektakularna medijska proizvodnja lažnih vijesti).

Ključne riječi: lažne vijesti, mediji, populizam, postčinjenični svijet, postmodernizam, prosvjetiteljstvo, senzacionalizam

1. UVOD

U članku će se globalno aktualan fenomen „lažnih vijesti“ dovesti u relaciju s „pravim“ ili „istinitim“ vijestima u medijima, što je koncept koji je u domenama medijskih i kulturalnih studija, kao i u sociologiji medija, već decenijama kritički analiziran i interpretiran. Činilo se to, a i dalje se čini, preko istraživačko-teorijskih pristupa kakvi su medijska konstrukcija društvene zbilje i prakse medijskih reprezentacija ili primjerice koncepta „spirale označavanja“ (*signification spiral*), ali i u okvirima širih problemsko disciplinarnih tradicija poput filozofskog propitivanja naravi istine, sociološkog tretmana socijalne realnosti te lingvističko-poststrukturalističkog razumijevanja znaka i diskursa. Kako bi se dobio holističko-genealoški uvid u genezu fenomena medijskih „lažnih vijesti“, potrebno se osvrnuti na historijski i globalno aktualnu sudbinu prosvjetiteljskog nasljeđa, racionalističkog poimanja svijeta i ideju o „kraju povijesti“. Praktična razina tehničko-proizvodnih aspekata fenomena „lažnih vijesti“ jest produkcijska narav medijskih društvenih mreža i mehanizam automatiziranih kompjutorskih botova koja, kako bi zavrijedila važnost i težinu, treba biti analizirana i interpretirana u kontekstima ideološke funkcije medija i

vlasničko-institucionalnih interesa u sferama medijskih tržišta. Naposljetku, fenomen „lažnih vijesti“ valja tretirati u perspektivi dviju krajnosti, njegovih pozitivnih društvenih aspekata (na primjer, satirično-kritička medijsko-produkcijska matrica) i negativnih (primjerice, političko-propagandna i komercijalno-spektakularna medijska proizvodnja lažnih vijesti).

Interpretaciju i problemsku artikulaciju zadanih motiva izvest ćemo preko dvije međusobno ukrštene razine koje će se ispreplitati i podržavati jedna drugu. Konkretnije, teorijsko-studijski pristup bit će gusto popraćen detaljnim kritičko-analitičkim definiranjima pojmova koje tretiramo od ključne važnosti za ovako postavljene problemske motive u članku.

1.1. Strukturalno-teorijske postavke središnjih problemskih motiva u radu

Strukturalno-analitički pristup glavnim problemskim motivima članka – lažne vijesti, populizam, senzacionalizam... – dovodi ih u vezu s dovršetkom jedne epohe i jednog nasljeđa. Radi se o razdoblju obilježenom vrijednostima racionalizma i humanizma, objedinjenim pojmom prosvjetiteljstvo¹. U tom

¹ **Prosvjetiteljstvo;** „doba svijetla“, veliki pojam paradigmatškog karaktera kojim se inducira simboličko značenje procesa (pro)svijetljenja, odnosno prosvjećivanja, to jest učinka „svjetla koje obasjava um“ principima razuma, argumentacije, dokazivih činjenica i mogućnosti njihove provjere. Određena mišlju i praksama prosvjećenja, logika znanstvene elaboracije svijeta i života konačno uspijeva započeti s otklanjanjem tmine duge povijesti ljudskog neznanja, nerazumijevanja i straha, zadane i određene prvenstveno religijskim dogmama, ali i započeti s teškim i sporim procesima sekularizacije i modernizacije. Čuvena Kantova maksima s kraja 18. stoljeća, izrečena u osvjet Francuske buržoaske revolucije koja se smatra simboličkim utjelovljenjem i vrhuncem prosvjetiteljstva, „izađi iz samoskrivljene nezrelosti, imaj hrabrosti služiti se vlastitim umom“, ostaje glasovito geslo prosvjetiteljstva. Dugo se vremena činilo da su dosegnute razine „prosvjetiteljskog mišljenja“ svojevrsan univerzalistički temelj i minimalna civilizacijske razina u prosudbi „iskustva svijeta i života“, bez obzira na često dobro argumentirane kritike ove ideje. U međuvremenu, upravo u razdoblju koje neposredno živimo s početka 21. stoljeća, svjedočimo univerzalizmima novog tipa koji izrastaju na svojevrsnom anti-prosvjetiteljskom resantimanu vrijednosti aranžiranih od strane neokonzervativnih ideologija, vjerskih fundamentalizama i klerikalnih pokreta nove desnice, a koji aktivno grade nove slike i prilike svijeta na negiranju i odbacivanju sekularnosti. Ispada kako su spomenuta načela kritički prosvijećenog uma i argumentacijske racionalne prosudbe kao polazišnih pretpostavki prilikom „susreta sa svijetom života“ bila naivna očekivanja te da vrijednosti prosvjetiteljstva funkcioniraju po principu kretanja Sizifova kamena, nešto su za što se iznova, mukotrpno i

kontekstu „lažne vijesti“ tretiramo kao svojevrsan prišt na malignom društvenom tijelu, s rezultatima kakav je relativno recentniji fenomen populizma². Historijski gledano korak je to dalje od postmodernističke koncepcije društva za koju se, još ne tako davno, smatralo da predstavlja

neprestano treba boriti. Stoga se čini da su u pravu oni koji tvrde da smo već dospjeli u fazu suvremene anti-modernističke re-feudalizacije globalnog društava kojim sve glasnije i agresivnije marširaju novi-stari konzervativni fanatici i militantni mrzitelji u savezu sa kapitalističko-tržišnim predatorima.

² **Populizam;** pojam/koncept koji je doživio ogromnu reafirmaciju u 21. stoljeću te je danas čest predmet analiza u društveno-humanističkim znanostima, naročito u politologiji, ali i u sociologiji te filozofiji. Neka opća definicija koja bi pokušala objediniti nosiva značenja ovog termina bila bi da se radi o praksama podilaženja pripadnika elita, najčešće političkih, širokim narodnim masama stanovništva, u prvome redu socijalno i klasno nižim društvenim slojevima, pri čemu se koriste svim sredstvima koja im stoje na raspolaganju, posebice medijima, javnim nastupima, (lažnim) obećanjima, laskanjima, itd., ili formama 'darivanja' narodnih masa (razvidnim primjerice u povremenim karitativnim mjerama jednokratnih pomoći umirovljenicima, nezaposlenim ili ljudima ispod donjih statističkih granica siromaštva), a sve u svrhu realizacije vlastitih interesa u vidu osvajanja vlasti, podizanja ili održanja rejtinga popularnosti, (re)izbora u sljedećem izbornom ciklusu i tomu slično. Ovaj se pojam upotrebljava i kako bi se označili socijalni pokreti koji nastupaju pod geslom zastupanja interesa naroda, nižih klasa, potlačenih. Takvo interpretiranje populizma uvodi važnu komponentu za njegovo razumijevanje, a to je anti-elitistička politika. Naime, nerijetko se populističkim politikama i taktikama djelovanja označavaju one društveno-političke prakse i akteri koji nastupaju s pozicija kontriranja svojevrsnom *statusu quo*, bilo s desnog ili lijevog političkog spektra. Ovakvo je razumijevanje populizma problematično jer implicira logiku „srednjeg puta“ liberalne demokracije kao jedine razumne politike konsenzusa. S obzirom da se različiti populistički pokreti i pojedinci u 21. stoljeću upravo obrušavaju na samorazumljivost hegemonije liberalno-kapitalističke demokracije, postaje jasno da je sadašnja eskalacija populizma i simptom evidentne krize tog političko-ekonomskog modela. Populizam je tipična manifestacija uvijek i iznova starog-novog tipa makijavelizma elita koje nastupaju pod krinkom anti-elitizma, bezočna i beskrupulozna utrka za stjecanjem položaja, moći, utjecaja i iz toga proizašlih privilegija. Strukturni uvjeti koji su doprinijeli mogućnostima nerijetko vulgarnih manifestacija novih oblika populizma sadržani su u tektonskim promjenama po pitanju do jučer normativno temeljnih univerzalnih vrijednosti, krah u klasično pojmene uloge politike, raspadu ozbiljnih obrazovnih politika, modela i praksi i načinima korištenja novomedijskih tehnologija kako bi se neposredno nagovorili glasači i zaobišli možda neskloni klasični masovni mediji (primjerice tzv. *Twitter* politika aktualnog američkog predsjednika Donalda Trumpa).

krajnju moguću točku interpretativnog relativizma³, iskorak u sferu i razdoblje tzv. postčinjeničnog svijeta⁴. A taj, navodno postčinjenični, svijet zgodan je

³ **Postmodernizam**; veliki pojam paradigmatskog profila koji neposredno implicira set društvenih, kulturalnih, umjetničkih, znanstvenih ali posredno i ekonomsko-političkih, vrijednosti koje eskaliraju u razdoblju druge polovice 20. stoljeća, a u nekim su aspektima prisutne i ranije, sve nakon dovršetka epohe zapadno-kulturne moderne (sam termin datira s kraja 19. stoljeća i odnosi se na neke interpretacije francuskog slikarskog impresionizma). Pod tim se prvenstveno misli na kraj „velikih, zaokruženih narativa“ svojstvenih 17, 18. i 19. stoljeću te vrijeme dominacije „malih priča“ u vidu ironije, satire, skepse, kreativnog kriticisma, relativizma... a sve u imenu pluraliteta mišljenja, identiteta, doživljaja i stvaralaštva svijeta kroz umjetnost, književnost, filozofiju, arhitekturu, glazbu... Dakle, „duh svijeta“ iz druge polovice 20. stoljeća (sa svojim, s 2. svjetskim ratom zapriječenim, počecima još u dvadesetim godinama 20. stoljeća, primjerice u vidu nadrealizma i dadaizma) koji, u slogu jedne poznate metafore o postmodernizmu, više nalikuje „odrazu razbijenog zrcala“ nego totalnoj, zaokruženoj, jednoobraznoj slici svijeta i života. Šaroliki kolorit postmodernističkih karakteristika bitno će odrediti transformacije u društvenom poimanju polja poput politike ili znanosti, ali i klasičnih tradicionalnih vrijednosti kakve su brak ili ljubav te karakter društvenih, političko-aktivističkih pokreta u drugoj polovici 20. stoljeća. Među brojim studijama i teorijama o postmodernizmu kao ključne reference ispostavile su se teze Jean-François Lyotarda s kraja sedamdesetih godina 20. stoljeća koji ne samo da je ponudio istančanu dijagnozu „postmodernog stanja“ već je, kritički se osvrćući na zapadno civilizacijsku tradiciju onog što naziva „metanarativima“, još tada primijetio izvjesne tendencije informatizacije i komercijalizacije visokog obrazovanja i znanosti, ali i statusa dokazive i provjerljive činjenice u znanosti, koji se kao elementarni postulat znanstvenog mišljenja upravo u postmoderni započinje relativizirati. Da karakteristike postmodernizma nisu samo socijalno-kulturni, politički, znanstveni, već i ekonomski fenomeni, upozorio nas je početkom devedesetih Fredric Jameson pišući o postmodernizmu kao „kulturnoj logici kasnog kapitalizma“. Radi se o poimanju postmodernizma kao svojevrsne kulturne i socijalne uvertire u neoliberalizam.

⁴ **Postčinjenični svijet**; kako sam termin već ukazuje, riječ je o paradigmi koja implicira poimanje svijeta u slogu beskrajnih potencijalnosti i alternativa, u kojemu više ne postoji niti minimum konsenzusa o razlici između onoga što je istinito, a što ne, o onome što počiva na dokazivim činjenicama, argumentima, praksi provjere i racionalnoj prosudbi te onoga što je rezultat tek vlastite proizvoljnosti, iluzije ili puke interesne makinacije pod krinkom 'alternativnog'. Moglo bi se tezi o postčinjeničnom svijetu dosta toga možda i 'oprostiti' kada bi ona ostala tek na teorijskom modelu dekonstrukcije, na marginama postmodernističke slike svijeta koja sugerira igru beskrajnih označitelja bez reference na označeno ili unutar kliničkog nadzora i primjerenog institucionalnog tretmana šizofrenog poremećaja. Kako bi se potpunije uvidjeli razlozi današnje popularnosti postčinjenične percepcije društvene stvarnosti i svijeta, svakako treba uzeti u obzir sistemске, političko-ekonomske kontekste

nastavak teza koje su mu prethodile prije nekoliko desetljeća, primjerice one o „kraju povijesti“ s početka zadnjeg desetljeća prošlog stoljeća i milenijuma⁵. Nadalje, nezadrživ uspon kapitalističke matrice konzumerizma, kultura spektakla i selebrizma, predstavljali su i predstavljaju idealne pobočne kontekste za spomenute društvene fenomene. Temeljita detronizacija lika performativnog autoriteta u pretpostavljenoj strukturi socijalno normativne konstrukcije (pomak od „razdoblja govorenja“ ka „epohi sveopćeg brbljanja“) – sve u imenu deklarativno promovirane sveopće „demokratizacije“ društva – imala je svoje posljedične izvode i u sferama medijskih industrija i produkcija,

rastakanja klasičnih vrijednosti u sferama industrije, medija, politike, znanosti... Za kapitalizam klasičnim praksama sebičnog, anti-društvenog impulsa vođenog tek pukim interesom za zaradom i profitom, proizvode se okolnosti pojačane alijenacije, društvenog nepovjerenja u institucije sistema te se društvo, panično tragajući za alternativama u vremenu ideološki proizvedene sumnje i straha, okreće i ka postčinjeničnim verzijama svijeta i života koje poprimaju srednjovjekovna obilježja (zemlja kao ravna ploča, teorije zavjere o cijepljenju, kemijskim trovanjima iz zrakoplova i tomu slično). Postčinjenični svijet je opasan jer u ime 'beskrajnih alternativa' negira jedino polje mogućeg dijaloga, a to je teren provjerenih činjenica, teza uspostavljenih na dokazima i metodologiji njihove provjere. A kada zakaže dijalog i logički dokaziva argumentacija, tada nastupa nasilje.

⁵ „Kraj povijesti“; poznata je, podosta kontroverzna, osporavana, ali nerijetko i površno shvaćena mini sintagma koju dugujemo Francisu Fukuyami, a elaborirao ju je početkom devedesetih godina prošlog stoljeća u knjizi *The End of History and the Last Man*. Jedna je od čuvenijih iz arsenala tzv. teorija endizama ili krajeva (poznate je još i teza o „kraju ideologija“ Daniela Bella s početka šezdesetih, a sociolog Georg Ritzer piše o „kraju rada“ sredinom devedesetih). Najčešće se ova krilatica tumači interpretacijom da je njome Fukuyama, u slogu neokonzervativnih pristupa, želio naznačiti dovršetak jednog dugog povijesnog razdoblja čiji je finale ulazak u epohu političko-ekonomskog modela liberalno demokratskog kapitalizma kao krajnje točke jednog povijesnog razdoblja, epohe koja nije idealna, ali je, u slogu Leibniza, „najbolji od svih mogućih svjetova“. Naravno da Fukuyamina teza ne treba biti uzeta doslovno, uostalom i sam je autor na nekim mjestima u knjizi nedvosmisleno kritičan spram liberalno-demokratske ideologije, njezinog karaktera i kapaciteta, a i sam tijek povijesnih zbivanja s kraja 20. i početka 21. stoljeća itekako ukazuju na dinamičnu narav povijesti i žilavost ideologija (posebice nakon američkog 11. rujna). Izlazak Fukuyamine studije koincidira s počecima ratova na prostoru bivše Jugoslavije što je mnogima i poslužilo kao polazište za kritiku njegovih teza jer se, eto baš kod nas, ukazao ne samo dijalektički karakter povijesti, već i njezina svojevrsna atavistička reverzibilnost.

primjerice u vidu nestanka figure i funkcije medijskog kontrolora, čuvara ili vratara (*gatekeeper*).

1.2. Medijsko-studijske postavke središnjih problemskih motiva u radu

Možemo započeti s pitanjem/dilemom naznačenim već u uvodu teksta: što je 'lažno' u „lažnim vijestima“ ili, konkretnije, implicira li sveprisutna mantra današnjice o lažnim vijestima postojanje pravih ili 'istinitih' vijesti? Posljednjih barem pola stoljeća – nakon što se interes za medije pomjerio iz ranih komunikološko-determinističkih (na primjer, teorija tzv. hipodermične šprice), a potom i funkcionalističko-bihevioralnih tradicija (s presudnim utjecajima psihologije na razumijevanje komunikacija i medija) ka medijskim i kulturalnim studijima te njihovoj pripadajućoj teorijskoj i metodološkoj aparaturi (strukturalizam, (neo)marksizam, sociološki konstruktivizam, kritička teorija društva...) – mediji se, istraživački i teorijski, ne tretiraju i ne mogu više tretirati kao puki čimbenici prijenosa informacija, već kao ključni faktori prilikom kreiranja, oblikovanja društvene realnosti. Riječima Tonyja Bennetta „mediji nisu odvojeni od društvene realnosti, pasivno reflektirajući i vraćajući svijetu njegovu vlastitu sliku“, već upravo suprotno, „oni su dio društvene realnosti, doprinoseći njezinim obrisima, logici i smjernici njezina razvoja s pomoću socijalno artikuliranog načina putem kojeg mediji oblikuju naše percepcije“ (Bennett, 1982: 286).

Oprilike u isto vrijeme, sedamdesetih godina prošlog stoljeća, medijski su studiji sve više istraživačkih interesa započeli pridavati trendovima senzacionalizma u medijima⁶ svodeći ih pod objedinjujuću konceptualnu

⁶ **Pojam senzacionalizam**, u medijskom smislu, označava trendove pojačanog uredničkog i novinarskog tretiranja društvenih događaja u vidu izvještavanja i priča koje će prema procjeni medijskih radnika – ali prije svega vlasnika medija! – uzrokovati povećan interes javnosti, odnosno medijskih publika, a time će biti zanimljive i za glavne poslovne suradnike većine današnjih srednjostrujaških medija – oglašivače, to jest korporativne subjekte. Prilozi takvog tipa u medijima su intonirani bombastično, spektakularno, apokaliptično ili katastrofično, svakako s adrenalinskim nabojem. Često su temeljeni na intrigama, tračevima, spletkama i „malim ljudskim pričama“, odnosno za javnost irelevantnim trivijalnim tabloidnim naracijama koje provjereno prouzrokuju emocionalne efekte među publikama, poput straha ili ushićenosti. Pritom se nerijetko zanemaruju čak i minimumi klasičnih novinarskih profesionalnih standarda u vidu provjerenih podataka, tvrdih argumenata, racionalnih, trezvenih prosudbi i zaključaka

sintagmu „kreiranje moralne panike“. Ključni autor koji je postavio temelje za proučavanje odnosa medija i moralne panike jest Stanley Cohen. U već klasičnoj studiji *Folk Devils and Moral Panics*, prvi put objavljenoj 1972. Cohen je postavio tezu po kojoj do kreiranja stanja moralne panike dolazi u situacijama kada pojedinci ili čitave društvene skupine bivaju etiketirani kao prijetnja normativnom poretku zajednice, u čemu mediji imaju nezaobilaznu ulogu i odgovornost (Cohen, 2002). Ovaj će koncept doživjeti široku prihvaćenost i poslužiti će kao platforma za istraživanja brojnih suvremenih fenomena ovog tisućljeća poput terorizma, školskog nasilja vatrenim oružjem u SAD-u, reafirmiranih strahova oko seksualnog ropstva, trgovine ljudima i tomu slično (više o tome u Kordić, Hromadžić, Karlić, 2017).

Pozivajući se na Cohenovu analizu medijskog izvještavanja i represivno policijskog postupanja prema nekim rokerskim supkulturama, te s njima povezanih incidentnih događaja iz šezdesetih godina 20. stoljeća, kao i na uvide Halla i njegovih suradnika po pitanju britanske ekonomske i socijalne krize u sedamdesetim godinama – koja je ideološki etiketirana kao kriza zakona i poretka (engl. *a crisis of law and order*) – Bennett će ulogu i mjesto medija u sklopu tih društvenih zbivanja odrediti dvjema sintagmama: „spiralom pojačavanja“ (engl. *amplification spiral*) i „spiralom označavanja“ (engl. *signification spiral*) (Bennett, 1982: 297–299). Primjerice, uloge figura „pučkih demona“ (*folk devils*) – beskućnika, alkoholičara, narkomana, ljudi sa društvene margine... – na različite se načine kreiraju i potom mehanizmima medijskog *spina* naširoko distribuiraju u stilu prethodno skicirane moralne panike. Potrebno je, dakle, napraviti analitički rez, preusmjeriti naglasak u istraživanjima učinaka medijske konstrukcije društvene zbilje „s odnosa

na temelju obrađenih i temeljenih činjenica, a ne dojmova ili laži, sve s ambicijom poslovno-profitnog profila: biti ekskluzivniji, brži, zanimljiviji, zabavniji... od konkurencije na tržištu. Uznapredovale trendove medijskog senzacionalizma bilježimo tijekom posljednjih pola stoljeća u masovnoj medijskoj produkciji, bez bitnih suštinskih razlika kada su u pitanju javni ili komercijalni mediji. Na kritike ovakvih trendova često se odgovara frazom „ali ljudi takve sadržaje naprosto žele“ i to se onda potkrepljuje navodno objektivnim statistikama o rejtninzima gledanosti, posjećenosti internetskih stranica, čitanosti... Ono što se pritom 'zaboravlja' jest da su ljudi bića koja se uče nešto željeti, educiraju se i socijaliziraju po pitanju onoga „što žele“. Odnosno, želja je sociološka, a ne biološka kategorija, no potrošačko-medijska kapitalistička kultura 20. i 21. stoljeća tretira ju kao nešto prirodno iz financijsko-profitnih razloga.

između znaka i 'realnosti' na odnos između znakova, s igre označavanja na značenje unutar strukturiranog polja ideoloških relacija“ (Bennett, 1982: 306).

Stuart Hall, za razliku od Bennetovog ipak ponešto funkcionalističkog smjera u analizi medija, zauzima više ideološki pristup ovim pitanjima koji nam je stoga na ovom mjestu i primjereniji. Hall će u nizu svojih radova ustvrditi da su masovni mediji kolonizirali kulturalnu i ideološku sferu te da reproduciraju slike, reprezentacije i ideje oko kojih društvena realnost, sastavljena od odvojenih i segmentiranih dijelova, može biti koherentno obuhvaćena kao cjelina (Hromadžić, 2013: 64). Radi se o važnim uvidima prema kojima uloga medija u praksama socijalnih označavanja i definiranja društvene realnosti ne može biti shvaćena izolacijski. Mediji su samo jedan, istina vrlo važan, sistemski čimbenik definiranja i konstruiranja socijalne zbilje koji je u strukturalnom, uzročno-posljedičnom odnosu s drugim (političkim, ekonomskim, kulturalnim, itd.) akterima istog tog procesa. Pritom se nezahvalno upuštati u raspravu što čemu prethodi, a što je čega posljedica. Izvjesno je da mediji, u velikoj većini slučajeva, pronalaze barem minimalno uporište u činjenično-društvenoj zbilji prilikom konstruiranja svojih sadržaja/tekstova, ali i da tako ustrojeni medijski narativi potom imaju utjecaj na daljnje transformacije obliča događanja na koja se referiraju, što se potom ponovno, poput spirale, vraća samim medijima i služi kao polazište za naredna definiranja i konstruiranja socijalne realnosti... (više u Hromadžić, 2014.).

2. NA MJESTU ZAKLJUČKA

Kako bismo potom, na tragu svih navedenih teorijskih uvida i analiza za ovu materiju gradivne terminologije, mogli definirati lažne vijesti? **Lažne vijesti (fake news)** recentniji su društveno-politički i medijski fenomen globalnih razmjera koji ukazuje na aktualno stanje stvari u svijetu po pitanju mogućnosti da se razluči istinito od lažnog, ono što ima pokriće i utemeljenje u nekim aspektima društvene zbilje i ono što je tek proizvod potpuno arbitrarne, na ničem realno postojećem konstruirane fikcije. To se zbiva u epohi koja je sve dominantnije obilježena logikom funkcioniranja novomedijskih društvenih

mreža⁷, odnosno sveopćim preobiljem proizvodnje često neprovjerenih informacija i njihovim istovremenim neograničenim i nereguliranim širenjem prostranstvima digitalnog svijeta. Mogući su i prisutni višestruki načini razumijevanja i definiranja ovog društveno-medijskog fenomena, pozitivniji i negativniji. U užem medijskom smislu, koncept lažnih vijesti može imati afirmativan karakter i on se tek uvjetno može svrstati pod ovaj nazivnik. Riječ je o podosta originalnom proizvodu alternativnih medija sa subkulturnim i subverzivnim potencijalima, svojevrsnom satiričnom odmakom u vidu komično-kritičkog i društveno angažiranog propitivanja ideološko-hegemonijskog karaktera tzv. ozbiljnih vijesti sa, za njih karakterističnim, načinima konstruiranja društvene zbilje po pitanjima, primjerice, profesionalne politike ili religijskih institucija. Možemo ga nazvati „satiričnim lažnim vijestima“. Takvih je primjera afirmativne, angažirane i društveno kritičke verzije

⁷ Pojam **društvene mreže** je tipično sociološkog profila i u toj se disciplinarnoj tradiciji već od kraja 19. i s početka 20. stoljeća koristi kako bi se ukazalo na važnost i relevantnost široke i guste međupovezanosti te interakcije najrazličitijih društvenih aktera (pojedinaца, skupina, institucija...) kako na mikro, tako i na makro razinama, u kreiranju društvene zbilje. Ovaj se termin danas najčešće koristi i odnosi na principe međuljudskog komuniciranja i povezivanja, ali i vrlo profitabilnog poslovanja, omogućenog efikasnom primjenom i uporabom novomedijskih, kompjutorsko-digitalnih platformi, pa mu iz tih razloga i na ovom mjestu pristupamo na taj način. Kao svojevrsan simbolički i praktični vremenski period početka epohe medijskih društvenih mreža uzima se 2003. godina, to jest tzv. *web 2.0* paradigma koja se u najkraćem definira kao Internet na bazi „korisnički generiranog sadržaja“. U prijevodu, radi se o modelu Interneta „nove digitalne generacije“ kojim je inaugurirana logika „korisničkog suvereniteta“, to jest principa putem kojih internetski korisnik sada postaje kako potrošač, tako istovremeno i proizvođač sadržaja kojeg konzumira, formatirajući time ono što suvremenije teorije i istraživanja potrošačkog društva imenuju protrošačem. Društvene su mreže među najprofitabilnijim industrijama današnjice koja posluje s vrlo utrživom sirovinom današnjice, a to je osobna informacija. Stoga je uputno fenomene društvenih mreža analizirati i kao vrlo bitne ekonomsko-političke markere naše epohe. Jedino ćemo se s tim pristupom približiti sveobuhvatnijem razumijevanju evidentno, iz poslovne perspektive, jako učinkovitog principa traženja precizno selektiranih, personaliziranih, obrađenih i potom ekonomiji marketinga isporučenih (prodanih) osobnih podataka stotina milijuna korisnika koje divovske mega korporacije (*Facebook, Twitter, Instagram...*), pod etiketom društvenih mreža, imaju u svome posjedu i neprestano generiraju u ogromnim megabajt količinama svake sekunde. Ovaj je aspekt društvenih mreža posebice došao do izražaja s tzv. *afetom Facebook* u proljeće 2018.

produkcije „lažnih vijesti“ u vidu satire puno. Nakon tragedije u Parizu svjetsku je pozornost izazvao tamošnji tjednik *Charlie Hebdo*, a globalno je prepoznata i američka satirična kooperativa *The Onion*. U našoj regiji valja u tom kontekstu spomenuti novije medije *News bar* u Hrvatskoj i *Njuz net* u Srbiji, uz naravno domaći klasik, nezaboravni tjednik *Feral Tribune* koji je kod nas postavio visoke standarde novinarsko angažirane kritičke satire još krajem prošlog stoljeća. Međutim, proširimo li perspektivu pogleda na ovaj fenomen, susrest ćemo se s nizom problema koji se uz njega vežu. Matrica proizvođenja lažnih vijesti, izvan okvira spomenute društveno-kritičke satire, predstavlja reverzibilan iskorak ka relativističkom propitivanju autoriteta argumenata, racionalne prosudbe, kauzaliteta i principa provjere – što smo već pokušali približiti analizom paradigmi prosvjetiteljstva i postmodernizma – to jest otvara se bezdan potpuno arbitrarnih procjena, izmiče se tlo pod nogama logici minimuma društvenog konsenzusa od kojeg započinju naše rasprave obilježene neslaganjima, ideološkim razmimoilaženjima i tomu slično te se time trasira put konfliktima, agresiji, iracionalnosti...

U tehnološkom smislu, medijska proizvodnja lažnih vijesti ovog tipa počiva na mehanizmu automatiziranih botova, to jest kompjutorskih robotskih programa namijenjenih proizvodnji, beskonačnom multipliciranju i vrlo brzom širenju takvih naracija, po principu neposrednog targetiranja, direktne interakcije sadržaja tog tipa s krajnjim korisnicima. Takve lažne vijesti bazirane su na izmišljenim iskonstruiranim narativima koji obiluju emotivnim, spektakularnim i senzacionalističkim nabojima, time produciraju višak adrenalinskog stanja, a otežavaju trezvene, racionalne prosudbe i kritički odmak, pri čemu je ključna uloga principa funkcioniranja objašnjenih društvenih mreža, prije svih *Twittera* i *Facebooka*. Klasični primjeri efikasne političke zlouporabe modela lažnih vijesti jesu već spomenuta američka predsjednička kampanja 2016, načini na koje su u Trumpovom taboru iskoristili potencijale ovog tipa, kao i aktualni spor EU-a i Rusije. Nimalo bezopasne tvrdnje iz središta EU-a i Velike Britanije da se Putinov režim koristi i sredstvima automatizirane proizvodnje lažnih vijesti rezultirale su 2017. optužbama da se radi o specijalnom hibridnom ratovanju, čemu su se potom pridružili politički dužnosnici na vlasti iz niza europskih država, uključujući i Hrvatsku, upotrebljavajući ovaj teško precizno odredljiv pojam kako bi se

izvršio pritisak na svaku kritiku i kritičare njihova rada, prokazujući ih kao navodne propagandiste, agitatore stranih interesa, špijune i tomu slično.

Hajrudin Hromadžić

MEDIA AND PRODUCTION OF FAKE NEWS IN POST ENLIGHTENMENT PERIOD OF POPULISM AND SENSATIONALISM

Summary

The article attempts to bring the current phenomena of media "fake news" and "post factual world" closer to the end of the era of enlightenment, the concept of "end of history" and postmodern culture. The analysis of the chosen motifs is based on two levels: a framework sketch of suitable structural-theoretical and media-study contributions, and the definitions of terms that I consider to be of crucial importance for mentioned topics in the article. The conclusion provides definitions of the "fake news" phenomenon from two perspectives, its positive social aspects (for example, a satirical and critical media production system) and negative (e.g., political propaganda and commercial spectacular media production of the fake news).

Keywords: fake news, media, populism, post factual world, postmodernism, enlightenment, sensationalism

LITERATURA

- Bennett, T. (1982). „Media, 'reality', signification“, in *Culture, Society and the Media*, ed. T. Bennett, M. Gurevitch, J. Curran & J. Woollacott (London: Methuen Routledge): 285–306.
- Cohen, S. (2002). *Folk Devils and Moral Panic. The creation of the Mods and Rockers*. London and New York: Routledge.
- Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.
- Foucault, M. (2002). *Riječi i stvari: Arheologija humanističkih znanosti*. Zagreb: Golden marketing.
- Horkheimer, M., Adorno, T. (1989). *Dijalektika prosvjetiteljstva*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Hromadžić, H. (2014). *Medijska konstrukcija društvene zbilje. Socijalno-ideološke implikacije produkcije medijskog spektakla*. Zagreb: AGM.
- Hromadžić, H. (2013). Politika, društvo spektakla i medijska konstrukcija realnosti. *Politička misao: časopis za politologiju*, 50 (2), 60–74.
- Kant, I. (2000). „Odgovor na pitanje što je prosvjetiteljstvo?“, u I. Kant. *Pravno- politički spisi*, ur. Z. Posavec (Zagreb: Politička kultura): 33–41.
- Kordić, L., Hromadžić, H., Karlić, J. (2017): Medijske reprezentacije ovisnika i ovisnosti o psihoaktivnim tvarima u dnevnom tisku u Hrvatskoj. *Medijske studije*, 16 (8), 23–39.

- Lyotard, J. (2005). *Postmoderno stanje – izvještaj o znanju*. Ibis Grafika: Zagreb.
- Jameson, F. (1991). *Postmodernism or The Cultural Logic of Late Capitalism*. Verso: London, New York.

Helena Popović

Sveučilišta u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti,
Zagreb, Republika Hrvatska

NOVA MEDIJSKA REALNOST: LAŽNE, „PRAVE“ I SATIRIČNE VIJESTI

APSTRAKT: Proizvodnja lažnih vijesti danas je jedna od važnih tema na agendi, kako u javnoj sferi općenito, tako i u različitim institucijama koje su uključene u regulaciju javne komunikacije. Dok su lažne vijesti intencionalno fabricirane u svrhu održavanja pozicije moći ili zgrtanja profita, satiriziranje političkih prilika u društvu, barem je do određene mjere, motivirano nekakvim oblikom aktivizma koji uključuje kritičko mišljenje. Stoga je posve neopravdano političku satiru izjednačavati sa lažnim vijestima, jer se na taj način relativizira ozbiljnost problema lažnih vijesti, te istovremeno diskreditira srž satire. Naime, satira je humoristični kritički komentar vrlo realnih postojećih društvenopolitičkih prilika. Oblik satire koji je danas posebno popularan i koji se poistovjećuje sa lažnim vijestima, politička je satira koja parodira žanr vijesti, pri čemu kao izvor uzima medijski konstruirane događaje, dakle izvor su 'prave' vijesti informativnih medija, a ne sama društvena zbilja budući da im je referentna točka parodiranje informativnih medija i glavne protagoniste koji se u njima pojavljuju. U radu će se, prvenstveno, ukazati na temeljnu razliku između lažnih i satiričnih vijesti i njihove društvene funkcije. Pokušat će se identificirati razlozi rasta popularnosti satiričnih vijesti u proizvodnji i recepciji, posebno u kontekstu suvremene medijske produkcije „pravih vijesti“ koju karakterizira napuštanje kritički orijentiranog novinarstva i djelovanja u javnom interesu.

Ključne riječi: informativni mediji, zabava, lažne vijesti, satira

1. UVOD ¹

Proizvodnja i diseminacija lažnih vijesti danas je važna tema na agendi, kako u javnoj sferi općenito, tako i u različitim institucijama koje su uključene u regulaciju javne komunikacije. U širem smislu temelj problema proizlazi iz novinarske profesionalne etike koja se tokom 20. stoljeća gradila upravo na ideji točnog i istinitog izvještavanja o događajima od javnog interesa, pri čemu je demokratski ideal predstavlja informirani građanin. Od latinske riječi *informatio* koja označava formaciju uma, učenje, tumačenje, koncepciju, pojam – informiranost se vezuje uz određenu vrstu znanja koje seže dalje od

¹ Dio ovoga rada objavljen je na portalu H-Alter: <http://www.h-alter.org/vijesti/u-ime-pojmovne-jasnoce>, koji je dao dozvolu za ponovno objavljivanje.

utilitarnog znanja koje je potrebno za vlastite, auto-orijentirane prakse. Vrsta je to znanja koje se smatra ključnim za razumijevanje procesa konstitutivnih za zajednicu i društvo, i ono je pretpostavka za uzimanje aktivnog učešća u tim procesima, čime se ljudska buća ostvaruju kao politički subjekti. Informiranost predstavlja ideal kojim se povezuje simbolički univerzum s određenim emancipatornim praksama. U liberalnim demokracijama se, barem iz perspektive društvenih znanosti, kao što ističe Hanno Hardt (1987) informacija poistovjećivala s proizvodnjom i potrošnjom vijesti. Time se stvara informirana javnosti koja u javnoj sferi – prema Jurgenu Habermasu (1991) koji je svojim idejama bitno utjecao na razvoj i povezanost komunikacijske i političke teorije – sudjeluje u racionalnoj argumentiranoj debati.

Upravo se zato i informativna funkcija medija tradicionalno stavlja na pijedestal u odnosu na onu zabavnu, a žanr vijesti pretpostavlja svim ostalim medijskim žanrovima. Odjednom ovako opisanu idilu kvari pojavljivanje „lažnih vijesti“, popraćeno kritičkim promišljanjima, upozorenjima i različitim aktivnostima kako medijskih organizacija i regulatora, tako i drugih društvenih aktera i institucija od Vijeća Europe i Europske unije do Organizacije za europsku sigurnost i suradnju (OSS).

2. POLITIČKA SATIRA I LAŽNE VIJESTI

No, postavlja se pitanje: što su uopće lažne vijesti? Slijedeći definiciju Tarlacha McGonaglea, *lažne vijesti* su informacije koje su namjerno fabricirane i disperzirane s intencijom obmane, odnosno navođenja drugih da vjeruju u laži ili sumnjaju u provjerljive činjenice. Radi se o dezinformaciji koja je prikazana kao vijest i koja će se, vrlo vjerojatno, tako i percipirati (McGonagle, 2017).

Ukoliko se samo osvrnemo na relativno recentno povijesno razdoblje koje uključuje demokraciju kao model vladavine u zapadnim društvima, unutar koje masovni mediji igraju važnu ulogu, nesumnjivo možemo ustvrditi da proizvodnja lažnih vijesti s intencijom obmane, posebno u svrhu održavanja pozicije moći, nije ništa novo. Prisjetimo se samo Williama Randolpha Hearsta, (1863–1951), novinskog izdavača u Sjedinjenim Američkim Državama (*The San Francisco Examiner*, *The New York Journal*) poznat po medijskom insceniranju i iniciranju Španjolsko-Američkog rata 1898, dakle koji je medijski konstruirao nepostojeći sukob (Mott, 1941, u: Baran i Davis, 2009). Ne treba ići tako daleko

u prošlost – živa su sjećanja na „rat protiv terora“ u kojemu su, uz američkog predsjednika G. W. Busha, mediji odigrali važnu ulogu u širenju laži kako bi opravdali vojne intervencije. Primjera u lokalnom kontekstu ne manjka: od potpuno oprečnih konstrukcija „istine“ u medijskom izvještavanju o ratovima u regiji, do (donedavno) – slavljenog Ivice Todorica – bivšeg predsjednika koncerna „Agrokor“, koji je godinama u sredsnejstružaskim medijima reprezentiran kao heroj koji spašava hrvatske obitelji i hrvatsku ekonomiju, iako su marginalni, kritički orijentirani istraživački mediji paralelno ukazivali na nepravilnosti i koruptivnost njegovog djelovanja. a koji je koji je danas potpuno diskreditiran i kojeg čeka suđenje u času pisanja ovoga teksta.

Dakle, širenje „lažnih vijesti“ zapravo nije novi fenomen, no, u korijenu suvremene 'reinvencije' lažnih vijesti leže tehnološke inovacije koje prije svega uključuju širenje i upotreba interneta, pri čemu se djelomično gubi institucionalna i profesionalna (potencijalna) odgovornost za objavljeno. Naime, u ranijem razdoblju medijske organizacije figuriraju kao „vratari“ ili filteri (*gatekeeper*) za distribuciju informacija, drugim riječima, mogle su uspješnije kontrolirati protok informacija i načine njihovog uokviravanja. Danas u procesu proizvodnje vijesti može sudjelovati širi dijapazon društvenih aktera – dakle ne samo profesionalne medijske organizacije, već i svi korisnici interneta. Tehnologija omogućuje i do sada neviđeni rast količine informacija, sofisticiranu proizvodnju i globalnu diseminaciju, što dodatno otežava mogućnost utvrđivanja točnosti informacija, identifikacije izvora i proizvođača, kao i otkrivanja interesa koji leže iza proizvodnje određenog sadržaja. Same publike to nisu mogle utvrditi niti prije takozvane internet revolucije, ali su s većim ili manjim povjerenjem, to prepuštale medijskim profesionalnim organizacijama, kojima danas – u okviru profitno orijentirane hiperprodukcije koja nužno uključuje *copy-paste* prakse – to postaje sve manje relevantno.

Primjera recentne proizvodnje lažnih vijesti je mnogo, prisjetimo se samo 'Gorana' i njemu sličnih iz Velesa u Makedoniji², koji su konstruirali lažne vijesti prateći tijek kampanje D. Trumpa za predsjedničke izbore u SAD, kako bi, putem oglašavanja, ostvarili profit. Naprosto su izmišljali vijesti isključivo

² <http://www.bbc.com/news/magazine-38168281> (5. 12. 2016) (preuzeto 24. 7. 2018).

motivirano materijalnim interesima, što predstavlja bitnu transgresiju normi, posebno u kontekstu temeljnih normativnih načela profesionalnog novinarstva, koje, kao što je na početku teksta naznačeno, u demokraciji ima važnu ulogu informiranja javnosti o stvarima od javnog interesa, pri čemu se, između ostalih, ističe objavljivanje provjerenih, točnih informacija.

Možemo se zapitati zašto različiti dionici u javnoj raspravi proizvodnju lažnih vijesti u navedenom obliku tretiraju kao novi, akutni problem, ako znamo da masmedijske organizacije oduvijek proizvode i lažne vijesti, odnosno vijesti s intencijom obmane? Možda se suvremena moralna panika može povezati s činjenicom da u fabrikaciji vijesti više ne sudjeluje isključivo elita, već u njoj s rastućim potencijalom sudjeluju i laici/neprofesionalci, odnosno šire publike, pa je posljedično fabrikacija izmahnula isključivoj kontroli centara moći? Ovo, dakako, ne znači da nema strukturalne nejednakosti kada je riječ o proizvodnji i distribuciji lažnih ili „pravih“ vijesti. Naravno da je veći upliv korporacija ili političkih aktera poput Trumpa – koji je, kao što je globalno dobro poznato, medije koji mu u kampanji za predsjedničke izbore nisu bili skloni, diskreditirao nazivajući ih 'lažnim informativnim medijima' (*fake news media*) – u odnosu na mladiće iz Velesa, no ipak je razvidna intruzija aktera koji do sada nisu imali moć utjecaja na proizvodnju sadržaja i kolanje informacija. U širem smislu, ne treba čuditi to što ne postoji nekakav moralni kompas koji bi, intrinzično, kod članova društva, neovisno o njihovim strukturalnim pozicijama, spriječio fabrikaciju vijesti, budući da se u okviru neoliberalnog kapitalizma u ideološkom smislu promoviraju vrijednosti individualnog uspjeha koji se mjeri novčano, i to nerijetko primjenom makijavelističke devize 'cilj opravdava sredstvo'. Osim toga, u konstrukciji takozvanog post-činjeničnog društva, promovira se postojanje više 'istina' koje publike dobivaju na izbor, poput proizvoda supermarketa, a kako se urušavaju i tradicionalni autoriteti ispada da nitko više nije kvalificiran da drugome odredi 'pravu istinu'.

3. ZA ILI PROTIV REGULACIJE?

Eksplzija lažnih vijesti tretira se kao akutni problem, no ne postoji slaganje oko pristupa njegovom rješavanju: mogućnost različitih oblika regulacije, pa i kriminalizacije lažnih vijesti oprezno se tretira, budući da se time zadire u neka od temeljnih načela liberalne demokracije, a to su sloboda

izražavanja i participacija u javnoj debati. Osim toga, liberalno inklinirani medijski regulatori tvrde da je rizik i u tome što se u regulatornim praksama potencijalno podliježe vrlo različitim interpretacijama, te se one lako mogu zloupotrebljavati u svrhu diskreditacije i uništavanja kritički orijentiranih istraživačkih medija. Bitnu ulogu u protoku informacija, koji uključuje i lažne vijesti, danas imaju internetski posrednici poput tražilica i operatera društvenih medija – upravo se zato njihova uloga sve više propituje, te se na njih vrši pritisak kako bi zaustavili trend širenja lažnih vijesti (McGonagle, 2017). I dok ne postoji konsenzus o načinu i stupnju regulacije, postoji slaganje oko toga da više pažnje, u duhu njegovanja individualizma, treba posvetiti medijskoj pismenosti, kako bi građani i građanke samostalno mogli prosuđivati o kvaliteti onoga što im se u suvremenoj medijskoj kakofoniji nudi.

European Association for Viewers Interests (EAVI) je internacionalna neprofitna organizacija koja upravo zagovara širenje medijske pismenosti, smatrajući da je ona građanima sve potrebija u medijski saturiranoj svakodnevici. U brošuri *Beyond Fake News: Ten types of Misleading News* navode deset tipova lažnih vijesti, to su: propaganda, pristranost (ideološka obojenost), 'klikmamac' (clickbait), teorija urote, sponzorirani sadržaj, pseudoznanost, dezinformacije, pogreške, izmišljene vijesti i satira. U brošuri objašnjavaju osnovne karakteristike ovih tipova lažnih vijesti, te im pripisuju različite razine učinka, te različite vrste motivacija koje stoje iza njihove produkcije i distribucije. Kao vrste motivacija navode profit, moć, humor, strast i (dez)informiranje. Prema ovoj tipologiji možemo zaključiti da je jedino „klikmamac“ oblik koji nastaje upotrebom interneta, dok su svi ostali tipovi lažnih vijesti fenomeni prepoznatljivi iz ranijih perioda medijskog izvještavanja, iako se internetom bitno olakšava njihova diseminacija, što je relevantan faktor.

4. SATIRA – STARA FORMA DRUŠTVENE KRITIKE

Gore navedena kategorizacija mogla bi se iz različitih aspekata propitivati, no u ovom tekstu zadržati ćemo se na kategoriji koja definitivno ne pripada nizu, posebno jer humor kao motivacija za širenje takvog tipa vijesti nije sumjerljiva sa ostalima – dakle fokusirat ćemo se na satiru. I na drugim se mjestima satira izjednačava sa lažnim vijestima. Tako će, primjerice, u akademskoj literaturi pisanoj u tradiciji istraživanja medijskih učinaka Lance

Holbert navesti kako su lažne vijesti podžanr „koji koristi satiru kako bi se ukazalo na artificijelnost izabranih dužnosnika i novinara koji ih medijski pokrivaju“ (Holbert, 2005: 441), a Meital. Balmas će istaknuti istraživanja koja se bave „izloženosti lažnim vijestima ili kasnonoćnoj komediji (late night comedy)“ (Balmas, 2014: 433). Ovakvo je izjednačavanje problematično prvenstveno zato što su lažne vijesti intencionalno fabricirane u svrhu održavanja pozicije moći ili zgrtanja profita, dok je satiriziranje političkih prilika u društvu, barem do određene mjere, uz humor, motivirano nekakvim oblikom aktivizma koji uključuje kritičko mišljenje. Stoga je posve neopravdano političku satiru svrstavati u kategoriju lažnih vijesti, te je na taj način diskreditirati. Posebno stoga što je satira humoristični kritički komentar vrlo realnih postojećih društvenopolitičkih prilika.

Satira, kao specifična izražajna forma, koristi humor za oblikovanje društvene kritike, te redovito, kroz povijest, inicira debatu o pitanjima morala. Kada je riječ o humoru, delikatno je, i uvijek historijski situirano, određenje granica prihvatljivoga, iako je upravo to tip komuniciranja u kojemu se ta granica najšire određuje (Popović, 2018a). Teško je definirati satiru kao koherentni žanr, što pokazuju suvremeni poznati primjeri koji sežu od televizijske satire poput *South Parka* (animirana satirična serija), *Da Ali G Showa* (hibrid *talk show* i terensko reportažno novinarstvo) ili *Brass Eyea* (koji parodira žanr vijesti), preko tiskovina kao što je bio *Feral Tribune* ili satirični tjednik *Charlie Hebdo*, do radijskih emisija poput *Zločeste djece* ili *Blue Jama*. Bez obzira na razlike, satira je uvijek, kao oblik društvene kritike, po definiciji provokativna i često u sebi sadrži više ili manje potisnuto neprijateljstvo ili suparništvo – te je zato uvijek potrebna interpretacija i kontekstualizacija satire. Načini interpretacije društveno su i historijski određeni, u kombinaciji s kulturnom kompetencijom samog čitatelja/čitateljice.

Upravo je zbog svoje provokativnosti, britkosti i oštine satira često na udaru različitih društvenih skupina. S jedne je strane redovito napadana od konzervativaca jer je često usmjerena na one društvene aktere koji su dio establišmenta, čime se podriva njihov autoritet – satiričaru ništa nije 'sveto' – od nacionalne države do crkve – što uobičajeno izaziva negativne reakcije konzervativaca. U Hrvatskoj za to ne manjka primjera: tako će bivši premijer Ivo Sanader za *Zlikavce* i njihovu satiričnu obradu Isusa reći da je njihov humor

protivan „temeljnim vrijednostima demokracije“ (Vjesnik, 9. 2. 2006), a Nedjeljko Pintarić – svojedobno direktor *Glasa Koncila* i član Programskog vijeća Hrvatske Radiotelevizije (HRT) – istaknut će kako humor u *Zlikavcima* nije „u skladu sa zajedničkim kulturnim vrijednostima kojima kao društvo težimo“ (Vjesnik, 26. 11. 2004). Sličan primjer (auto)cenzure dogodio se i u slučaju *Laku noć, Hrvatska*, kao i u relativno recentnom primjeru *Montiranog procesa* koji je skinut s programa HRTa uz 'argument' da služi „raspirivanju vjerske, nacionalne i druge netrpeljivosti“.³ Različiti učestali napadi koje je doživljavao satirični tjednik *Feral Tribune* još su jedan primjer za gore navedeno. I dok se u demokratskim društvima sa dužom tradicijom odavno prepoznala korisnost satire u konstrukciji društveno-političkog ekvilibrijuma, a oštrica društvene kritike sve se više tupi kroz mehanizme supsumpcije tržišnog kapitalizma, koji potencijalno subverzivno pretvara u tržišni produkt, iznenađujuća je anakrona pozornost centara moći u Hrvatskoj spram subverzivnih potencijala i podrivačkih impulsa satire.

S druge strane je satira djelomično na udaru i progresivnog spektra društvenih aktera, koji u imenu političke korektnosti sve više sužavaju polje izrecivog, pa čak i u humorističnom vidu komunikacije. Ideja političke korektnosti svoje korijene ima u pokretima Nove ljevice šezdesetih godina 20. stoljeća, kada se opravdano uviđa da jezik odražava društvene nejednakosti, te da se u tom ključu treba osvijestiti upotreba različitih termina. Povezuje se uz politike identiteta i važnosti uvažavanja i poštivanja različitosti. Dakle, temeljni je cilj izbjegavanje diskriminatornog i uvredljivog jezika i ponašanja, no postavlja se pitanje smislenost aplikacije ovih pravila na satiru, budući da je uvredljivi diskurs njezin konstitutivni dio. *Da Ali G Show* autora S. B. Cohena upravo se poigrava s ovim pitanjima (Popović, 2012), Njegov alter-ego Ali G ističe:

“Respek is important. But the sad thing is there is so little respek left in the world, that if you look at the word behind me in the dictionary, you will find that it has been taken out (*the word behind him is spelled 'respek' so naturally it*

³ <http://www.index.hr/vijesti/clanak/hrt-ukinuo-montirani-proces-zbog-sirenja-mrznje-na-raspored-stavili-dokumentarac-o-papinoj-gardi/881466.aspx> (16. 3. 2016) (preuzeto 14. 10. 2018).

is not in the dictionary). So if this show teaches you anything, it should teach you how to respek everyone: animals, children, bitches, spazmos, mingers, lezzers, fatty boombahs, and even gaylords. So, to all you lot watching this, but mainly to the normal people, respek! West Side”⁴.

Ideje nastale šezdesetih godina prošloga stoljeća, u svrhu emancipacije marginaliziranih i deprivilegiranih skupina, od tada se šire i mutiraju u oblik autocenzure kada je riječ o upotrebi jezika: svaki iskaz potencijalno postaje uvredljiv, posebno kada su uključene identitetske odrednice. No, kada je riječ o satiri, kao što ističe Jerry Palmer „pretjerana svadljivost izaziva uvrijeđenost umjesto humorističnog efekta dok pretjerana pristojnost izaziva dosadu; uspješni komičar vješt je u pronalaženju fine crte razlikovanja između ovih pozicija“ (Palmer 1987: 175 u Lockyer i Pickering 2006).

5. SATIRA KAO LAŽNA VIJEST?

Oblik satire koji je danas posebno popularan i koji se poistovjećuje sa lažnim vijestima, jeste politička satira koja satirizira vijesti. Tu se koriste norme tipične za informativne medije, ali se pribjegava parodiranju njihove forme i ironijskoj inverziji dnevnih vijesti (Young, u Balmas, 2014). Otvaranje ovoga trenda pripisuje se britanskom komičaru Chrisu Morrisu i njegovim emisijama *The Day Today* (BBC2, 1994, koautor A. Iannucci) i kasnije *Brass Eye* (Channel 4, 1997). Američki je pandan *The Daily Show* (Comedy Central, 1996), a nešto kasnije pojavljuje se i *The Colbert Report* (Comedy Central, 2005). Po uzoru na njih, u Hrvatskoj se pojavljuje *Montirani proces*, odnosno *News Bar TV*, utemeljen na portalu satiričnih vijesti *News Bar*, koji pak imaju određene sličnosti sa satiričnim portalom *The Onion* (koji u online izdanju nastaje 1996. godine).

Politička satira u konstrukciji satiričnih vijesti kao izvor uzima medijski konstruirane događaje, dakle izvor su 'prave' vijesti informativnih medija, a ne društvena realnost sama, budući da je referentna točka satiričnih vijesti parodiranje informativnih medija. Kao što naglašavaju Jeffrey P. Jones, Geoffrey Baym i Amber Day (2012), informativni mediji kao svojevrsni politički 'igrači'

⁴ Citat je ostavljen u originalu na engleskom jeziku zbog specifične upotrebe žargona.

pristupaju politici instrumentalno, fokusirajući se na načine na koje se odvijaju formalni politički procesi. No, suvremeno informativno novinarstvo podbacilo je i iznevjerilo javnost odbacujući ulogu novinarstva u istraživačkom ili zagovaračkom otkrivanju društvene nepravde, napuštajući kritičku orijentaciju, te ignoriranjem kontekstualizacije informacija određenih političkih zbivanja. Ne treba stoga čuditi trend učestalijeg pojavljivanja i popularnosti satiričkih komentatora političkih zbivanja koji ukazuju na moralne i etičke lapsuse onih koji dominiraju političkim procesima. Autori ukazuju na širu društvenu relevantnost satire i takvih govornih činova u okviru javne sfere, jer ona sukonstruira političku realnost, i to ne samo za vjernu publiku političke satire, već i šire, budući da se i drugi novinari, političari, birači, vjerske vođe i građani referiraju na istu i nakon što komičari siđu s pozornice (Jones, Baym i Day, 2012).

U raspravi o odnosu političke satire i 'prave' političke realnosti, zanimljiv je i uvid autora koji se odnosi na reakcije političko-novinarskog establišmenta u SAD i njihovoj potrebi da se domena zabavnog i 'ozbiljnog' političkog striktno odvoji. Autori, na primjeru satiričnih vijesti u emisijama *The Daily Show* i *Colbert Report*, ukazuju na to kako u slučajevima u kojima komičari izlaze iz okvira vlastitog komičnog djelovanja i ulaze u prostor 'prave politike' kako bi utjecali na tijek političke debate, dolazi do otpora političkog establišmenta i srednjestrujaških novinara, jer tu, prema njihovom mišljenju, komičari ulaze u teren koji im ne pripada.

Pomalo je ovo inzistiranje na odvajanju zabave i politike paradoksalno u svijetu suvremene medijske proizvodnje koja sve više, rukovođena komercijalnim interesima, čini upravo to – miješa informativne i zabavne elemente (kao što implicira kovanica *infotainment*), pri čemu informativna uloga koja je tradicionalno bila na pijedestalu, gubi bitku pred imperativom zabave.

Drugi problem koji se nazire odnosi se na to što u suvremenom svijetu političko-novinarski establišment (pretpostavljam nenamjeravano) konstruira domenu politike kao satiričnu grotesku. Primjera ima niz: američki predsjednik Donald Trump, bivši hrvatski premijer Tihomir Orešković, za kojeg se postavlja opravdano pitanje može li se, primjerice, sa svojim 'građevinama' umjesto „građana“ i drugim lapsusima, tretirati kao ozbiljan politički akter? Nadalje, je li

uprizorenje svojedobne premijerke Jadranke Kosor u dočekivanju turista na državnoj granici, služeći se jedva razumljivim engleskim, društveno-politička zbilja? Je li gradonačelnik Zagreba Milan Bandić općenito, 'prava' ili satirična vijest? Ili, primjerice, trenutna predsjednica Kolinda Grabar Kitarović koja, nakon predstave u Hrvatskom narodnom kazalištu, istrčava na pozornicu kako bi ona preuzela cvijeće namijenjeno glumicama i glumcima.⁵

Satirizacija groteskne političke zbilje dobro je pogođena u jednoj satiričnoj vijesti na portalu *News Bar*, koja je osvanula u jeku medijskog izvještavanja o izborima i rasapu hrvatske Vlade u 2016 godini: „Ljudi, ovo nismo mi“, glasi jednostavan naslov, čime se jasno pokazuje problematičnost odvajanja navodno ozbiljne i respektabilne domene politike i zabavne, navodno neozbiljne domene satire. Ovime se, dakako, ne dovodi u pitanje činjenica da politički akteri i njihove prakse imaju ozbiljne posljedice za građane/gradanke neke države, no satira je u određenom smislu korisna upravo zato što uvijek u sebi sadrži ozbiljnu političku poruku, naglašavajući određena politička pitanja, etičnost određenih postupaka te načina konstruiranja političkog života. Satiričari su u tom smislu komentatori društvenih zbivanja i ukazuju na ozbiljnost (u širem smislu) političkih promašaja kojih je, čini se, sve više a koje mediji uglavnom ne obrađuju na adekvatan, kritički orijentiran, način.

6. ZAKLJUČAK

Medijske organizacije danas su primarno orijentirane prema smanjenju troškova proizvodnje, smanjenju zaposlenih, razvoju različitih izvora financiranja, domišljanju novih načina oglašavanja, trošenju enormnih sredstava na brendiranje, fokusiranje na lukrativne niše publika, fokusiranje na proizvodnju „mekih“ a ne „tvrdih“ vijesti, na proizvodnju zabavnih sadržaja, te beskonačnoj prilagodbi oglašivačima... Neke su od posljedica takvih strategija nestanak istraživačkog novinarstva, otežavanje pristupa tržištu informativnih medija, smanjenje raznolikosti, i produbljivanje konflikta između javno orijentiranog novinarstva i samointeresnih, komercijaliziranih, tržišno orijentiranih medija. U takvom kontekstu raspada se i novinarska profesija i

⁵ <http://hr.n1info.com/a185631/Vijesti/Predsjednica-se-nakon-predstave-u-HNK-popela-na-pozornicu.html> (18.03.2017.) (preuzeto 16. 10. 2018).

njezin etički kodeks, koji postaje neodrživ u gore opisanim uvjetima proizvodnje.

Osim toga, ponudom zabavnih sadržaja pod pritiskom komercijalizacije kultiviraju se potrebe publika kojima satira kao zabavna forma postaje bliža i prihvatljivija od „ozbiljnih“, „pravih“ vijesti. Dodatno, napuštanje „profesionalnog projekta“ od strane novinarske strukovne zajednice, posebno napuštanje njihove normativno definirane pozicije „četvrtog staleža“ koji djeluje u javnom interesu (Popović, 2018) rezultira padom povjerenja u medije. Ne treba stoga čuditi što satirične vijesti imaju rastuću ulogu u informiranju publika, čime raste i njihova relevantnost. Upravo je zato nužno ukazati na distinkciju između lažnih i satiričnih vijesti koje, čini se, nisu ništa manje „prave“ od „pravih“ vijesti u suvremenoj medijski konstruiranoj zbilji.

Helena Popović

THE NEW MEDIA REALITY: FAKE, „REAL“ AND SATIRICAL NEWS

Summary

The production of fake news is one of the most important topics on the agenda in the contemporary public debate, as well as in different institutions involved in the regulation of public communication. While fake news is intentionally fabricated in order to perpetuate positions of power or gaining profit, satire is, at least to a certain extent, motivated by some sort of activism involving critical thought. It is therefore unduly to equalize political satire with fake news, and in that way relativize the difficulties that emerges by the production of fake news and, at the same time discredit the core function of satire. Particularly because satire gives a humorous critical commentary of quite real sociopolitical events. One form of contemporary satire that is often equalized with fake news is political satire that satirizes news media. In this form, the sources of satire are „real“ news and the main actors represented, not the social reality itself. The paper argues for a clear distinction between fake and satirical news and their social function. It attempts to identified the reasons for the rise of popularity of satirical news both in the realm of production as well as reception, and situates it in the context of contemporary media production of „real news“ that are characterized by the abandoning of critically oriented journalism and the public interest.

Keywords: news media, entertainment, fake news, satire

LITERATURA

- Balmas, M. (2014) When Fake News Becomes Real: Combined Exposure to Multiple News Sources and Political Attitudes of Inefficacy, Alienation and Cynicism. *Communication Research*, vol. 41(3), str. 430–454.
- Baran J. S. i Davis K. D. (2012) *Mass Communication Theory: Foundations, Ferment, and Future*. Boston: Wadsworth.
- EAVI, Infographic: Beyond Fake News – 10 Types of Misleading News. Preuzeto 5. 1. 2018. sa <https://eavi.eu/beyond-fake-news-10-types-misleading-info/#3f9ae1076c591adc5>
- Habermas, J. (1991[1962]) *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge: MIT Press.
- Hardt, H. (1987) „Informacija“ i teorija komunikacije – Bilješke za buduću povijest tog koncepta. *Politička misao*, vol. 24, br. 1, ožujak, 1987. str. 25–29.
- Holbert, R. L. (2005). A typology for the study of entertainment television politics. *The American Behavioral Scientist*, 49:3, 436–453.
- Jones, J. P. Baym, G. i Day, A. (2012) Mr. Stewart and Mr. Colbert Go to Washington: Television Satirists Outside the Box. *Social Research*, Vol. 79, No. 1, Politics and Comedy (SPRING 2012), str. 33–60.
- Lockyer, S. and Pickering, M. eds. 2006. *Beyond a Joke: The Limits of Humour*. New York: Palgrave Macmillan.
- McGonagle, T. (2017) „Fake news“: False fears or real concerns? *Netherlands Quarterly of Human Rights* 2017, Vol. 35(4) 203–209.
- Popović, H. (2012) 'Uncivilized' Comedy and its Reception. *Participations: Journal of Audience & Reception Studies*, Vol. 9, Issue 1. Str. 43–67. Publisher: University of Wales. ISSN 1749-8716.
- Popović, H. (2018) Journalism in Croatia in the Southeast European Context: Deterioration of the 'Professional Project'. *Work Organization, Labor & Globalisation*, Vol. 12 br. 1, Spring 2018, str. 25–42.
- Popović, H. (2018a) Good Comedy and the Limits of Humour: The Reception of Da Ali G Show. *Sociologija*, Vol. 60, 2018, br. 3.

Lejla Turčilo

*Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina*

Seid Masnica

*Univerzitet Džemal Bijedić, Fakultet humanističkih nauka,
Mostar, Bosna i Hercegovina*

POST-ISTINA I ALTERNATIVNE ČINJENICE KAO PROBLEM MAINSTREAM MEDIJA U BOSNI I HERCEGOVINI I GRAĐANSKO NOVINARSTVO KAO DIO PROBLEMA I/ILI RJEŠENJA

APSTRAKT: Većina dosadašnjih istraživanja (Brunwasser, 2016, Turčilo Buljubašić, 2017, Jusić, 2014, Sokol, 2017) ukazuju na blisku povezanost bosanskohercegovačkih medija sa političkim i ekonomskim centrima moći, što značajno utiče na njihov(e) sadržaj(e) i posebno način interpretacije i kontekstualizacije događaja. Sindrom *fake news* postao je immanentan velikom broju medija, kako klasičnih (štampa, radio i televizija), tako i *online* (*web* portali), no suštinski problem nije u činjeničnosti vijesti i informacija, nego u njihovoj selektivnosti, prilagodbi i framingu kako bi odgovarale agendi medija i s njima povezanih elita. Post-istina, kako koncept zasnovan na formuli *fake news* (alternativne činjenice) + emotivna reakcija postaje medijska stvarnost za bh. javnost podijeljenu po etničkim i teritorijalnim linijama. U ovakvom, izrazito obeshrabrujućem ozračju, kako po medijske slobode, tako i po profesionalne standarde, kao jedno od mogućih rješenja krize medijskog izvještavanja značajno se promovira koncept građanskog novinarstva, sa idejom da je profesionalno novinarstvo toliko opterećeno problemima da ga je gotovo nemoguće vratiti na pravi kolosijek, te sve alate izvještavanja treba dati u ruke običnim građanima. Ovaj članak daje osvrt na krizu profesionalne etike u bh. medijima, ali i zastupa stav da građansko novinarstvo može biti komplementarno profesionalnom, nikako njegova zamjena.

Ključne riječi: *fake news*, post-istina, alternativne činjenice, građansko novinarstvo

1. UVOD: MEDIJSKI MODEL 21. STOLJEĆA I NJEGOVE SPECIFIČNOSTI

Dolazak 21. stoljeća donio je značajne promjene komunikacijske paradigme i, posljedično, izmjene u pristupu, metodama i kanalima novinarskog rada. Uz činjenicu da je ono što smo ranije nazivali „novi mediji“ (*web-based* platforme) evoluiralo do stadija ravnopravnosti sa klasičnim komunikacijskim kanalima, participativnost koju ti, sad već općeprihvaćeni, *online* mediji donose uzrokovala je ekspanziju građanskog ili participativnog

novinarstva, putem kojeg obični građani izvještavaju o zbivanjima iz svog neposrednog okruženja. Ova vrsta učešća građana u su/kreiranju medijskih sadržaja nije, naravno, novi fenomen – još su novine uobičavale objavljivati pisma čitatelja, radio u značajnoj mjeri računa s učešćem slušalaca, a u vrijeme nekih kriznih događaja i TV stanice pozivaju građane da šalju fotografije sa lica mjesta. No, to novinarstvo *by the people for the people* (Gilmor, 2004) u novoj komunikacijskoj paradigmi po legitimitetu se izjednačava sa profesionalnim, a nerijetko se čuje i argument da mu je ono kvalitativni iskorak ili supstitut.

Pozitivno „čitanje“ medijskog modela 21. stoljeća komunikacijsku paradigmu mijenja na način da obilje providera (klasičnih, ali i *online* medija, kao i novinara profesionalaca i ne-novinara ili *citizen* novinara) kreira obilje informacija koje ruše monopol privilegiranih i prevazilaze problem redukcije informacija, dok, sa druge strane, masovna publika više nije masovna, nego ju čine fragmentirane komunikacijske zajednice u kojima je komunikacija višesmjerna i umrežena (tabela1). Kritičari ovakvog komunikacijskog modela, poput Andrewa Keena (2010) smatraju kako će nas ovakav komunikacijski diskurs dovesti do stanja u kojem će se „komunikacijska zajednica raspršiti u hiljade komunikacijskih zajednica u kojim smo svako za sebe jedini izvor i jedina publika“ (Keen, 2010: 35)

Tabela 1: Promjena komunikacijske paradigme u 21. stoljeću

MODEL 20. STOLJEĆE	MODEL 21. STOLJEĆE
Monopol providera	Mnogo providera
Reduciranost informacija	Obilje informacija
Masovna publika	Komunikacijske zajednice
Jednosmjernost	Sve-smjernost
Vertikalna struktura	Mrežna struktura

Činjenica da se u 21. stoljeću, posebno sa društvenim medijima, dosegla potpuna ravnopravnost komunikatora i recipijenata može biti i prednost i nedostatak. Prednost ovakvog modela odnosi se prije svega na povećanje obilja dostupnih izvora i informacija, no ključno je pitanje da li kvantitet osigurava i

kvalitet naše informiranosti. Praksa nam daje za pravo tvrditi da smo u ovom modelu *over-newsed* (zatrpani vijestima) i *under-informed* (pod-informisani).

Idealistično gledanje na dva komunikacijska modela (20. i 21. stoljeća) kaže kako je model 21. stoljeća donio i nove vrijednosti, kao što su odanost istini, interaktivnost, saradnja i pouzdanost (tabela 2.) Interaktivnost je, čini se, jedina nesporna u ovakvoj interpretaciji novog komunikacijskog modela, no pitanje je koliko su komunikatori ne-profesionalci (ne-novinari) doista odani istini, a njihove informacije pouzdane i relevantne, odnosno koliko to uopće i trebaju biti. Novinar profesionalci imaju obavezu slijediti načela novinarske deontologije, no da li su ih obavezni uopće znati, a potom i slijediti obični građani koji se upuštaju u proces obavješćavanja drugih? Ako jesu, kako ih njima podučiti? Ako, pak, nisu, koliko je onda uopće fer zvati ih građanima-novinarima?

Tabela 2: Dva tipa vrijednosti u „novoj“ i „staroj“ komunikacijskoj paradigmi

20. Stoljeće	21. Stoljeće
Neutralnost	Odanost istini
Orijentiranost na korisnika	Interaktivnost
Odvojenost od komunikacijske zajednice	Saradnja
Posredovanje	Pouzdanost

U ovom kontekstu čini se opravdanim postaviti i pitanje da li je u modelu 21. stoljeća doista prisutna odanost istini većine aktera komunikacijskog procesa, ili se možemo složiti sa Oxfordskim rječnikom da je ključna riječ današnjice: post-istina?

U najkraćem, post-istina označava komunikacijsku paradigmu u 21. stoljeću u kojoj se: „mislim, dakle, postojim“ zamjenjuje sa „vjerujem, dakle u pravu sam“, odnosno u kojoj objektivne činjenice imaju manje utjecaja na oblikovanje javnog mnijenja od emocija i ličnih uvjerenja. Post-istina odnosi se na takav medijski i društveni sistem u kojem se javni interes stavlja u drugi plan u odnosu na partikularne interese elita i u kojem je manipulacija gotovo legitiman komunikacijski metod. Društvo post-istine nije samo društvo u kojem istina nije prioritet, ono je gotovo postalo svoja sušta suprotnost – društvo u

kojem je istina nepoželjna, neprofitabilna i nerelevantna. Lažne vijesti (*fake news*) i *klickbates* postaju jedino mjerilo uspješnosti medija – a ta uspješnost podrazumijeva privlačenje što većeg broja ljudi na svoj site/portal ili neki drugi medij i postizanje emotivne reakcije na određeni sadržaj, koja se kasnije potencira kroz beskonačne rasprave na društvenim mrežama uglavnom zasnovane na „eksploziji“ emotivnog naboja i nerijetko govoru mržnje (Turčilo, Buljubašić, 2018: 9) Upravo u društvu post-istine nema mjesta argumentiranoj diskusiji, niti činjeničnim informacijama, a glas građanina zainteresiranog da sudjeluje u diskusiji vrijedi jednako (ili manje) od glasa trola ili bota.

Da li je, onda, interaktivnost dovela do saradnje ili sukoba? Upravo ekspanzija govora mržnje i negativnog emotivnog naboja posebno u društvenim medijima daje argumente za suprotnu tvrdnju: nova komunikacijska paradigma postaje gotovo isključivija u pogledu različitosti i pluralizma mišljenja u odnosu na tradicionalne medijske sisteme. Drugim riječima, komunikacija se u eho-komorama ili informacijskim čahurama odvija po principu: ili si s nama ili protiv nas.

Kad je riječ o pouzdanosti sadržaja, nije tu pitanje samo koliko su sadržaji činjenično zasnovani i koliko reflektiraju objektivnu stvarnost. Možda još i važnije pitanje je kako su činjenice „uklopljene“ u dominantan narativ i kako se različiti narativi poigravaju tim činjenicama u svom sučeljavanju. Naime, 2017. godina donijela je novi fenomen koji se opisuje pojmom alternativne činjenice, koji je prva upotrijebila savjetnica američkog predsjednika Donalda Trumpa Kellyanne Conway, govoreći kako, bez obzira na to kako mediji izvještavaju, vlada ima „alternativne činjenice“. Alternativne činjenice nisu samo drugačiji fakti u odnosu na one koje neko prenese putem klasičnih ili *online* medija. One također nisu ni lažne informacije, niti činjenice koje je neko prisvojio za sebe u svrhu ostvarenja finansijskog i drugog profita i plasira ih onda kada to njemu odgovara. Alternativne činjenice najčešće su, zapravo, činjenice „uokvirene“ u određeni kontekst ili iznesene tek parcijalno kako bi se javnost dezavuisala i kod nje proizvela određena reakcija.

Mogli bismo, stoga, reći kako se nova komunikacijska paradigma može „čitati“ i u kritičkom ključu, uz naglašavanje potrebe da se ona sagleda bez glorifikacije (tabela 3).

Tabela 3: Kritičko „čitanje“ nove komunikacijske paradigme u 21. stoljeću

20. Stoljeće	21. Stoljeće
Činjenice	Alternativne činjenice
Traganje za istinom	Post-istina
Agrumentirane rasprave i sučeljavanje mišljenja	Eho-komore istomišljenika
Kreiranje javnog mnijenja	Emotivne diskusije

2. DOBA POST-ISTINE I ALTERNATIVNE ČINJENICE I FAKE NEWS KAO NJEGOVA INKARNACIJA U BIH

Post-istina je, dakle, zasnovana na *fake news*, odnosno lažnim vijestima (a one su, nadalje, inkarnacija alternativnih činjenica) i na emotivnoj reakciji na njih. Collins English Dictionary (2018) definira *fake news* kao lažne, često senzacionalističke informacije predstavljene pod krinkom novinarskog izvještavanja. *Fake news* ili lažne vijesti su, u novinarskom smislu i značenju, i svojevrsan oksimoron: nešto ili je *fake* ili je vijest. Ili, da parafraziramo S. Malovića (2005): vijest ili je istinita ili nije vijest. No, šta se događa kada participaciju u komunikacijskom procesu dovedemo do stadija da činjenice i alternativne činjenice imaju istu vrijednost, a alternativne činjenice čak i veći medijski prostor, odnosno kada *fake news* postanu čitanije, slušanije, gledanije od kvalitetnih informacija?

U Bosni i Hercegovini, čini se, imamo upravo takvu situaciju. Naime, „eksplozija“ komunikacijskih kanala (kako onih klasičnih, tako i *online*) dovela je do stanja opće kakofonije u kojoj su glasniji komunikacijski šumovi od komunikacijskih poruka, a, paradoksalno, umjesto širenja prostora za dijalog i diskusiju, prostor je, zapravo, sužen, budući da je javnost podijeljena kako po etno-teritorijalnom principu, tako i po partikularizmu interesa, što se opisuje pojmom *shrinking space* (Turčilo, Buljubašić, 2017). Razlozi za to su, svakako, post-ratna i tranzicijska opterećenost bosanskohercegovačkog društva, ali i

brojni pogrešni pristupi međunarodnih aktera u medijskoj reformi u BiH¹, od kojih najnoviji u značajnoj mjeri podržava i promovira građansko novinarstvo, kao alternativu profesionalnom novinarstvu, sa hipotezom da je politička i ekonomska ovisnost medija, kao i njihov nizak nivo profesionalnih standarda toliko ugrozila vjerodostojnost medija da je uputno pokušati sa davanjem svih komunikacijskih alata i kanala u ruke građanima kako bi njihova participacija bila dio rješenja krize pod-informiranosti i manipulacije građana².

Ključni problemi sa kojima je suočena medijska zajednica u Bosni i Hercegovini odnose se na činjenicu da su slobode novinara sve više ograničene, često čak i u medijima u kojima rade, budući da su brojni mediji uspostavljeni kao politički projekti, pa bismo se usudili reći da brojni novinari rade u uslovima gorim nego u jednopartijskom sistemu. Tada su, naime, bili društveno-politički radnici, u mnogim bh. medijima danas su samo politički. Alternativne činjenice postale su jednakopravne u javnom diskursu sa klasičnim činjenicama i gotovo je legitiman metod koristiti ih kao dio novinarske priče, budući da je kreiranje agende i uokvirivanje vijesti i informacija gotovo isključivo u službi političkih elita.

Sindorm *fake news* postao je imanentan velikom broju medija. No suštinski problem nije u samo u činjeničnosti vijesti i informacija, nego u njihovoj selektivnosti, prilagodbi i framingu kako bi odgovarale agendi medija i s njima povezanih elita. „Eksplozija“ izbora (i komunikacijskih kanala i njima posredovanih informacija) samo je privid. Izbora, zapravo, nema.³

Nadalje, istraživanja (Tajić, 2013; Turčilo, 2013; Ibrahimbegović Tihak, 2015; Vajzović et al, 2018) pokazuju izuzetno nizak nivo medijske pismenosti

¹ Više o ovome u: Jusić T., Ahmetašević N. „Media Reforms Through Intervention: International Media Assistance in Bosnia-Herzegovina“, ANALITIKA, Centar za društvena istraživanja, 3/2013 dostupno na: <http://ssrn.com/abstract=2536524>.

² Jedan od projekata koji izdašnom finansijskom potporom promovira građansko novinarstvo je IMEP: Independent Media Empowerment Program: <http://www.imep.ba>.

³ Više u ovome u Turčilo L. & Buljubašić B. (2017). *Mediji i shrinking space u BiH: utišani alternativni glasovi*. Sarajevo: HBS i Turčilo L. Buljubašić B. (2018). *Alternativne činjenice i post-istina u BiH: Ko (stvarno) kreira agendu medija* (istraživački izvještaj), dostupno na: <http://www.imep.ba>.

građana, te njihovo intuitivno prepoznavanje nevjerodostojnosti bh. medija i njima posredovanih informacija, ali i nesposobnost za osobni *fact-checking* i neposjedovanje kompetencija za razumijevanje participativne uloge u medijskom modelu, pa čak i nepoznavanje pojma javnog interesa, kao ključnog za kvalitetno i objektivno informisanje. Drugim riječima, bh. građani nisu zadovoljni time kako ih mediji informišu, no nisu sposobni postaviti standard kako bi to informisanje trebalo izgledati (zasnovano na javnom interesu), a još manje i sami sudjelovati u njemu kao kreatori medijskih sadržaja. Postavlja se, stoga, pitanje: mogu li takvi građani proizvoditi kvalitetne sadržaje i biti alternativa ili supstitut medijskom izvještavanju? Odnosno, je li, uz ovakve građane, građansko novinarstvo u BiH dio problema ili dio rješenja krize novinarstva?

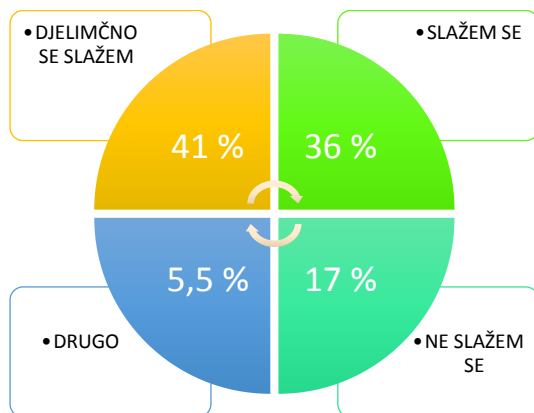
3. SVIJEŠT BH. GRAĐANA O PROFESIONALNOM I PARTICIPATIVNOM NOVINARSTVU – EMPIRIJSKO ISTRAŽIVANJE

Kako bismo sagledali nivo medijske pismenosti i participativne kulture bosanskohercegovačkih građana, te procijenili njihovu samopercepciju kompetencija za sudjelovanje u građanskom novinarstvu, proveli smo empirijsko istraživanje na uzorku od N=210 ispitanika u cijeloj Bosni i Hercegovini. Uzorak je bio slučajni, a metod anketni upitnik sa baterijom od deset pitanja. Pitanja su kreirana kao pitanja sa zatvorenim/ponuđenim odgovorima, uz mogućnost da ispitanici dodaju svoj komentar na svako pitanje.

Ključno je bilo ispitati da li građani smatraju da mnogobrojnost medija u BiH povećava ujedno i njihovu informiranost, te da li građani BiH informacije u medijima dobijaju na jednom mjestu ili na više njih. Na osnovu dobivenih podataka (grafikon 1) uočili smo da se 36 % ispitanika slaže da je mnogobrojnost ujedno i jamac bolje informiranosti, neodlučno je, ili djelimično se slažem odgovorilo 41 % ispitanika, dok se ne slaže 17 % ispitanika. U kontekstu medijske pismenosti, podatak da se 17 % ne slaže sa većinom ispitanika da mnogobrojnost medija ujedno predstavlja i bolju informiranost, pokazuje da samo manji dio građana intuitivno prepoznaje izostanak kvaliteta u bh. medijima, bez obzira na njihovu prividnu raznorodnost, Ovdje je ostavljeno nekoliko komentara na pitanje, pa su ispitanici, njih 5% dali svoj komentar – izdvajamo najinteresantnije za ovo istraživanje: „Ne znam često

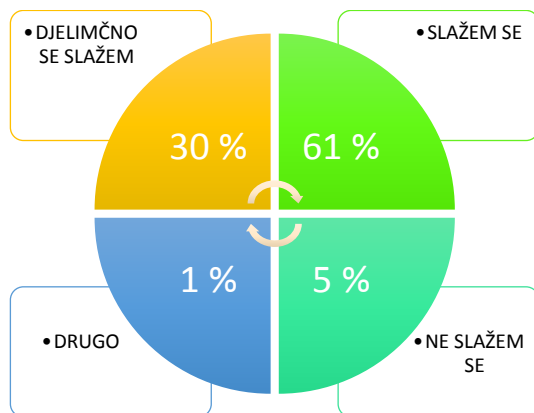
gdje sam šta vidjela...“, „Moje misljenje je da imamo previse medija, malo informacija...“, „Ne znam što ne naprave mrežu tv, ovako gledamo uvijek isto, copy paste informacije...“.

Grafikon 1: Broj medija garantuje bolju informisanost



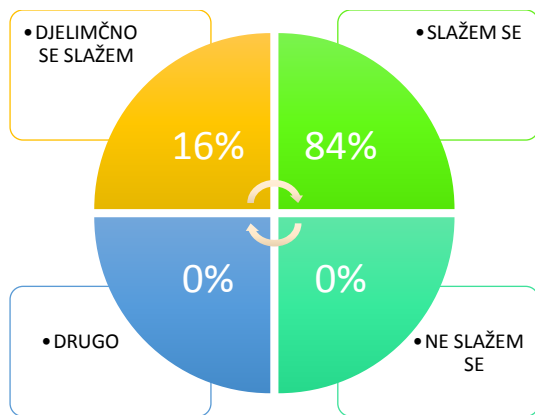
Da 21. stoljeće donosi veću dezinformiranost građana smatra 61% ispitanika (grafikon 2). Oni u svojim komentarima naglašavaju da je upravo masovnost stvorila veću mogućnost manipulacije sadržajima, tj. da masovnost nije nešto što je stvorilo „zdraviji“ medijski prostor u kome se mogu čuti objektivne, nepristrasne i na činjenicama zasnovane informacije.

Grafikon 2: U 21. stoljeću građani su sve više dezinformisani



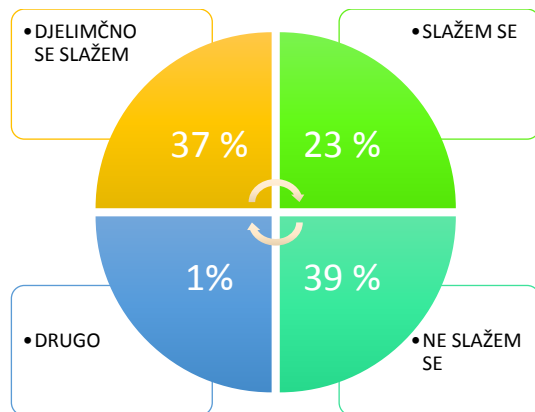
Samopercepciju o medijskoj pismenosti kod građana provjerili smo pitanjem da li građani smatraju da su medijski pismeni, odnosno da li razlikuju relevantne od nerelevantnih činjenica i izvora informiranja (grafikon 3): 84% građana smatra da jeste medijski pismeno, da razumije medijske sadržaje i ono što konzumiraju iz medijskog prostora u BiH, a nijedan od 210 ispitanika nije naveo da je medijski nepismen. U odgovorima nije bilo prijedloga niti komentara koji bi upućivali na to u kojem segmentu građani svoju medijsku pismenost procjenjuju slabijom ili nedostatnom. Ovaj izuzetno visok postotak građana koji se smatraju medijski pismenim može biti signal njihove samouvjerenosti za interakciju s medijima, ali i njihovog nerazumijevanja punog značenja pojma medijske pismenosti.

Grafikon 3: Visoko sam medijski pismen



Kad je riječ o razumijevanju uloge medija u bosanskohercegovačkom društvu, pokušali smo ju kod građana provjeriti pitanjima o ulozi alternativnih medija, kao i o važnosti saradnje medija i građana (grafikon 4). Na pitanje da li su mediji i građani u BiH upućeni jedni na druge i kao takvi se bore za demokraciju i slobodu govora svega 23% ispitanika odgovorilo je potvrdno, 37% djelimično se slaže, dok je veliki procenat čak 39% ispitanika mišljenja da mediji i građani nisu povezani, ne sarađuju i nemaju dodirnih tačaka da bi zajedničkim aktivnostima stvarali demokratičnije okruženje iz kojeg bi se kao osnova razvijala sloboda govora i zastupljenost medijskih sadržaja na način da su u fokusu medija događaji i informacije koje neće biti „filtrirane“ kroz uređivačku politiku određenog medija.

Grafikon 4: Mediji i građani imaju dobru saradnju i zajedno garantuju slobodu govora

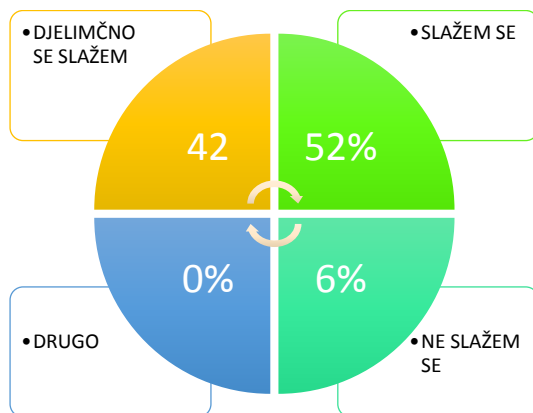


U svom osvrtu građani su kazali kako „nema koordinacije medija i javnosti“, „Javni servisi su ti koji bi prvenstveno trebali biti spona između informacije i javnosti i raditi u službi građana BiH – što nije slučaj“, „Nemamo medija u BiH koji mogu odgovoriti u potpunosti interesu javnosti“. Ovo pokazuje kako građani nisu zadovoljni trenutnim stanjem u bh. medijima, odnosno ponovno pokazuje začetke medijske pismenosti kod građana (budući da je prvi korak u intuitivnom razvoju medijske pismenosti upravo sposobnost prepoznavanja problema ili nedostatnosti u medijima), no sigurno je da je ona daleko niža od ove samoprocijenjene (u pitanju 3).

Alternativni mediji mogu biti relevantan izvor informacija i dopuna medijima, tvrdnja je koju smo također postavili u okviru ovog istraživanja. Sa ovom tvrdnjom se složilo ili djelimično složilo 94% ispitanika (grafikon 5). Tek 6% se nije složilo sa tvrdnjom da alternativni mediji mogu biti relevantan izvor informacija. No, ono što je zanimljivo je da građani pod alternativnim medijima podrazumijevaju isključivo društvene mreže, uglavnom *Facebook*, ne i bloggere, vloggere i druge građane-novinare. To pokazuje da građani više prepoznaju potencijale za diskusiju na društvenim mrežama kao metod provjere vijesti i informacija, još uvijek ne prepoznajući moć i snagu građana-novinar, ali i je i u kontradiktornosti sa visokom samopercepcijom nivoa medijske pismenosti građana, budući da oni u komentarima nisu napravili nikakvu razliku između

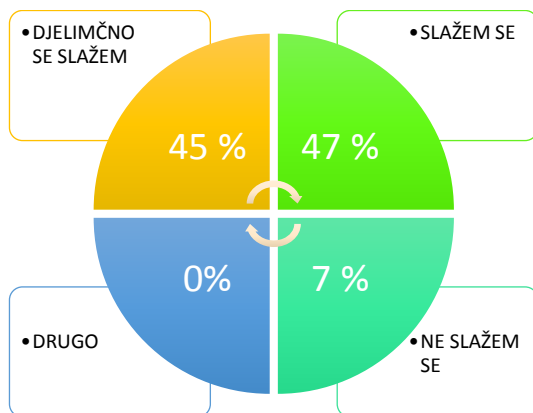
vrsta alternativnih medija, pa pod njima podrazumijevaju sve one dostupne *online* i kao takve sve ih smatraju relevantnim izvorima informacija.

Grafikon 5: Alternativni mediji, tj građansko novinarstvo, mogu biti odlična dopuna novinarima-profesionalcima



Zanimljivo je bilo ispitati građane da li se alternativnim medijskim putevima, odnosno građanskim novinarstvom, moguće suprotstaviti senzacionalizmu, tabloidizaciji, lažnim vijestima, populizmu koji doprinose urušavanju demokratskih vrednosti u BiH i svijetu (grafikon 6). Ukupno 47% ispitanika se izjasnilo da su upravo oni neka nova alternativa medijskoj industriji u BiH i put kojim bi se moglo suprotstaviti trenutnom načinu informiranja građana, drukčijoj vlasničkoj i uređivačkoj strukturi. Tek 7% ispitanika je mišljenja da alternativni medijski putevi nisu rješenje za bolju informiranost građana. Ovo samo potvrđuje nezadovoljstvo građana klasičnim medijima, ali i glorificiranu viziju građanskog novinarstva. Slobodni smo ustvrditi da je upravo snažna medijska kampanja međunarodnih aktera doprinijela ovom zagovaranju građanskog novinarstva kod ispitanika. No, ohrabruje činjenica da su spremniji podržati ideju dopune, a ne zamjene profesionalnog novinarstva građanskim.

Grafikon 6: Građansko novinarstvo alternativa je krizi novinarstva u BiH



U ovom istraživanju svjesno smo izbjegli ispitivati građane o *fake news* i alternativnim činjenicama, smatrajući kako su nedovoljno informisani o tim fenomenima. Dobiveni odgovori pokazuju da građani nisu u potpunosti sposobni definisati ni pojam medijske pismenosti, ali se smatraju izuzetno medijski pismenim. Također, vladaju vrlo uskom definicijom građanskog novinarstva, iako ga smatraju važnom dopunom profesionalnom novinarstvu, pa čak i lijekom za krizu tog profesionalnog novinarstva u Bosni i Hercegovini. Građani smatraju da društvene mreže mogu biti relevantan izvor informacija, istovremeno se osjećajući iznevjerenim od klasičnih medija, sa kojima ne vide osobnu poveznicu. To pokazuje kako se građani udaljavaju od medija, ali u tom udaljavanju skreću na stranputicu društvenih mreža. Dakle, gubeći povjerenje u vjerodostojnost profesionalnog novinarstva u BiH, građani se okreću građanskom novinarstvu, iako nemaju jasnu predstavu šta je ono i kakvo treba biti. Shodno tome, slobodni smo ustvrditi da ovakvi građani u svakom slučaju teško da mogu biti i kompetentni korisnici sadržaja građanskog novinarstva, a još teže njegovi kompetentni sudionici.

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Iako je profesionalno novinarstvo čak i u mnogo razvijenijim zemljama od Bosne i Hercegovine u evidentnoj krizi, koja se manifestira kroz pojave alternativnih činjenica, *fake news*, post-istine, eho-komora i drugih negativnih pojava razvijenih u komunikacijskom modelu 21. stoljeća, građansko

novinarstvo nije i ne može biti zamjena za profesionalno novinarstvo (baš kao što ni, recimo, alternativne metode liječenja, poput homeopatije npr, nisu zamjena za klasičnu medicinu). No, ono mu može biti *komplementarno*, na način da otvara neka pitanja od interesa za građane, da stavlja na agendu neke bitne teme, da otvara javni prostor za debatu. Tako bi se komunikacijski model 21. stoljeća približio svom idealu, u kojem bi interaktivnost i saradnja garantovale pouzdanost informacija i odanost istini. No, ključna riječ u ovom kontekstu je: kompetencija. Ako smo, dakle, prihvatili inkluzivnu definiciju novinarstva kao amalgama profesionalnog i građanskog novinarstva, moramo raditi na standardizaciji i jednog i drugog. Izvještavanje *by the people for the people* mora se razvijati ruku pod ruku sa medijskom pismenošću. Nadalje, ako smo kao društvo zaključili kako je nivo profesionalnih standarda u brojnim medijima značajno degradiran (ako, dakle, profesionalci trenirani za izvještavanje imaju problem s njim), kako očekivati da ga „izvještači amateri“ podignu bez razvoja njihovih medijskih kompetencija?

Idealistički je očekivati da će inkluzivni komunikacijski model koji se počeo razvijati u 21. stoljeću evoluirati u model u kojem će *fake news* biti isključene iz komunikacijskog diskursa, a alternativne činjenice biti prevaziđene snagom argumenata zasnovanih na pravim činjenicama. Takav komunikacijski model ne bi bio zasnovan na post-istini, nego bi čak vodio ka svojevrsnoj nad-istini, društvu u kojem je raskrinkavanje *fakea* kompetencija svih sudionika u komunikacijskom procesu, kako profesionalnih novinara, tako i građana reportera. No, za sada od takvog smo društva i komunikacijske zajednice, odnosno komunikacijskog modela svjetlosnim godinama daleko. Stoga se u zaključku našeg istraživanja vraćamo korak unatrag, temeljnom novinarskom postulatu o svetosti činjenica. Jer, protiv *fake news* jednostavno se boriti. Novinarstvom. Onim pravim. Profesionalnim.

Lejla Turčilo, Seid Masnica

POST-TRUTH AND ALTERNATIVE FACTS AS A PROBLEM OF MAINSTREAM MEDIA IN
BOSNIA-HERZEGOVINA AND CITIZENS JOURNALISM AS PART OF THE PROBLEM
AND/OR SOLUTION

Summary

Most of research done so far (Brunwasser, 2016, Turčilo Buljubašić 2017, Jusić 2014, Sokol 2017) have proven that B&H media are closely connected to political and economic centers of power, which significantly influences their content and especially their interpretation and contextualization of events. Fake news syndrome has become present in many media, both traditional (print, radio and TV) and online (web portals), but the main problem is not the factuality of news and information, but in their selection, adjusting and framing, in order to make them compatible with agenda of media and elites related to them. Post-truth, as a concept based on the formula fake news + emotional reaction, has become media reality for B&H public, divided by ethnic and territorial lines. In this, very discouraging environment, which endangers both media freedom and ethical standards, citizen journalism is being promoted as one of the possible solution of the crisis of media reporting, followed by the idea that professional journalism is so burdened with problems that it is almost impossible to bring it back on the right track, so all tools of reporting should be given to ordinary people. This article presents some of the elements of crisis of media ethics in B&H media, but also promotes an idea that citizens journalism can be complementary to professional, but not its replacement.

Keywords: fake news, post-truth, citizen journalism

LITERATURA

- Gilmor D. (2004). *We, the Media: Grassroot Journalism by the people for the People*. NY: O'Reilly.
- Jusić T., Ahmetašević N. „Media Reforms Through Intervention: International Media Assistance in Bosnia-Herzegovina“, ANALITIKA, Centar za društvena istraživanja, 3/2013 dostupno na: <http://ssrn.com/abstract=2536524>.
- Keen. A. (2007). *Kult amatera*. Zagreb: Fraktura.
- Malović. S. (2005). *Osnove novinarstva*. Zagreb: Golden Marketing – Tehnička knjiga.
- Turčilo L., Buljubašić B. (2017). *Mediji i shrinking space u BiH: utišani alternativni glasovi*. Sarajevo: HBS.
- Turčilo L., Buljubašić B. (2018). *Alternativne činjenice i post-istina u BiH: ko (stvarno) kreira agendu medija (istraživački izvještaj)*, dostupno na: <http://www.imep.ba>.

Ivana Kostovska

PhD candidate, IMEC-SMIT-Vrije Universiteit Brussels

Nino Domazetovikj

MA candidate, University of Westminster

MACEDONIAN FAKE NEWS PRODUCTION: NOT ONLY EXPORT-ORIENTED INDUSTRY

SUMMARY: The small country in Southeast Europe, Republic of Macedonia, became the news during and after US Presidential Election of 2016 due to its fake news industry. This research paper explores whether Macedonian fake news industry has been just 'export-oriented' or fake news stories have been also offered to domestic audience. Focusing on sources and language of fake news this research is concerned with answering what types of fake news are spread in the small Macedonian media market and how it reaches the audience. We depict the sources and types of fake news by interviewing editors and journalists and content analysis of reviews published by Media fact-checking service on the website Proverkanafakti.mk. The purpose of this paper is to give a state-of-the-art overview of the "fake news" produced for the domestic audience.

Keywords: fake news, disinformation, social media, fact-checking

1. INTRODUCTION

On June 17, 2018 hundreds of protesters took to the streets of the Macedonian capital, Skopje, after the foreign minister signed a landmark agreement with Greece over the country's name. The police fired flash grenades and tear gas near the Republic of Macedonia's parliament building in the capital Skopje after protesters tried to break through the police cordon and storm the parliament building. Photos from injured women with bruised and bleeding faces flooded social media. In the Facebook photos' comments, it was written that the injured women presented on the photos were bitten by the police at the protests and it was called for revolution against the ruling coalition.

The viral photos from injured women, however, were fake news: one photo was manipulation of an image from a Croatian pop singer, another from injured Serbian woman, previously published in Serbian media, third one from media from Ireland (Image 1). This example, as many other before, shows that

the concept of “fake news” has become a significant integrant in today’s political struggles (Farkas & Schou, 2018; Allcott & Gentzkow, 2017; Tandos, Lim & Ling, 2018). According to the Eurobarometer survey conducted in all member states of the European Union, 85% of respondents consider fake news to be a problem in their country and 83% regard it as a problem for democracy in general (European Commission, 2018).

Image 1: Viral fake image photos



2. THE CONCEPT OF “FAKE NEWS”

The research on “Fake news” often emphasize that it is not a new phenomenon (Tandoc, Lim & Ling, 2018, Finneman & Thomas, 2018, Horne & Adali, 2017) but its flow has been incentivized with the rise of the Internet. The availability of the Internet provides an opportunity for non-journalists to reach audiences. Individuals can create, cooperate and share their own media - which is additionally stimulated by the strong focus on information by social media, such as Facebook, with the development of trending algorithms, social plugins for websites and the setting of social media reading applications (Newman, Dutton, & Blank, 2014: 119). A barrage of information providers competes to grab the attention of the public that struggles to judge accordingly the trustworthy information on the Internet. As outlined by Jenkins (2006), the web has become a site of consumer participation that involves a lot of unexpected and unauthorized ways of connection to media content. In that context, Castells (2002) argues that there is an increasing use of the Internet for diffusing political information and rumors by people of all kinds, including maverick journalists and political activists.

The use of information as a privileged political weapon in the Internet age is additionally entangled by the blurring of the borderline between gossip, fantasy, and worthy political information (Castells, 2002). Thus, with the meteoric expansion and availability of different information resources in the digital age - there is also a glut of speculations, disinformation and hoax news that promote political falsehoods. In a time when anyone can state to be a journalist, commercial factors and lucrative opportunities affect the quality of information and prevent the audience from differentiating professional journalists from non-professional generators of news.

“Indeed, we are in a time when facts perhaps matter less than they have in the past, Kevin Mattson (2016) exposes this tension between fact and story: As our social media trumpets its participatory nature, our conceptions of objectivity in reporting nosedive. We are left with a world that is hostile toward any claim of expertise and that is increasingly framed by a kind of postmodern relativism” (Mihailidis & Viotty, 2017)

Fake news is defined as news articles that usually target audiences which do not read beyond titles (Horne & Adali, 2017) and are “intentionally

and verifiably false, so it could mislead readers” (Allcott & Gentzkow, 2017). The most significant characteristic of fake news is that it “hides under a veneer of legitimacy as it takes on some form of credibility by trying to appear as real news” (Tandoc, Lim & Ling, 2018). According to Gelfert (2018) “fake news is the deliberate presentation of (typically) false or misleading claims as news, where the claims are misleading by design. Fake news could originate both from social media and partisan websites and from media (print, broadcast and online).

The conceptualization of “fake news” in the literature includes different classifications. Tandoc, Lim & Ling (2018) scrutinize 34 academic articles to find that fake news is operationalized as satire, parody, fabrication, manipulation, propaganda, and advertising. Farkas & Schou (2018) differentiate between satire, hoax and propaganda while Rubin, Chen and Conroy (2015) similarly distinguish three types of fake news: serious fabrications, large-scale hoaxes and humorous fakes. The key categories in popular understandings of fake news according to Nielsen & Graves (2017) are satire, poor journalism, propaganda, some advertising, and false news. Rashkin et al. (2017) classify fake news as satire, hoax, and propaganda explaining the difference between propaganda as a compound of correct news and fabrications, and hoaxes and satire where a narrative is invented. However, some authors (see Finneman and Thomas, 2018) do not observe some of the above-mentioned concepts as a type of fake news. Instead, fake news is explained as a member of the “family of falsehoods” together with hoaxes (Finneman & Thomas, 2018). In general, we identify that the different taxonomies of fake news include three groups of concepts: 1. Concepts related to parody, humour and satire; Concepts related to advertising; Concepts related to propaganda, manipulation and hoaxes.

The literature on the notion of fake news also brings to attention that there are two main reasons for stimulation of producing fake news: financial and ideological (Tandoc, Lim & Ling, 2018; Allcott & Gentzkow, 2017). An example for financially motivated fake news are the news created by Macedonian students who target US audience during US Presidential Election of 2016 to earn money through Google’s AdSense (see Kirby, 2016). A case that illustrates ideologically driven fake news is the spread of fake news on WhatsApp in Brazil with aim of supporting far-right candidate on elections (see

Phillips, 2018). Overall, the concept of fake news, which only recently has been brought into the academic discussions, needs greater clarity. As outlined by Al-Rawi (2018), there is no agreement by scholars on what fake news comprises.

3. INITIATIVES TO TACKLE FAKE NEWS

Both in academia and in practice there are several initiatives to tackle fake news on different levels, including on policy level. The measures are legislative and non-legislative (Haciyakupogly et al. 2018).

As pointed out in the report by Haciyakupogly et al. (2018) number of legislative solutions, such as the German Network Enforcement Act, suggest “steep fines and imprisonment for failure to contain fake news dissemination”. The German act imposes penalties as much as 50 million euros on social media companies if they do not remove fake news within 24 hours after a complaint is filed to them. But most of the legislation to tackle fake news is at a national level. “Some proposed bills do have extraterritorial implications. Germany’s Network Enforcement Act mandated the establishment of a local point of contact for transnational technology companies to cooperate with local law enforcement authorities on takedown request” Haciyakupogly et al., 2018, p.6)

In January 2018, the European Commission set up a high-level group of experts (“the HLEG”) to advise on policy initiatives to counter fake news and disinformation spread online which reported best practices. The HLEG group has recommended a multi-dimensional approach that includes responses which rely on a number of pillars: increase transparency of online news and improve media literacy, generate tools for improving users and journalists’ ability to tackle disinformation, protect the diversity of the European news media ecosystem and advance research on the impact of disinformation in Europe. The multi-stakeholder approach includes platforms, news media, research and civil society organizations in order to find the right solutions.

In the field of good practices, HLEG underlines the fact-checking culture, saying that “fact-checkers must continuously improve on their transparency – and organizations that are not signatories of this code should strive to become verified” (Directorate-General for Communication Networks, Content and Technology, European Commission, 2018).

On the non-legislative or industry level, representatives of online platforms, including Google and Facebook, leading social networks and advertisers reached an agreement for self-regulatory Code of Practice in which there are specific actions in order to address the challenges related to disinformation (Stolton, 2018). However, the Code has been criticized for not having measurable objectives and meaningful commitments (see EBU, 2018).

In academia, on the other hand, there are technologically driven solutions which are provided by researchers. Kim et al. (2018) conduct an experiment on datasets collected from Twitter and Weibo to demonstrate that their algorithm could decrease the spread of fake news and misinformation. Figueira and Oliveira (2016) suggest an algorithmic solution that brings together the main concerns for businesses which assist in detecting fake news while Granik and Mesyura (2017) used naive Bayes classifier in an approach implemented as a software system and tested against a data set of Facebook news posts. By combining behavioral science research with crowd-sourcing, Tsipursky and Votta (2018) construct the Pro-Truth Pledge, tool for inducing users to share less misinformation on social media. Similarly, Choy and Chong (2018) designed a framework for recognizing fake news.

4. A FLOURISHING ENVIRONMENT FOR “MANUFACTURING” FAKE NEWS

The terms ‘small nation’ and ‘small country’ are increasingly generating interest among scholars from media and cultural studies. There is an upturn in interest about the common challenges of media systems in small nations. Researchers emphasise how small nations and states can build sustainable business models in the global media ecosystem (Puppis et al. 2009; Puppis, 2009; Easterly & Craay, 2000). In this regard, Trappel (1991) asks the question if there is a crisis of the media which is related to and stimulated by some characteristics for “smallness” and if this crisis differs from the general “media crisis”, arguing that the common features of small markets such as deficiency in resources, higher production costs, vulnerability and corporatism denote common crisis. The small media markets in South Eastern Europe also share these, but also other challenges.

Previous researches about the media landscapes in South Eastern Europe, which explored questions such as media integrity, freedom of

expression, corruption in the media and the political ties between journalism and politics, painted the contours of the media markets in the region. According to Ramet (2015), the elites in South Eastern Europe lack democratic perception of media and want to perceive it as instruments for fulfilling their own interests. Another problem, pinpointed by Ramet (2015), is that media are not financially strong which makes them dependent on advertising revenue, often coming from government commercials. Hrvatin and Petković (2014) point out different ways in which media companies in Croatia, Albania, Macedonia, and Serbia have become heavily dependent on political influence ascribable to missing market, over-reliance on the cash flows involving the state, indistinct regulatory framework on unlawful monopolistic practices, abuse of hidden ownership and opaque share trading. The online media, as these authors analyse, often have non-transparent ownership, receive funds from business-political circles or obtain money from a shady origin. Hrvatin and Petković (2014) also note that the marketing agencies have also been under the political influence through state budget funding or political ownership patterns. Jurčić (2016) in her research “Media in the region-between professionalism and profits” likewise highlights that the outlook of the ownership patterns of media in the region shows that media owners are powerful and influential, often with a political background. Some of the problems in the media industry, according to this author include hiring unskilled journalists and publishing uniform and sensationalistic content.

Lani (2011) explains that the key problem with media in Balkans include “re-politicization” and “clientelism”, arguing that media are pressed between the political and business interests. As this author notes, it is difficult to explain the overfull and fragmented media markets in the Balkan countries in respect of market laws. This observation is depicted through the example of Albania as a country with a population of approximately 2.8 million, that holds the first place in Europe regarding the number of dailies per head but the last place according to the newspaper sale (100,000 copies in total). Thus, the profitability of the media often has been measured not through the revenue streams and profit on media companies’ accounts, but through the agreements and government procurements for other lines of businesses of the media owners or for supporting the owners’ political interests.

Hrvatin and Petkovic (2004 p.25) insightfully summarize the common challenges of the Balkans' media markets, outlined in the studies discussed so far, by using a sole sentence: "Media markets in the Balkans are not driven primarily by economic factors".

The exposure to political influence and political polarization of media shade the small media market in Macedonia. As outlined by Freedom House (2018), "Macedonia's media landscape is deeply polarized along political lines, and private media outlets are often tied to political or business interests that influence their content. Some critical and independent outlets operate, and are found mainly online". Although there is a legal framework which protects independence of editorial policy, in practice some media, including the Public Service Broadcaster Macedonian Radio Television (PSB MRT) are "under political influence or biased towards some political option" (MIM, 2012).

Another problem related to the spread of fake news is the level of media literacy. Media literacy in Republic of Macedonia is considered to be "a missing chain in the comprehensive system for a media education, as well as the education of professionals and citizens".

5. RESULTS AND DISCUSSION

To scrutinize style and linguistic patterns across different types of news articles in order to identify fake news elements, a conceptual content analysis methodology was applied.

We analysed the web content - reviews published by the Media fact-checking service on their website Proverkanafakti.mk. aiming to look at the occurrence of terms related to fake news within the text.

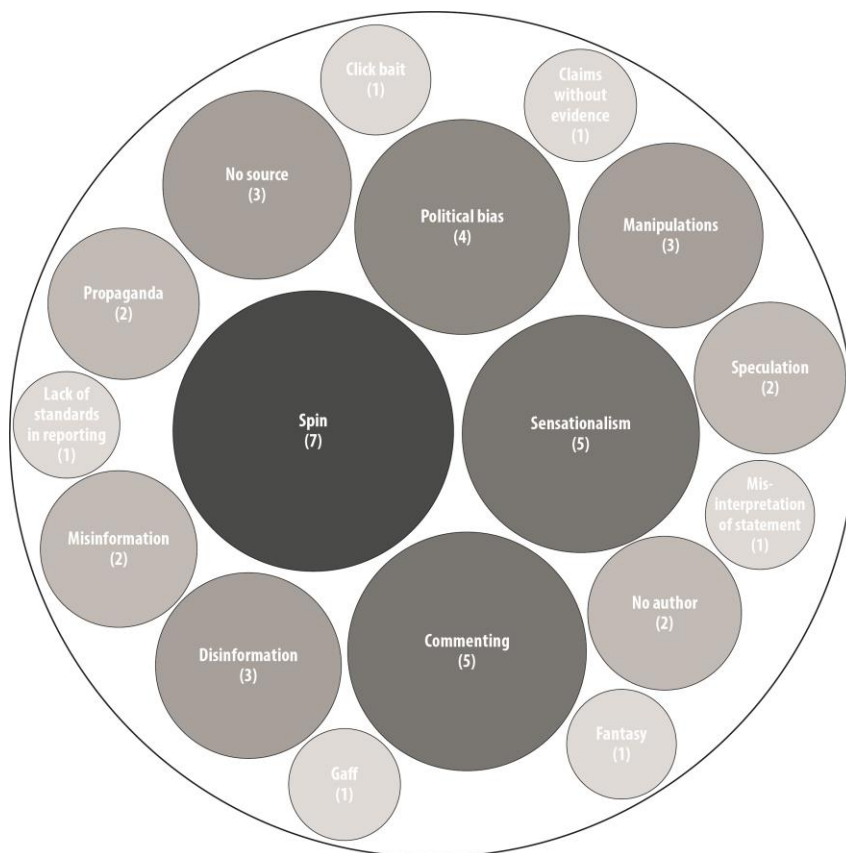
The fact-checking service published: 1. Reviews of daily news articles which were selected and analyzed by reviewers in agreement with the editorial team. 2. Critical discourse analysis. The audience could also suggest article for fact-checking. The assessment procedure done by fact-checkers in the process of reviewing daily news articles included consideration of several parameters: truthfulness of facts, information sources, extensiveness, partiality, commenting, plagiarism, quality of the title, photograph, hate speech and optimization for the web. In the process of fact-checking of daily news articles,

each of this parameters are analyzed by answering several questions by fact-checkers (Factchecking.mk., no date). For example, the truthfulness of the facts is examined by answering questions such as “is the text based on facts”, “are the facts correct”, “is it possible to confirm the reliability of the facts”. Finally, the fact-checking process is finalized by publishing elaborated reviews of both “positive” and “negative” examples of journalistic work. The critical discourse analysis, on the other hand, was done by analysts in the field of human rights and it included several areas: media, diversity and non-discrimination; law enforcement and human rights protection; privacy; freedom of expression vs hate speech; dignity, honor, reputation; critical thinking and debating; manipulations and propaganda (Factchecking.mk, no date).

Yet, a weakness of the fact-checking procedure done by the Media fact-checking service is a risk from selection bias in the process of choosing news for fact-checking. We sampled the last 73 negative reviews which included fact-checking of articles published in different media in February 2017 and February 2016. Figure 1 displays the issues which fact-checkers identified in news articles, according to information we retrieved from the website. Next, we used Dorling Map Generator RAWGraphs (Mauri et al. 2017) to map the terms which fact-checkers wrote to answer the questions during the assessment procedure (Figure 1). We identified several terms used by the fact-checkers which are related to fake news: disinformation, misinformation, fantasy, propaganda and manipulations (including photo manipulations). In several reviews fact checkers also used the term “fake news.” Importantly, fact-checkers identified that some of the news which were analyzed are click-bait (including headlines to attract an audience), claims without evidence and speculations, terms which are on the opposite side of the spectrum of verified or true news.

As a second methodology, we conducted semi-structured interviews with 15 editors and journalists to find out: 1. how they define fake news; 2. which are the sources of fake-news and 3. what kind of fake news is published to reach the audience. The semi-structured interviews incorporate an open-ended and more theoretically driven questions clearly connected to the aim of the research (Galletta and Cross, 2013).

Figure 1: Dorling Map of terms identified in the content analysis



Interviewees' understanding of fake news could be sum up as: 1. Inaccurate information 2. Its intention is to mislead and influence on audience 3. Source/s of information are missing 4. Facts could be mixed with false information and speculation.

Recognizing the difference between fake news and bad journalism is considered important for clarification of the fuzzy concept of fake news. Vlado Apostolov, a journalist at Balkan Investigative Reporting Network notes: "There is a confusion regarding the question what is fake news so in there is no single definition. Even accurate news could be categorized as fake by someone who doesn't like it. Fake news in 'after-Trump era' is completely fabricated news that is far from truth and is created for the aims of propaganda. I wouldn't put bad journalism into the category of fake news".

We identified several patterns in the interviewees' replies. First, the audience has an important role in answering what should be considered as fake news. Namely, part of the interviewees identifies that "the power of fake news lies on how well it can penetrate social spheres and audience as a significant factor for its spread" (Tandos, Lim&Ling, 2018). Aneta Kociski, editor from TV1 outlines that "fake news is news created with the intention to cause a storm of reactions, stay top of mind and become difficult to call into question." Second, fake news' characteristic is that the creation and spread are done not accidentally, but intentionally and with the purpose to "spread disinformation and mislead audience" (according to Igor Caveski, a journalist at Pressingtv.mk) spread of disinformation or propaganda to influence the audience (Vasko Spasoski, a journalist at TV1). Third, fake news "foxy" characteristic is that creates a blend of real and fake information in order to manipulate audiences.

Sefer Tahiri, freelancer describes fake news as "information which is a construction of reality where either there is no source/s of information or the sources are unofficial or misinterpretation or real news by mixing it with speculation".

Fake news in Macedonia, according to the interviewees, are spread mainly through social media and anonymous and/or partisan websites and blogs. The ownership of online media in the country is not under regulation. Nonetheless, there is a discussion whether online media should be included in the regulations to respect principles such as transparent ownership, or through mechanisms of media self-regulation (IREX, 2018, MKD.mk, 2018).

"Fake news most often are published on blogs or partisan websites and afterward it spread like wildfire through Facebook and Twitter. Large part of the audience does not make a difference between serious news portal and a blog so they believe that if the websites look similar it could be credible", notes Vlado Apostolov from Balkan Investigative Reporting Network. According to the Institute for communication studies (ICS)' survey, 26% of surveyed in 2018 who use social media rarely seek additional information, while 17% never look for additional information (ICS, 2018). Almost 60% of the audience in the age group 15–34 is using social media as a source of information (ICS, 2018).

Finally, interviewees believe that fake news which reach the audience are predominantly ideologically motivated whilst the most spread fake news is

news propaganda. "Propaganda refers to news stories which are created by a political entity to influence public perceptions. The overt purpose is to benefit a public figure, organization or government" (Tandos, Lim&Ling, 2018).

As outlined by Bojana Dimitrijevska, editor of Pressingtv.mk fake news is spread of inaccurate information which lately has turned into political weapon." Part of interviewees also mentioned that native advertising sometimes includes fake news elements and that bad satire could also mislead audience.

6. CONCLUSIONS

This research paper explores the fake news phenomenon in a small media market in Macedonia. It examines the sources from which fake news are spread and which type of fake news most often reach the audience by interviewing editors and journalists and by conducting a content analysis of fact-checking website. While the majority of studies in the literature on fake news examine the fake news in the US and several in Australia, China and Italy (Tandos, Lim&Ling, 2018) there is a lack of research on fake news in Macedonia and the aim of this research is to fill that gap by tackling an under-researched area.

The media market in Macedonia shares all the challenges of a small market: deficiency in resources, higher production costs, vulnerability and corporatism. The political and business interests of owners are often the main motivation in operating a media firm or small online media which raises the question whether there is an environment for "manufacturing" fake news for the domestic audience.

First, the content analysis of the reviews published by the Media fact-checking service on the website Proverkanafakti.mk on Macedonian language shows that there are terms related to fake news. Our analysis of the results from fact-checking of articles published in different media (print, audio-visual and online) in February 2017 and February 2016 demonstrates that there are several terms noted by the fact-checkers which are related to fake news such as disinformation, misinformation, fantasy, propaganda and manipulations (including photo manipulations) but also "fake news" term is used. Fact checkers also noted in their comments that there are "click-bait" elements

which are considered to be attributes of fake news. The operationalization of the concept of fake news in previous studies (Tandos, Lim&Ling, 2018; Farkas&Schou, 2018; Nielsen&Graves, 2017; Rashkin et al.,2017) denotes that the abovementioned terms which we identify through the analysis of the fact-checking results, are in the “fake news” family. Nonetheless, the content analysis shows that there are blurry boundaries between the fake news and bad journalism practices.

Second, the interviews with editors and journalists from different media demonstrated recognition of the ‘intention’ as a significant attribute of fake news. Namely, part of the scholarly explanation of fake news accents the intention. Brian McNair (2017) notes that fake news is “intentional disinformation (invention or falsification of known facts) for political and/or commercial purposes, presented as real news”. Hence, what is the intention of publishing fake news and spread them to reach the audience in the small media market in Macedonia? Interviewees, in general, think that the audience is the second important characteristic that describes fake news. Namely, some of the interviewees underline that the intention of fake news is to “mislead and influence on audience” and “cause storm of reactions”. Third, according to the interviewees’ answers, the sources from which fake news spread to reach the audience are similar as in rest of the countries: social media and anonymous websites, but also traditional media could be considered as a source of fake news. Forth, the most spread type of fake news is considered to be propaganda, which is also one of the concepts which we found through our study of fake news discourse.

Overall, this study shows that Macedonian fake news industry is not just ‘export-oriented’ but fake news stories have been also offered to the domestic audience. Whilst the exporting of fake news for US audience done by Macedonian students was financially inspired, the fake news creation for the internal market is more ideologically motivated.

Acknowledgements

The authors wish to acknowledge the interviewees for their insightful thoughts.

Funding

The author(s) received no financial support for the research, authorship, and/or publication of this article.

REFERENCES

- Al-Rawi, A., (2018). Gatekeeping fake news discourses on mainstream media versus social media. *Social Science Computer Review*, p.0894439318795849.
- Allcott, H. and Gentzkow, M., (2017). Social media and fake news in the 2016 election. *Journal of Economic Perspectives*, 31(2), pp. 211–36.
- Castells, M. (2002). *The Internet galaxy reflections on the Internet, business, and society*. Oxford: Oxford University Press.
- Choy, M. and Chong, M., (2018). Seeing Through Misinformation: A Framework for identifying Fake Online News. arXiv preprint arXiv:1804.03508.
- Easterly, W. and Kraay, A., (2000). Small states, small problems? Income, growth, and volatility in small states. *World development*, 28(11), pp. 2013–2027.
- EBU (16 Oct. 2018). Code of practice on disinformation fails to tackle the scourge of fake news. Retrieved 01 October 2018 URL: <https://www.ebu.ch/news/2018/10/code-of-practice-on-disinformation-fails-to-tackle-the-scourge-of-fake-news>.
- European Commission (2018). Fake News and Disinformation Online, Retrieved 12 October 2018, URL: <http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/index.cfm/survey/getsurveydetail/instruments/flash/surveyky/2183>.
- Farkas, J. and Schou, J., (2018). Fake news as a floating signifier: hegemony, antagonism and the politics of falsehood. *Javnost-The Public*, 25(3), pp. 298–314.
- Figueira, Á. and Oliveira, L., (2017). The current state of fake news: challenges and opportunities. *Procedia, Computer Science*, 121, pp. 817–825.
- Finneman, T. and Thomas, R. J., (2018). A family of falsehoods: Deception, media hoaxes and fake news. *Newspaper Research Journal*, p.0739532918796228.
- Freedom House (2018). Freedom in the world 2018, Macedonia profile, Retrieved: 21 September 2018, URL: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2018/Macedonia>.
- Gelfert, A., (2018). Fake news: a definition. *Informal Logic*, 38(1), pp. 84–117.
- Horne, B.D. and Adali, S., (2017). This just in: fake news packs a lot in title, uses simpler, repetitive content in text body, more similar to satire than real news. arXiv preprint arXiv:1703.09398.
- Hrvatín, S. B. and Petković, B. (2004). *Media Ownership and its impact on media independence and pluralism*. Ljubljana. Institute for Contemporary Social and Political Studies . Retrieved 10 August 2018, URL: <http://www.mirovni-institut.si/en/publications/media-ownership-impact-on-media-independence-and-pluralism-in-slovenia-and-other-post-socialist-european-countries/>.
- Hrvatín, S. B. and Petković, B. (2016). *Financial Engineering for State and Media Capture*. South East European Media Observatory. Retrieved 10 August 2018,

- URL: <http://mediaobservatory.net/sites/default/files/Financial%20Engineering%20for%20State%20and%20Media%20Capture-10%20Apr.pdf> [Accessed 08 May 2017].
- ICS, (2018). We are not checking news that we read on social media. URL: <http://stopdezinformacii.mk/2018/09/14/nedovolno-gi-proveruvame-vestite-sto-gi-citame-na-socijalnite-mediumi/>.
- Independent High level Group on fake news and online disinformation (2018). A multidimensional approach to disinformation. Retrieved 20 September 2018. URL: http://ec.europa.eu/newsroom/dae/document.cfm?doc_id=50271
- Jenkins, H. (2006). *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*. New York University Press.
- Kim, J., Tabibian, B., Oh, A., Schölkopf, B. and Gomez-Rodriguez, M., (2018), February. Leveraging the crowd to detect and reduce the spread of fake news and misinformation. In *Proceedings of the Eleventh ACM International Conference on Web Search and Data Mining* (pp. 324–332). ACM.
- Kirby, E.J. (5 Dec. 2016). The city getting rich from fake news. Retrieved 28 September 2018. URL: <https://www.bbc.com/news/magazine-38168281>
- Lani, R. (2011). *Balkan Media: Lost in Translation?* In: *Professional Journalism and Self-Regulation: New Media, Old Dilemmas in South East Europe and Turkey*. France: UNESCO. Retrieved 10 August 2018, URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0019/001908/190810e.pdf> [Accessed 14 May 2017].
- Mauri, M., Elli, T., Caviglia, G., Uboldi, G., & Azzi, M. (2017). RAWGraphs: A Visualisation Platform to Create Open Outputs. In *Proceedings of the 12th Biannual Conference on Italian SIGCHI Chapter* (p. 28:1–28:5). New York, NY, USA: ACM. <https://doi.org/10.1145/3125571.3125585>.
- McNair, B., (2017). *Fake news: Falsehood, fabrication and fantasy in journalism*. Routledge.
- Mihailidis, P. and Viotty, S., (2017). Spreadable spectacle in digital culture: Civic expression, fake news, and the role of media literacies in “post-fact” society. *American Behavioral Scientist*, 61(4), pp.441–454.
- MIM (2012) Development of the media in Macedonia according to UNESCO indicators, Retrieved: 01 October 2018. URL: http://www.mim.org.mk/attachments/article/841/unesco_indikatori_en.pdf.
- MKD.mk. (15 Oct, 2018) The Government and media organisations for standardisation of Internet media, Retrieved 17 October 2018, URL: <https://www.mkd.mk/makedonija/politika/vladata-i-mediumskite-organizacii-za-standardizacija-na-internet-mediumite>.
- Napoli, P. M. (2011). *Audience evolution: new technologies and the transformation of media audiences*. New York: Columbia University Press.
- Newman, N, Dutton, W.H. and Blank, G. (2014). Social media and the news: Implications for the press and society. In: Graham, M. and Dutton, W.H. (eds.) *Society and the Internet: how networks of information and communication are changing our lives*. Oxford: Oxford University Press, 119–129.
- Nielsen, R. K. and Graves, L., (2017). ‘News You Don’t Believe’: Audience Perspectives on Fake News. Reuters Institute for the Study of Journalism Report. Retrieved

- 17 September 2018 URL: https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/2017-10/Nielsen%26Graves_factsheet_1710v3_FINAL_download.pdf (accessed November 3, 2017).
- Phillips, D. (10 Oct. 2018). Brazil battles fake news 'tsunami' amid polarized presidential election. *The Guardian*. Retrieved: 21 September 2018, URL: <https://www.theguardian.com/world/2018/oct/10/brazil-fake-news-presidential-election-whatsapp-facebook>.
- Puppis, M., (2009). Media regulation in small states. *International Communication Gazette*, 7–17 DOI: <https://doi.org/10.1177/1748048508097927>.
- Puppis, M., d'Haenens, L., Steinmaurer, T. and Künzler, M., (2009). The European and global dimension: Taking small media systems research to the next level. *International communication gazette*, 71(1-2), pp.105-112.
- Ramet, S. P., 2015. Media and Politics in Southeastern Europe. *Southeastern Europe*, 39(1), pp.1–11.
- Rashkin, H., Choi, E., Jang, J.Y., Volkova, S. and Choi, Y., (2017). Truth of varying shades: Analyzing language in fake news and political fact-checking. In *Proceedings of the 2017 Conference on Empirical Methods in Natural Language Processing* (pp. 2931–2937).
- Rubin, V.L., Chen, Y. and Conroy, N.J., (2015, November). Deception detection for news: three types of fakes. In *Proceedings of the 78th ASIS&T Annual Meeting: Information Science with Impact: Research in and for the Community* (p. 83). American Society for Information Science.
- Stolton, S. (26 Sept. 2018). Disinformation crackdown: Tech giants commit to EU code of practice. Retrieved: 21 September 2018, URL: <https://www.euractiv.com/section/digital/news/disinformation-crackdown-tech-giants-commit-to-eu-code-of-practice/>.
- Tandoc Jr, E.C., Lim, Z.W. and Ling, R., (2018). Defining “fake news” A typology of scholarly definitions. *Digital Journalism*, 6(2), pp. 137–153.
- Trappel, J., (1991). Born losers or flexible adjustment? The media policy dilemma of small states. *European Journal of Communication*, 6(3), pp. 355–371.
- Tsipursky, G. and Votta, F., (2018). Fighting Fake News and Post-Truth Politics with Behavioral Science: The Pro-Truth Pledge.

Stefan Janjić

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet,
Novi Sad, Srbija

MEDIJSKE INICIJATIVE ZA BORBU PROTIV LAŽNIH VESTI: OD MANIPULACIJE DO DEKONSTRUKCIJE

APSTRAKT: Tokom 2017. godine na BHCS jezičkom području pokrenuto je nekoliko medijskih inicijativa čiji je cilj dekonstrukcija lažnih vesti. Na globalnom planu, ojačavanje modela borbe protiv dezinformacija dobilo je poseban zamah nakon kandidature Donalda Trampa za predsednika Sjedinjenih Američkih Država. Iako su dezinformacije stare koliko i same informacije, termin *fake news* – odnosno *lažne vesti*, koji je upravo Tramp popularizovao, otvorio je niz javnih debata o uzrocima i posledicama medijski posredovanih dezinformacija. Termin *fake news* odabran je 2017. za reč godine rečnika *Collins*, a EU je najavila formiranje radne grupe koja bi trebalo da predloži vidove borbe protiv lažnih vesti. Kao što bi se *lažna vest* mogla smatrati novim terminom za *dezinformaciju*, tako bi se i dekonstruisanje lažnih vesti moglo posmatrati kao savremeni demanti, s tom razlikom što ga ne objavljuje neposredno oštećena strana, već medij profilisan za dekonstrukciju manipulativnih sadržaja. Lažne vesti mogu biti banalne prirode, ali sa druge strane mogu izazvati i niz teških posledica po demokratiju, javno zdravlje i bezbednost, što se u domaćoj javnosti u skorije vreme manifestovalo kroz kampanju protiv vakcinacije ili učestale najave rata sa susednim državama. Lažne vesti takođe negativno utiču i na unutrašnju politiku, jer se naširoko upotrebljavaju za diskreditaciju političkih protivnika i neistomišljenika. U radu će na osnovu devetomesečnog korpusa (januar – septembar 2018) otkrivenih i dekonstruisanih lažnih vesti koje su razotkrili sajtovi *Raskrinkavanje* (Bosna i Hercegovina), *Raskrikavanje* (Srbija), *Fake News Tragač* (Srbija) i *Faktograf* (Hrvatska), biti predstavljeni najzastupljeniji pravci manipulacije. Posebna pažnja posvećena je pitanju dometa ovih dekonstrukcija, odnosno mogućnosti da stepenom svoje vidljivosti pariraju osnovnom, manipulativnom sadržaju.

Ključne reči: lažne vesti, dezinformacija, dekonstrukcija medijskih poruka, alternativni mediji

Kada razmatramo fenomen lažnih vesti, postoji dvostruki problem njihovog definisanja, pri čemu je prvi leksičke prirode, a drugi kontekstualne. Kada su lažne vesti nastale i da li se njihova suština menjala od tada do danas? Da li je lažna vest isto što i *dezinformacija* ili je bliža pojmu *manipulacija*? Kakve semantičke nijanse razdvajaju termine *fake news* i *false news* i koja je od te dve opcije primerenija naučnom diskursu? Ni na jedno od ovih pitanja ne možemo pronaći konkretan i nedvosmislen odgovor.

Nesumnjivo je da je popularizaciji izraza „lažne vesti“ doprineo Donald Trump tokom svoje kandidature za predsednika Sjedinjenih Američkih Država. Iako su dezinformacije stare koliko i same informacije, ovaj termin – *fake news* – odnosno *lažne vesti*, podstakao je niz javnih debata o uzrocima i posledicama medijski posredovanih dezinformacija. Termin *fake news* odabran je 2017. za reč godine rečnika *Collins*, a EU je najavila formiranje radne grupe koja bi trebalo da predloži vidove borbe protiv lažnih vesti. Međutim, pogrešno bi bilo na osnovu ovog niza okolnosti zaključiti kako je izraz *lažne vesti* bio nepoznanica pre poslednje kampanje za predsedničke izbore u Americi. Primera radi, taj isti izraz postoji u Krivičnom zakoniku Srbije (2005), u 31. glavi, koja se odnosi na krivična dela protiv javnog reda i mira, tj. u članu 343 naslovljenom „Izazivanje panike i nereda“:

(1) Ko iznošenjem ili pronošenjem lažnih vesti ili tvrđenja izazove paniku, ili teže narušavanje javnog reda ili mira ili osujeti ili značajnije omete sprovođenje odluka i mera državnih organa ili organizacija koje vrše javna ovlašćenja, kazniće se zatvorom od tri meseca do tri godine i novčanom kaznom.

(2) Ako je delo iz stava 1. ovog člana učinjeno putem sredstava javnog informisanja ili sličnih sredstava ili na javnom skupu, učinilac će se kazniti zatvorom od šest meseci do pet godina.

Ipak, u naučnim krugovima i dalje traje debata o tome da li je „fake news“ relevantan izraz ili mu je potrebno pronaći alternativu. S jedne strane, Vusugi i dr. (Vosoughi et al.) smatraju da je ranije možda bilo prihvatljivo povezivati termin *fake news* sa istinitošću vesti, ali da u aktuelnom političkom i medijskom kontekstu ta fraza za sebe vezuje nepopravljivu polarizaciju. „Reč *fake* izgubila je svoju vezu sa suštinskom istinitošću informacija, pa je postalo neumesno koristiti je u akademskom diskursu. Zbog toga eksplicitno izbegavamo termin *fake news* i koristimo objektivno dokazive termine istinitih (*true*) i neistinitih (*false*) vesti” (Vosoughi, 2018: 1176). Međutim, druga grupa analitičara, predvođena Dejvidom Lazerom (Lazer) ima dijametralno suprotan stav: „Iako se često sugeriše kako bi bilo primerenije koristiti izraz *false news*, jer je izraz *fake news* kao termin postao vrsta političkog oružja, opredeljujemo se za izraz *fake news* zbog njegove vrednosti kao naučnog konstrukta i jer se njegovom isturenošću u političkom diskursu obezbeđuje pažnja važnoj temi” (Lazer et al., 2018: 1094). U ovom pogledu mogao bi se izvesti zaključak da *fake*

news i *false news* označavaju sličnu vrstu devijacije informacija, pri čemu je *fake* popularnija, a *false* opreznija varijanta izraza.

1. DEZINFORMACIJE U 21. VEKU

Razvoj dezinformacija kroz istoriju može se pratiti na isti način kao i razvoj informacija, budući da su oba procesa bila usloveljena istim društveno-političkim i tehničko-tehnološkim kontekstom. „Pokušaji da se informacijama utiče na uverenja i stavove drugih ljudi stari su koliko i ljudski govor. Upravo je razvoj govora omogućio čoveku da ovlada tom čudesnom moći – ubeđivanjem – sadržanoj u sposobnosti da se manipuliše uverenjima, a posredstvom toga i ponašanjem drugih ljudi, a da se ne poseže nužno za sredstvima fizičke prisile“ (Vasović, 2004: 250). U 21. veku tehnike manipulacije su uznapredovale, a i potencijalni domet manipulacija postao je širi zbog pojave društvenih mreža. Ipak, preduslovi za nastanak i širenje lažnih vesti, manipulacija, propagande i teorija zavere su relativno sličnog karaktera kao i pre ere interneta:

„Većina ljudi teži krajnjem pojednostavljivanju stvari kada razmišlja o nekom složenom problemu; većina teži pre da potvrdi nego da opovrgne svoja predubeđenja čak i ako se suoči sa novim informacijama o nekoj stvari ili pojedincu; ljudi imaju potrebu da 'pripadaju' i da, istovremeno, druge isključe iz date pripadnosti; imaju potrebu da za sopstvene frustracije okrive nekog drugog, izmišljajući neprijatelje i upirući prstom u 'žrtvene jarce'; ljudi zagriženo žele upravo ono čega nema dovoljno; pokazuju jaku sklonost ka konformiranju stavovima drugih; izuzetnu sklonost ka samoobmanjivanju, itd. Specifični postupci propagandnog delovanja oslanjaju se, upravo, na neke od ovih psiholoških pravilnosti, koje su bliske i zdravom razumu“ (Vasović 2004: 256).

Dosad najopsežnije istraživanje o lažnim vestima sprovedeno je na korpusu od čak 126.000 lažnih i istinitih tvitova, objavljenih u periodu od 2006. do 2017. godine. Istraživači su došli do zaključka da lažne vesti imaju daleko širi, brži i dublji domet od istinitih, što je najviše dolazilo do izražaja u vestima o politici, a tek potom u sferama terorizma, prirodnih katastrofa, nauke, urbanih legendi ili ekonomije (prema Vosoughi et al., 2018: 1146). Sa druge strane, Alkot i Genckov (Allcott & Gentzkow 2017) istraživali su fenomen lažnih vesti u službi kampanje za predsedničke izbore u Sjedinjenim Američkim Državama. Prikupili su podatke o 115 lažnih vesti u korist Donalda Trampa sa ukupno 30

miliona deljenja i 41 lažnu vest u korist Hilari sa 7,6 miliona deljenja na Fejsbuku. Ovi autori takođe navode da se u kampanji posebno istakla grupa mladića iz makedonskog grada Velesa, koja je pokrenula 100 sajtova s lažnim vestima, a jedna od najuspešnijih lažnih vesti tokom kampanje kreirana je u Rumuniji.

Osim istraživanja čiji je fokus na procesima širenja lažnih vesti, sprovode se i istraživanja čiji je zadatak procena uticaja lažnih vesti na javno mnjenje. Takav zadatak je dakako teži, ali može da dâ ili da nasluti odgovore na pitanja koja se tiču izbornih procesa, ukorenjenosti različitih teorija zavere, odnosa većine prema manjinama i sl. *Evropski monitor komunikacija* (2018) pokazuje izuzetno nezavidan položaj zemalja jugoistočne Evrope¹. U istraživanju predstavljenom u ovoj publikaciji učestvovali su stručnjaci za komunikacije iz vladinog i nevladinog sektora 48 evropskih država. Kao zemlje sa najvećim uticajem lažnih vesti navode se Češka, Rumunija, Srbija i Rusija. Ispitanici vide društvene mreže kao češći izvor lažnih vesti od mejnstrim medija, a konstataciju „Javna sfera u mojoj zemlji je pod uticajem lažnih vesti“ označilo je kao tačnu 46,4% ispitanika na evropskom nivou. Pojedinačno gledano, taj procenat je najviši u Češkoj (80,3%), potom u Rumuniji (73,8%) i Srbiji (68,2%). Nasuprot tome, najniži procenti zabeleženi su u Švajcarskoj (14,6%), Norveškoj (15,2%) i Danskoj (17,5%) (Zerfass et al. 2018).

2. MEDIJSKE INICIJATIVE

Kao što bi se *lažna vest* mogla smatrati novim terminom za *dezinformaciju*, tako bi se i dekonstruisanje lažnih vesti moglo posmatrati kao savremeni demanti, s tom razlikom što ga ne objavljuje neposredno oštećena strana, već medij profilisan za dekonstrukciju manipulativnih sadržaja. Tokom

¹ Preduslovi za razvoj lažnih vesti i drugih oblika medijskih manipulacija mogli bi se na osnovu ovog istraživanja dovesti u vezu sa stepenom demokratije i nivoom kulture dijaloga u jednom društvu: „Jedan od faktora koji stimuliše manipulativnu ulogu medija je koncept društva koji ignoriše socijalnu odgovornost i moralne principe. Masovni mediji su u takvim okolnostima okrenuti prema zaštiti interesa onih koji imaju ekonomsku i političku moć, čime pokazuju da je za njih njihova publika samo masa koju 'upotrebljavaju' u interesu ostvarivanja postavljenog cilja“ (Baltezarević i dr., 2014: 163).

2017. i 2018. godine na BHCS jezičkom području pokrenuto je nekoliko takvih medija. U radu će na osnovu devetomesečnog korpusa (januar – septembar 2018) otkrivenih i dekonstruisanih lažnih vesti sa sajtova *Raskrinkavanje* (Bosna i Hercegovina), *Raskrikavanje* (Srbija), *Fake News Tragač* (Srbija) i *Faktograf* (Hrvatska), biti predstavljeni najzastupljeniji pravci manipulacije.

Portal **Raskrinkavanje** (www.raskrinkavanje.ba) pokrenula je 2017. godine nevladina organizacija „Zašto ne“ iz Sarajeva, koja je u Bosni i Hercegovini prethodno osnovala i portal *Istinomjer*, namenjen oceni izjava političara. Raskrinkavanje se bavi isključivo dezinformacijama u onlajn sferi, na osnovu metodologije koja prepoznaje sledećih 14 vidova devijacije medijskog sadržaja: satira, klikbejt, prikriveno oglašavanje, greška, pristrasno izveštavanje, teorija zavere, pseudonauka, manipulisanje činjenicama, dezinformacija, spin, lažna vest, prenošenje lažne vesti, „demantovano“ i cenzura.

Portal **Raskrikavanje** (www.raskrikavanje.rs) osnovala je Mreža za istraživanje kriminala i korupcije KRIK 2017. godine. Projekat je pokrenut kroz partnerstvo sa organizacijom „Zašto ne“, pa portali Raskrikavanje i Raskrinkavanje dele sličnu metodologiju i klasifikaciju manipulacija. Međutim, za razliku od bosanske verzije, KRIK-ov portal razmatra i lažne vesti koje su nastale van onlajn sfere, a objavljuje i tekstove o medijskoj slici Srbije koji nemaju nužnu vezu sa fenomenom lažnih vesti.

Portal **Fake News Tragač** (www.fakenews.rs) osnovala je 2017. godine nevladina organizacija Novosadska novinarska škola u okviru projekta *Debunking Disinformation*. Sajt je prevashodno posvećen analizi lažnih vesti, a sadrži i edukativni segment *Dekonstruišite sami*, koji obuhvata savremene alate za analizu verodostojnosti tekstualnih i vizuelnih medijskih sadržaja. Osim kratkih, pojedinačnih analiza, *Fake News Tragač* objavljuje i istraživanja većeg obima o kontinuiranim manipulacijama pri izveštavanju o drugom i drugačijem, o unutrašnjoj i spoljnoj politici, te bezbednosti i zdravlju.

Portal **Faktograf** (www.faktograf.hr) pokrenuli su Hrvatsko novinarsko društvo i organizacija GONG po uzoru na projekat *Istinomer* koji je prethodno započet u Srbiji i Bosni i Hercegovini. U skladu sa tim, u fokusu ovog portala je provera utemeljenosti izjava političara, dok je analiza verodostojnosti

medijskih sadržaja u drugom planu, pa je na sajtu do septembra 2018. godine bilo moguće pronaći svega desetak dekonstrukcija lažnih i manipulativnih vesti.

U Crnoj Gori za sada nema portala koji se bave ovom tematikom, iako za tim svakako postoji potreba, budući da je reč o državi koja prema indeksu medijskih sloboda Reportera bez granica zauzima 103. mesto, iza Bosne i Hercegovine (62), Hrvatske (69) i Srbije (76). Govoreći o medijskoj sceni Crne Gore, Nataša Ružić navodi: „Vesti se sve više baziraju na saopštenjima, granica između reklame, vesti i odnosa s javnošću je sve tanja. Mediji više nemaju za cilj da informišu građane, već ih koriste za ostvarivanje svojih političkih ciljeva“ (Ružić, 2013: 212).

3. MODELI MANIPULACIJE

Na osnovu devetomesečnog korpusa analiza lažnih vesti na portalima *Raskrinkavanje* (RBA), *Raskrikavanje* (RRS), *Fake News Tragač* (FRS) i *Faktograf* (FHR) predstavimo vidove manipulacije koji su putem ovih sajtova detektovani u medijskom diskursu na BHSC govornom području. Iako se modeli razlikuju po svojoj strukturi i intencijama, moglo bi se zaključiti da postoje dva osnovna razloga za širenje lažnih vesti: „Prvi je novčani: vestima koje postaju viralne na društvenim mrežama može se ostvariti velika zarada, i to od reklama kada korisnici posete sajt sa kojeg su lažne vesti potekle. (...) Drugi razlog je ideološki: pojedini kreatori lažnih vesti žele da pomognu kandidatima koje podržavaju“ (Allcott & Gentzkow, 2017: 217).

Postojeći korpus analiza lažnih i manipulativnih sadržaja ukazuje na čitav dijapazon mogućih prevara: manipulacije foto i video materijalom (zloupotreba „stok“ fotografija², pripisivanje neistinitog konteksta snimku, fotomontaža), manipulacija najavama događaja (prvenstveno terorističkih napada, državnih udara, naoružanja), manipulacije istorijskim podacima, manipulacije istraživačkim i statističkim podacima (u korist određene političke opcije, većinske nacije ili radi kreiranja / podržavanja određene teorije zavere), manipulacije prevodima, manipulacije nagradnim igrima i marketinške manipulacije (prikriveno oglašavanje).

² Fotografije iz takozvanih „banaka slika“ kakve su Shutterstock ili Bigstock.

Ukupno posmatrano, devijacije u izveštavanju mogu imati različite uzroke, pa dezinformacija može nastati:

- 1) **slučajno:** sitne nenamerne omaške u imenima, datumima, brojevima ili citiranju.
- 2) **usled nedovoljno novinarske pažnje:** greške koje nastaju u brzini, usled *copy-paste* uređivačkog principa ili nedovoljne provere podataka.
- 3) **namerno:**
 - a) **kao politička propaganda:** dezinformacije koje mogu imati afirmativni ton (glorifikovanje određene političke opcije) ili negativni (diskreditacija, pa i difamacija političkih neistomišljenika).

Primer 1: FRS, 1. 8. 2018: Dnevni list *Srpski telegraf* objavio je lažnu vest prema kojoj premijer Mađarske Viktor Orban najavljuje osnivanje „Unije E6“ u kojoj bi, sem Mađarske, bile i Srbija, Rumunija, Češka, Slovačka i Poljska. Iako je FRS nakon konsultacija sa Vladom Mađarske ustanovio da je vest lažna, ministar spoljnih poslova Ivica Dačić je za naredni broj *Srpskog telegrafa* izjavio da će Vlada ozbiljno razmotriti Orbanov predlog.

Primer 2: FRS, 27. 7. 2018: Niz medija preneo je vest da je švedska kompanija ponudila 1,4 milijarde američkih dolara samo za istražna prava koja pokrivaju rudnik u Boru. Istina je da je u pitanju kanadska kompanija koja je ponudila 1,4 dolara, ali kanadskih, za kupovinu (akviziciju) čitave kompanije, koja osim borskog rudnika pokriva i jedan eritrejski.

Primer 3: RRS, 3. 9. 2018: Tabloidi *Informer*, *Alo!* i *Srpski telegraf* preneli su vest prema kojoj su „Naprednjaci u Majdanpeku pregazili Đilasov savez za Srbiju“. Savez za Srbiju formiran je u Beogradu na dan održavanja lokalnih izbora u Majdanpeku i na njima nije učestvovao.

- b) **kao marketinška propaganda:** dezinformacije kao element prikrivenog oglašavanja (ukoliko uslugu plaća ponuđač robe / usluge) ili kao element

senzacionalističkog diskursa, ukoliko se prihod očekuje indirektno, na širem planu, kroz povećan tiraž, povećanu gledanost / slušanost ili povećanu posećenost: „Ovdašnje okolnosti donose nam mnoštvo primera u vezi sa ekonomskim pritiscima i moralnom odgovornošću novinara i problematizuju ekonomske interese koji idu protiv moralnih obaveza novinara“ (Stevanović 2012: 199).

Primer 4: FRS, 14. 7. 2018: Nekoliko medija prenelo je tekst prema kojem piloti iz Srbije neće moći da obavljaju svoj posao od 2019. godine ukoliko ne budu imali diplomu Fakulteta za civilno vazduhoplovstvo u vlasništvu Megatrend univerziteta. FRS je ustanovio da takva diploma nije postavljena kao zahtev niti u Zakonu o vazdušnom saobraćaju Republike Srbije, niti u međunarodnoj regulativi kojom se reguliše oblast civilnog vazduhoplovstva

Primer 5: RBA, 9. 4. 2018: BH ispostava TV N1 izvestila je da je svetski lanac restorana „Hooters“ stigao u Sarajevo. RBA je ustanovio da lokal koji je otvoren u glavnom gradu BiH nije originalni „Hooters“, što se vidi i iz samog naziva koje sadrži jedno slovo viška (*Hootters*), ali i iz veb stranice originalnog „Hootersa“ na kojoj se najavljuju novi lokali iz ove franšize.

- c) **kao propaganda protiv osetljivih grupa:** dezinformacije kao element senzacionalističkog, stereotipiziranog diskursa usmerenog ka diskreditaciji osetljivih grupa prema kojima većina građana, a samim tim i potencijalne publike, oseća izrazitu socijalnu distancu (poput Roma, migranata i LGBT populacije).

Primer 6: RRS, 5. 2. 2018: Više medija objavilo je da je Noam Čomski za časopis *Forin afers* rekao da su Albanci „divlje pleme“ i „najveća bruka moderne Evrope.“ RRS je ustanovio da se takav članak u magazinu *Forin afers* ne može pronaći.

Primer 7: FHR, 5. 3. 2018: Portal katoličke televizije *Laudato TV* objavio je vest prema kojoj je Američko udruženje pedijatara izdalo dokument kojim „ruši rodnu ideologiju i

dečju transseksualnost“. FHR je ustanovio da nije reč ni o kakvom reprezentativnom strukovnom udruženju, već o grupi od 500 članova koja je poznata po širenju govora mržnje.

Primer 8: FRS, 15. 7. 2018: Finale Svetskog prvenstva u fudbalu u Rusiji nakratko je bilo prekinuto upadom grupe devojaka u ruskim policijskim uniformama na teren. Odgovornost za ovaj čin preuzela je ruska pank grupa *Pusi rajot*, a *Alo!* je preneo vest da su na teren istrčale „maskirane ustaše“ na čijim se crnim kapama nalazilo slovo „U“.

- d) **kao satira:** netačne informacije čiji je cilj da na duhovit način, podražavajući klasični novinarski izraz, potcrtaju mane i apsurdne političke ili društvene sfere; u tom smislu, satirične vesti mogu biti i društveno korisne, odnosno mogu postati jedan od alata medijskog opismenjavanja. Ovakve vesti u Srbiji objavljuje portal *Njuz.net*, a u Hrvatskoj *Newsbar.tv*. Međutim, i satirične vesti – ukoliko su neadekvatno prenete u drugim medijima – mogu dovesti čitaoce u zabludu.

Primer 9: FRS, 8. 9. 2018: Manji portali, a narednog dana i *Srpski telegraf*, preneli su sa ruskog portala *Panorama.pub* vest da je penzionisani pilot NATO-a dobio tužbu protiv Srbije zbog trauma koje je zadobio tokom bombardovanja Jugoslavije 1999. godine. Pomenuti ruski portal objavljuje satirične sadržaje, što je istaknuto na sajtu, a važi i za ovu vest.

- e) **kao trol-sadržaji:** netačne informacije koje su oblikovane tako da deluju potpuno besmisleno, karikirano i apsurdno, a za razliku od satiričnih vesti nemaju nužno duhovit karakter.

Primer 10: FRS, 28. 7. 2018: Niz portala u Srbiji preneo je vest prema kojoj Tomislav Nikolić, bivši predsednik Srbije i Srpske napredne stranke, osniva novu stranku. Vest je potekla sa sajta *Zicer.org*, karakterističnog po trol sadržajima, a potpisuje je autor pod pseudonimom Kim Džong.

Prema dostupnim podacima za period januar-septembar 2018. godine³, pet prvoplasiranih portala sa „red flag liste“⁴ RBA su *Medion*, *Životni stil*, *Radio-televizija Republike Srpske*, *Infosrpska* i portal agencije SRNA. Na listi rizičnih medija RRS pet prvoplasiranih su *Srpski telegraf*, *Večernje novosti*, *Alo*, *Republika*⁵ i *Informer*. Kao najčešće detektovane izvore manipulacija FRS navodi *Informer*, *Alo*, *Kurir*, *Srbiju danas* i *Blic*. Kao što je već navedeno, FHR ne raspolaže dovoljnim brojem analiza da bi se na osnovu njih mogli izvesti dalekosežniji zaključci, ali je na osnovu dosadašnjeg rada *Slobodna Dalmacija* markirana kao medij sa najvećim brojem registrovanih manipulacija.

4. DOMETI DEKONSTRUKCIJA

S obzirom na to da lažne vesti predstavljaju veliku opasnost po demokratiju, javnu bezbednost i toleranciju, postavlja se pitanje da li je pokretanje portala koji bi se bavili dekonstrukcijom manipulativnih sadržaja dovoljna mera suprotstavljanja. Ukoliko se ograničimo na vidljivost pokrenutih medijskih inicijativa, odgovor je jasan: nije. Posećenost četiri sajta iz Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine ni izbliza ne može da se meri sa popularnošću vodećih informativnih portala u tim zemljama, a podaci servisa Alexa.com za merenje posećenosti pokazuju da fektčeking portala nema ni u prvih dve hiljade u zemljama BHSC govornog područja. Prema podacima od 24. septembra 2018. godine, *Raskrikavanje* je na 3006. a *Fake News Tragač* na 4791. poziciji u Srbiji. *Faktograf* je 3285. sajt po posećenosti u Hrvatskoj, a najbolje se kotira *Raskrinkavanje*, uzevši u obzir da je u Bosni i Hercegovini na 2351. mestu.

Lazer i saradnici (2018) kao potencijalne načine borbe protiv dezinformacija vide dve opcije. Prva je usmerena ka pojedincima i njihovom osnaživanju da pažljivo procene lažne vesti sa kojima se susretnu, dok druga podrazumeva strukturalne promene koje bi ograničile izloženost pojedinaca lažnim vestima. „Pojedinci ne nastoje da kredibilitet informacije dovedu u pitanje, sem ukoliko ona ne narušava njihove predrasude ili ukoliko nisu podstaknuti da to učine“ (Lazer et al., 2018: 1095). U drugom slučaju, pogledi

³ Podaci su izneti na osnovu stanja koje je zabeleženo 24. septembra 2018.

⁴ Naziv koji RBA koristi za listu medija koji najčešće objavljuju lažne vesti.

⁵ *Republika* je portal *Srpskog telegrafa*, koji je prvoplasirani na ovoj listi.

su pre svega uprti ka velikim društvenim mrežama, koje bi mogle da snize efekat *eho-komore* (eng. „echo chambers“). Alkot i Genckov (2017) navode da Gugl i Fejsbuk počinju da sa svojih marketinških platformi uklanjaju sajtove koji stvaraju lažne vesti, da Fejsbuk razmatra čak i model koji bi označavao da je određeni tekst sporan, na osnovu provera fektčekera, ali da nas takva vrsta procene dovodi do nove dileme – ko danas postaje arbitar istine.

Kao širi okvir rešenja nameće se podsticanje razvoja medijske pismenosti kroz formalno i neformalno obrazovanje, iako je na tom polju teško očekivati neposredne i brze rezultate. Javnost bi kroz proces medijskog opismenjavanja „trebalo stalno upozoravati na opreznost kod konzumiranja masmedijskih sadržaja, na dvostruku hermeneutiku trajnog čitanja s nepoverenjem, ili gledanja širom otvorenih očiju(...) kako bi se povratila snaga kritičkog propitivanja i razumevanja stvarnosti“ (Fejzić Čengiđ, 2017: 17).

5. ZAKLJUČAK

Lažne vesti nisu produkt ere interneta, ali su u 21. veku mogućnosti za njihovu proizvodnju i širenje znatno unapređene. Paralelno se, međutim, razvijaju i alati za dekonstrukciju lažnih vesti, pa se na globalnom planu pojavljuje sve više inicijativa čiji je cilj utvrđivanje verodostojnosti sadržaja objavljenih u mejnstrim medijima i na društvenim mrežama. Na govornom području BHSC su tokom 2017. godine pokrenuta tri takva portala – dva u Srbiji (*Raskrikavanje* i *Fake News Tragač*) i jedan u Bosni i Hercegovini (*Raskrinkavanje*). U Hrvatskoj se ovom temom sporadično bavi portal *Faktograf*, dok u Crnoj Gori još ne postoji slična medijska inicijativa.

Analiza devetomesečnog korpusa dekonstruisanih lažnih vesti sa pomenuta četiri portala upućuje nas na zaključak da lažne vesti mogu biti banalne prirode, ali da sa druge strane mogu izazvati i niz teških posledica po demokratiju, javno zdravlje i bezbednost, što se u domaćoj javnosti u skorije vreme manifestovalo kroz kampanju protiv vakcinacije ili učestale najave rata sa susednim državama. Lažne vesti takođe negativno utiču i na unutrašnju politiku, jer se naširoko upotrebljavaju za diskreditaciju političkih protivnika i neistomišljenika, ali i na odnos većine prema manjinskim grupama, naročito onim prema kojima postoji izražena socijalna distanca. Forme manipulacija su raznovrsne, pa se tako publika dovodi u zabludu manipulativnim fotografijama

i klipovima, manipulacijom istorijskim podacima i najavama događaja, manipulativnim interpretacijama istraživačkih i statističkih rezultata, kao i falsifikovanim prevodima tekstova iz strane štampe.

Kao što bi se *lažna vest* mogla smatrati novim terminom za *dezinformaciju*, tako bi se i dekonstruisanje lažnih vesti moglo posmatrati kao savremeni demanti, s tom razlikom što ga ne objavljuje neposredno oštećena strana, već medij profilisan za dekonstrukciju manipulativnih sadržaja. Ukoliko se uspeh takvih medija meri njihovom vidljivošću, perspektiva pomenutih portala nije naročito optimistična, budući da nijedan od njih nije ni među 2000 najposećenijih u svojoj zemlji, što ujedno znači da ne može vidljivošću da parira manipulativnim medijima i njihovim sadržajima. Međutim, ne treba izuzeti iz vida ni to da se ovakvi portali ne obraćaju samo građanima, već i neposredno medijima, što je do sada u nekoliko navrata dovelo do pozitivne prakse povlačenja lažnih vesti⁶. Pozicija ovakvih medijskih projekata može u budućnosti biti dodatno osnažena ukoliko ključne kompanije u informacionom domenu, na prvom mestu Gugl i Fejsbuk, odluče da koriste analize *fektčekera* kako bi svoje korisnike upozorili na rizične sadržaje i kompromitovane medije.

Stefan Janjić

MEDIA INITIATIVES FOR COMBATING FAKE NEWS:
FROM MANIPULATION TO DECONSTRUCTION

Summary

During 2017 several media initiatives were launched in the BCMS language region, aimed at deconstructing false news. Globally, the strengthening of the combat against disinformation has gained a special momentum after Donald Trump's candidacy for the president of the United States. Although disinformation is as old as the information itself, this term - fake news - or false news, which Trump has just popularized - has opened up a series of public debates about the causes and consequences of disinformation. In 2017, the term fake news was selected for the Word of the Year by Collins dictionary, and the EU announced the establishment of a working group that should propose ways to combat fake news. Deconstruction of false news could be

⁶ Primera radi, *Slobodna Dalmacija* je početkom 2018. nakon pisanja *Faktografa* uklonila lažnu sponzorisanu vest o izvoru Cetine, a slično je postupio i *Blic* nakon što je *Fake News Tragač* 20. juna utvrdio da je video snimak, predstavljen kao *mundijalski*, zapravo nastao šest meseci pre početka Svetskog prvenstva u fudbalu.

viewed as a modern rebuttal, with the exception that it is not published directly by the damaged party, but by the medium profiled for the deconstruction of manipulative content. Fake news can be banal, but on the other hand they can cause a number of serious consequences for democracy, public health and security, which has recently been manifested in Western Balkans through an anti-vaccination campaign or frequent announcements of war with neighboring countries. Fake news also have a negative impact on internal politics, as they are widely used for the discredit of political opponents. In the article, the most frequent strategies and sources will be presented on the basis of the sample of fake news revealed and deconstructed by websites „Raskrinkavanje“ (Bosnia and Herzegovina), „Raskrikavanje“ (Serbia), „Fake News Tragač“ (Serbia) and „Faktograf“ (Croatia) from January to August 2018.

Keywords: false news, disinformation, deconstruction, alternative media

LITERATURA

- Allcott, H., Gentzkow, M. (2017). Social media and fake news in the 2016 election. *Journal of Economic Perspectives*, 31, 2: 211–236.
- Baltezarević, V., Baltezarević, R., Jovanović, D. (2014). Medijska manipulacija kao obmana slobode. *Medijski dijalozi*, 19, 7: 153–164.
- Fejzić Čengić, F. (2017). Kako sprečiti lažne vesti u medijskom prostoru? *Medijski dijalozi*, 29, 10: 7–18.
- Krivični zakonik Republike Srbije. (2005). *Službeni glasnik RS*, 85/2005.
- Lazer, D., Baum, M., Benkler, Y., Berinsky, A., Greenhill, K., Menczer, F., ... Zittrain, J. (2018). The science of fake news. *Science*, 359(6380), 1094–1096.
- Ružić, N. (2013). Medijska pismenost kao način zaštite od manipulacije. U: *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene 3* (ur. D. Valić Nedeljković i D. Pralica). Novi Sad: Filozofski fakultet: 209–215.
- Stevanović, A. (2012). Ekonomski i politički uticaji na novinare kao uzrok medijske manipulacije. *Medijski dijalozi*, V, 13-14: 189–204.
- Vasović, M. (2004). Propagandne (ubedivačke) tehnike u službi manipulacije javnim mnijenjem. U: *Etika javne reči* (ur. Z. Vacić): 249–269. Beograd: Centar za liberalne demokratske studije.
- Vosoughi, S., Roy, D., Aral, S. (2018). The spread of true and false news online. *Science*, 359(6380), 1146–1151.
- Zerfass, A., Tench, R., Verhoeven, P., Verčić, D., Moreno, A. (2018). *European communication monitor 2018*. Brussels: EACD & EUPRERA.

Riku Rantanen

Bachelor of Social Sciences, University of Turku, Finland

COMPLICITY OR COMPATIBILITY OF LOGIC? HOW FINNS PARTY'S MEDIA RELATIONS CONTRIBUTED INTO PARTY'S SUCCESS IN 2010S.

ABSTRACT: After a smashing victory of populist Finns Party in 2011 parliamentary elections, scholars of political sciences, contemporary history, and communications has published numerous studies considering Finnish populism. Recently the scholars have become increasingly interested in the communication strategy of Finns Party. By defining the populism as a certain style of speech and discursive action, the aim of my study is to reveal how Finns Party tumbled into conflict with media after their 2011's triumph for not tackling the rampant racism.

Keywords: Blue Reform, communications, discursive strategies, Finns Party, identity questions, populism, media strategy, political parties, populism

1. INTRODUCTION

This case-specific study will introduce historical roots, characteristics, and media strategies of Eurosceptic nativist populist Finns Party (FP)¹, which has become an integral part of Finnish politics during past decade. Even though the daily grind of political newcomer has been all but smooth, FP has consolidated its position as one of system parties. By exploiting the logics of tabloid media FP represented itself as a plausible alternative for "old parties" in the wake of their landslide victory in 2011 parliamentary elections. Nevertheless, eventually party leadership was unable to prevent fragmentation of heterogenous membership, which ultimately led after 2017 Party Congress to resignation of several MPs, including incumbent Minister for Foreign Affairs Timo Soini, who later established a new political movement *Blue Reform* (BR). Development, which led to party split, can be conceived by following a conceptualisation of Argentine scholar of political theory Ernest Laclau, who proposes that populism should be conceived as communication style or

¹ In Finnish *Perussuomalaiset* (PS), which could be literally translated as "Basic Finns" or "True Finns". Party was founded already in 1995, but for reasons elaborated in chapter three the number of their MP's was no more than five before 2011 election triumph

discursive practice, which offers a spectrum for individuals to analyse and comprehend reality. (Laclau, 2005) By defining populism as a communication style, I can provide more fruitful analysis on FP's recent history by reflecting movement's relationship with media.

My target as contemporary historian is to produce a coherent narrative of Finnish populism's reincarnation in 2010's: what factors contributed into the triumph of FP, and why party slipped into internal conflict? Although my analysis is based on various perspectives, I concentrate principally on media sphere and communication. Finally, I shall conclude article by discussing the prospects of Finnish populism, by reflecting ongoing developments. This article is dominantly based on the studies of Centre for Parliamentary Studies at University of Turku, which is specialised in topics regarding history of Finnish parliamentarism, the change of political publicity, and the phenomena of democracy.

2. WHAT IS POPULISTIC SPEECH?

Although populism is not a new phenomenon, 21st century populism is without a question a "new way of doing politics". Several structural explanations has been offered for its rise: increasing inequality and economic disparities in the era of globalisation (i.e. Piketty, 2016) opens discursive opportunities for populist movements (i.e. Taggart, 2004); crisis of liberal democracy reflecting the transition of power to markets and multinational institutions (i.e. Streeck, 2014), to which democratic institutions has been incapable to give appropriate answers (i.e. Castells, 2009); finally, a counter-revolution of conservative values, which opposes the multiculturalism in Western societies (i.e. Inglehart-Norris, 2016). This is a comprehensive perspective to apprehend the core of populist movements, but political scientists have neglected linguistical and communicational aspects of populism for some extent. (Hatakka, 2018: 5) From communicational perspective it is relevant to conceive how logics of media and populism are entangled, how reciprocal process between them functions, and why it matters.

2.1. *Defining populist speech*

Populism is a vague and an ambiguous concept, which is usually interpreted in a sense which promotes the speakers' agenda: political opponents can be accused to be populists if they offer simple solutions to complex problems or if they float on the tide of public opinion. Also, populism is used to compromise other movements or politicians by labelling them as radical. (Palonen-Saresma, 2017: 14) In contrast to everyday meaning of populism, Laclau defines populism as a certain way to create meanings and draw boundaries in politics. Populistic strategy attempts to construct monolithic "us" by pointing out a common denominator and "the other" alike, which makes it common practice of politics *per se* (Laclau, 2005: 73–74, 168–171). Thus, populism is context-related, general, and abstract concept about society and politics that is open for variety of political ideas: in other words, it is "a communication frame that appeals to and identifies with the people and pretends to speak in their name... It is a master frame, a way to wrap up all kinds of issues." (Jagers-Walgrave, 2007: 322) Academics of political communication defines populism as a set of features or elements of communicative messages that resonates with the objectives of political actors, the media, or the citizens. Aalberg et. al. proposes a four-folded conceptualisation, where they classify populist movements by analysing if movements rhetoric contains anti-elitist sentiments, exclusion of out-groups, and reference to (or construction of) "The People". (Aalberg et. al., 2017: 17–22)

2.2. *How media contributes to march of populism?*

Also, mainstream media can be identified as one of independent variables causing the rise of populism in Western Europe in 21st century, because to gain success, populist actors demand "oxygen of publicity" often supplied by mass media. Media controls the gateway to the electoral marketplace, and hence it can enable or hinder the chances of new groups to reach wider audiences than it would be possible with their resources (Aalberg-de Vreese, 2017: 11–12; Aalberg et. al., 2017: 17) Regardless that populist movements have been skilful to exploit converging logics of contemporary media and political populism, the media can function as a populist actor *per se*: media tends to construct an image of self-interested elites, who has lost

touch into ordinary citizens life. This phenomenon is called as *media populism*. Furthermore, especially tabloid media shares the moralistic and cynical attitude of populist movements towards politics: they represent politics as a suspicious game, which is run by decadent elites². Although media has a duty to inspect abuses of power, the media is rather focusing to describe events (such as conflicts and corruption) and individuals in a sensational manner than to measure the effectiveness of implemented policies. This logic can be explained by seek for profitably: attempting to gain as much publicity as possible, media ends up pleasing the public with sharing their pre-assumptions about certain issues. (Hatakka, 2018: 6–8)

If political movements throughout the spectrum are dependent on media publicity for some extent, populist movements dependence on it seems to be more robust: in this sense, commercial television and especially tabloid media are crucial for populists, since they tend to have built-in distrust toward elites. However, also quality media with analytical approach offers distribution platform for populists: For them, populists are fascinating topic because of straightforward style of speech and negligence of dominant norms and social conventions. Media also gives more coverage for populist actors when certain type of news dominates the agenda: by pursuing their own corporate ends, media produces striking emotional chords on issues such as security, unemployment, inflation, immigration and the like. Simultaneously, populist movements gain status, visibility and popular approval not only by generating controversy, scuffling with incumbent political leaders and resorting to inflammatory rhetoric, but also with their leaders' personal features. (Mazzoleni, 2008: 49–55, 60–62).

The whole picture is unquestionably more complex: the type of publicity and issues handled influences on the public opinion on populist movements. Yet mass media news with negative tone does not mean that public reaction is also negative: since confrontation is the very foundation of populism, negative publicity does not influence populist's support that decisively. Journalists' attempts to contain populist speech by norms and

² Hatakka elaborates in his article that this cynical approach has roots in UK's tabloid media which have represented EU in very antagonistic way.

conventions of critical journalism has been efficacious only for some extent: media has revealed populist's xenophobic or racist attitudes, intimidating provocations, or untruthful claims, but since the populist leaders successfully represent themselves as an integral part of "the people", they often manage to exploit positive effects of intense media visibility by simultaneously representing mainstream media as a voice of undemocratic elite and themselves as elite's fierce opponent. Thus, the efficiency of containment is rather indifferent, because supporters of populist parties view mainstream media as biased, meanwhile populists possess monopoly for truth. (Hatakka, 2018: 8–9; Mudde, 2007: 252) In addition, it is noteworthy that populist movements have created a new channel for political participation by harnessing online platforms to form communication strategies and to utilise human resources more efficaciously. (Aalberg–de Vreese, 2017: 4–5).

3. FROM AGRARIAN TO NATIONWIDE PROTEST: ROOTS OF FINNS PARTY'S LANDSLIDE VICTORY 2011

A landslide victory of FP in 2011 elections can be considered probably as one of the most subversive moments in Finnish political life, but their triumph rooted deeply in structural change originating from late 1970's. By following the representation of Ville Pernaa (2012), I will reveal the long-range conventional features of Finnish political and social culture, which paved the way for FP's victory.

3.1. *From communality to individuality: A death of ideologies?*

Dominant feature of Finnish society was formed during the decades following ruthless Civil War in 1918³, which polarised the society along the left-right -dimension. Due to this, politics became an important part of citizens life, which was reflected for instance in people's activity in civil-society organisations divided along civil war camps. This *political citizenship* kept ordinary citizens aware of their political identities. Nevertheless, facing heavy

³ Soon after gaining independence in December 1917, Finland slid into short Civil War, which was fought between German-backed conservative monarchists and landowners, and Bolshevik-backed communists and ultra-democrats.

industrialisation, urbanisation and modernisation after 2nd World War, Finnish society went through profound structural changes with blurring influence on political divisions. Completion of welfare-state in late 1960's offered economic safety net for citizens, which resulted gentrification, widened living spheres, and offered more leisure time. Due to economic security people were expected to carry responsibility on their personal choices. Consequently, this emphasis for individual decisions ended the political system based on involvement of citizens and, leading to decreasing voter turnouts.

3.2. Far-reaching consequences of 1990's depression: Establishing the culture of no-alternatives

Nevertheless, the turmoil caused by collapse of USSR and socialist Eastern Block had more far-reaching consequences in Finnish political and economic life. Combined effects of global economy overheated by liberalisation of foreign exchange markets and abrupt stop of bilateral trade with USSR drifted Finnish economy into crisis, which profoundly shook welfare state's foundations. Incumbent centre-right government by that time justified public sector budget-cuts on the plea of lack of alternatives. Since then the economics and state's fiscal policy has been an issue of technocrats: although Finland did survive the depression, since then the foundation of fiscal policy has been to hold up the competitiveness of exports.

3.3. Reshaping the structures of party system: voters without home

Although the magnitude of disorder in Finland was far less influential than in former socialist countries, the political turmoil caused by collapse of socialism influenced as well on Finnish party system. During the Cold War, party system of Finland was based on preponderance of four parties: Social Democratic Party, agrarian Centre Party, leftist People's Democratic League (PDL) and conservative National Coalition Party (NCP). The changes culminated into NCP⁴ and PDL⁵: in the early 1990's PDL was succeeded by

⁴ Due to USSR influence on Finnish domestic policy (phenomena known as *Finlandssierrung* or *Finlandization*), NCP was considered as a parliamentary outcast 1966–1987.

newly-established Left Alliance, which has been considerable weaker than its predecessor, thus causing vacuum behind the three big parties.

3.4. Elite's Campaign? Finland joins the European Union

Collapse of USSR also offered an opportunity for Finland to become a full member of European Community (later known as European Union). Finland joined the EU in 1995 after a successful referendum. In the eve of referendum, mainstream media and party elites stated their support for membership straightforwardly. Thus, the anti-EU voices were divided across the party boundaries, meanwhile there was no considerable anti-EU party. In this political environment dominated by scarcity of alternatives, political malaise, and lifeless public discussion on political issues, FP was able to represent themselves as a channel to express willingness for change.

3.5. Emergence of Finnish populism

Roots of FP can be traced back to agrarian protest movement Finnish Rural Party (FRP), which gained remarkable election victories in 1970 and 1983 parliamentary elections by opposing furiously changes of 1960's in economic structure and value-base. FP rose from the ashes of FRP in 1995, when party went to bankrupt. Even though FP was only party identifying as EU-critical, they gained just one seat in parliamentary elections of 1995 and 1999, meanwhile few anti-EU politicians of Left Alliance and Centre Party collected protest votes. In 2003 parliamentary elections FP won two additional seats with effort of former show wrestler and TV star Tony Halme, who successfully mobilised non-voters in suburbs of Helsinki, obtaining spectacularly over 16 000 votes. Still, the aftercoming triumph in 2011 was unforeseeable, since EU criticism was not in political or media agenda before the Greece debt crisis. (Perna, 2012: 9–21, 27)

⁵ PDL became dysfunctional in early 1980's because of the internal conflicts between "Eurocommunists" and orthodox Pro-Soviets.

There is a pattern for populist parties' media attention (Mazzoleni et. al.2003:220–227)⁶, and during the electoral spring 2011 FP's publicity gained huge attention. In addition to this *quantitative definitive power*, FP *qualitatively* benefitted from the public agenda. (Railo–Välimäki 2012:126, 144) Without a question, the most prominent topics in political publicity during electoral spring – Euro Crisis and immigration issues – fitted into FP's agenda. Media was also sharing FP's discourses by expressing their horror how politicians were incapable to solve the Euro Crisis, and how immigration was more a threat to cultural values and individual security than humanitarian issue. (Railo, 2012: 231–234, 241–255; Välimäki, 2012: 265–273, 279–283) Nonetheless, the triumph probably would not be as shaking as it was without party support polls published in media, which indicates that FP's victory was a textbook example of *Bandwagon*-effect. Experiences of people became part of political publicity by polls, and parties could not control the process after take-off. Finally, the publicity which media savvy party leader Timo Soini gained was crucial: according to quantitative studies, he was the most cited politician in tabloid media during the spring 2011. Because of market logic, tabloid media attempts to offer various positions for readers to maximise audience. Regarding that, Soini was too controversial figure to ignore. (Railo–Välimäki, 2012: 124, 127–130, 149)

4. HONEY MOON IS OVER: LOGICS OF POLITICAL ORGANISATION COLLIDING WITH ONLINE ACTIVISM

FP's media relations after 2011 has been overwhelmingly characterised by growing tensions between conservative and liberal powers, amounting hate speech towards minorities and emancipatory movements, and unsteady

⁶ Mazzoleni et. al. divides the type of attention populist movements gain into four phases. In the phase one, media attempts to ignore populists, but if populists' support increases, the media will overwhelmingly focus them (second phase), whereas during the third phase the populists' attention stabilises into level resonating their size. In the last phase populists' media attention will decrease if they happen to lose their support. Relevance of fourth phase in analysis of contemporary populist movements can be debated: as FP's success indicates, the support of populist movements in 2010's seem to be more permanent.

international environment. With refusal to join government in 2011 FP paved the way for further confrontational politics, but despite the principal statement to condemn racism, leadership of FP found themselves balancing between racism accusations in media and opinions of their electorate. Behind the curtains heterogenous membership begun to divide into two cliques that slowly formed an internal fraction. (Palonen-Saresma, 2017: 19–20) Ironically, the fragmentation of party accelerated after 2015 parliamentary elections, where FP consolidated their position as prominent party in Finnish political system. Like many other parties with populist tendencies, FP was in complicated situation, when they joined governmental coalition with Centre Party and NCP. Even though that supporters of three governmental parties are ideologically close to each other (Koiranen et. al., 2017: 35), and that government has tightened the aliens act and cut the development aid, the downward-sloping support in polls indicates that austerity policies struck hard on FP's support. (Hatakka, 2016: 6; Nurmi, 2017: 44–46, 68–70)

Under the pressure described earlier, the division between traditional political organisation following basic principles of party politics and online activists of anti-multiculturalism and ultra-nationalist *Hommaforum*, who had only vague mental ties with heritage of agrarian populism became more visible. Alike in Sweden, UK, and United States, the rise of right-wing populism coincided with the birth of online civic activism. The online platforms provide potential channel for parties to connect and mobilise their networks, but as Finnish studies validates, provocative anti-immigration activism also pose challenges for party organisation. Instead of traditional *collective action*, online platforms pave a way for *connective action*, which does not rely on central organisation or ideological core but instead on self-motivated sharing of ideas, plans, and resources in online social networks. *Homma* provided great deal of already existent resources, such as significant number of potential voters; noticeable online presence party was lacking; well-educated, intelligent and articulate people, who eventually became party administrators and even MP's; and finally, new rhetorical and discursive assets. (Hatakka, 2016: 1–3, 6–8) Constant mediated discursive negotiation over movement's role is present at everyday life of politics, but for FP this was particularly difficult. After the triumph in 2011 FP became solid part of political system, and to become a legitimate actor of Western parliamentary system party is forced to deny its

affiliations with prejudice and racism in public. For FP's leadership the exclusion of these tendencies appeared very complicated. Soini found himself numerous times commenting his fellow party members' intolerant statements, eventually executing several strategies, which can be classified as *confrontational* and *submissive*, which were implemented almost equally.⁷ (Hatakka et. al, 2017: 263–265)

4.1. Defending the fellow soldiers: Soini's confrontational strategy

With confrontational strategies party leadership communicated that there was no controversy or crisis, and/or that there was nothing wrong what members had stated. The target of confrontational strategies was to categorically ignore the racism accusations by claiming that party had no responsibility for alleged racism. These strategies consisted from justifying statements or actions, reversing accusations, denying them completely, and avoiding answering. Overall, confrontational strategies were executed when the accusations were not associated to particular statement or action, or when they were targeted to high-rank party members. (Hatakka et. al., 2017: 269)

In turn, the responses of *Homma*-activists can be classified in three categories: approval, disapproval, or refusal to believe what was stated in articles (conspiracy-category). When considering confrontational strategies, reactions overwhelmingly approved leadership's statements, and blamed media as biased and politically-motivated. Thus, implementation of confrontational strategies was accepted almost without discontent, and in some cases, the racism accusations were even labelled as witch-hunt, and hence, *Homma*-activists expressed their appreciation of Soini's actions and their fellowship with party leadership. (Hatakka, 2017: 10–11)

4.2. Puppet of leftist elite? Timo Soini's submissive strategy

With submissive strategies, party leader underlined in his message that racism or extremism would not be tolerated within the party. Soini admitted, that some principal social norms were neglected, and that the

⁷ To put it more precisely, confrontational strategies covered up 56,6% of cases and submissive 43,3% respectively.

statements were blameworthy, or they deserved sanction. The target of submissive strategies was to highlight party's negative attitude towards xenophobia, and to ease off the harmful consequences of party's association to racism. Submissive strategies consisted from distancing by action and/or rhetoric, giving excuses for statements and actions and apologising. (Hatakka et. al, 2017: 271–272)

Reaction that followed submissive strategies were treated in very different manner in *Hommaforum* than confrontational strategies, and practically they received nearly twice as many comments compared to confrontational strategies. When party members closely affiliated to *Hommaforum* who had been accused for racism were verbally distanced, downplayed or disciplined by Soini, comments on platform expressed contentious disapproval. Organised mutiny against party leadership followed the uproar, and Soini was often regarded as autocratic, dictatorial, or even as a turncoat. Online activists claimed that party leader had abandoned their issue and by following the interests of corrupt leftist media. Since the online activists had only vague mental ties to agrarian populism complicated Soini's efforts to build a bridge between two cliques. (Hatakka, 2017: 10–11)

5. DISCUSSION: WHAT NEXT?

As described in previous chapters, FP's split in the summer 2017 was first and foremost an ideological matter, which was eventually visible in party's communication strategies. By including *Hommaforum* online activists in party politics, the former leadership of FP can indeed be blamed for opening the way for xenophobic and discriminative elements to enter political system because of political opportunism. Nevertheless, it seems obvious that media not only played a major role in its incredible triumph in 2011 parliamentary elections, but media also mounted the tensions between the two party cliques.

The clique which parted from FP and remained in government under new political organisation has condemned racism, although for instance their party leader was an active member in *Hommaforum*. BR has struggled to gain trust of the electorate: meanwhile they hold five minister positions, the actual power has not realised in support: the percentage in party support polls has persistently remained below 2%. Considering almost non-existent support, it

can be questioned if there is room for another moderate conservative party in Finland, although it is sceptical towards further European integration, and promotes “traditional Finnish values”. Next elections, which are supposed to hold in spring 2019, will be a watershed election for BR: they indeed have some well-known and charismatic figures, but it is unsure if the political organisation can exploit their excellent human resources, since in public discourse they have been condemned as turncoats and self-seeking opportunists.

In turn, the contemporary FP has harshened their stances in some issues, particularly towards European Union and Muslim immigrants. It seems that FP has taken ideological steps towards the all-European alt-right populist movements, since the moderate agrarian elements has disappeared. But it is likely, that party leader Halla-aho shall struggle against internal radical elements to maintain his party’s legitimacy. As represented in my study, it seems crucial that FP’s ideological fragmentation happened by confrontational journalists, who lifted the FP’s members’ controversial statements into public agenda. However, responsible journalism can only be a partial solution to populism. Although FP’s core support seems to come from faithful and hard-stance electorates, it is unclear if containment of media is enough to hinder support of FP, especially if similar turmoil than 2008 financial crisis, 2010 Euro crisis or 2015 refugee crisis will appear.

REFERENCES

- Aalberg, T. – de Vreese, C. (2017): Comprehending Populist Political Communication. Article in the book Aalberg, Toril (edit.): *Populist political communication in Europe*. London: Routledge.
- Aalberg, Toril et. al. (2017): Populist Political Communication. Toward a Model of Its Causes, Forms, and Effects. Article in the book Aalberg, Toril (edit.): *Populist political communication in Europe*. London: Routledge.
- Castells, M. (2009): *Communication Power*. Oxford: Oxford University Press.
- Hatakka, N. (2018): Liittolaisia ja vastuksia. Neljä näkökulmaa populismin ja median suhteeseen. Article in the book Niemi, Mari K. (edit.): *Media ja populismi*. Tampere: Vastapaino.
- Hatakka, N. (2016): *When logics of party politics and online activism collide: The populist Finns Party’s identity under negotiation*. New Media & Society, 8/2016, 1–17.
- Hatakka, N. – Niemi, M. – Välimäki, M. (2017): *Confrontational yet submissive: Calculated ambivalence and populist parties’ strategies of responding to racism accusations in the media*. Discourse & Society, Vol. 28(3), 262–280.

- Jagers, J. – Walgrave, S. (2007): *Populism as political communication style: An empirical study of political parties' discourse in Belgium*. European Journal of Political Research, 46(3), 319–345.
- Koiranen, I. – Koivula, A. – Saarinen, A. – Räsänen, P. (2017): *Puolueiden jäsenet ja jäsenistön verkostot*. Kunnallisalan kehittämissäätiön Tutkimusjulkaisu-sarjan julkaisu n:o 103. Keuruu: Otava.
- Laclau, E. (2005): *On populist reason*. London: Verso.
- Mazzoleni, G. (2008): Populism and the Media. Article in the book Albertazzi–McDonnell (edit.): *Twenty-First Century Populism. The Spectre of Western Europe*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Mazzoleni, G. – Stewart, J. – Horsfield, B. (2003): Conclusion: Power to the Media Managers. Article in the book Mazzoleni et. al.: *The media and neo-populism: A contemporary comparative analysis*. Praeger, s. 217–237
- Mudde, C. (2007): *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nurmi, L. (2017): *Perussuomalaisten hajoamisen historia*. Helsinki: Into.
- Palonen, E. – Saresma, T. (2017): Perussuomalaiset ja populistinen retoriikka. Article in the book Palonen – Saresma (edit.): *Jätkät ja Jytkyt – Perussuomalaiset ja populismin retoriikka*. Tampere: Vastapaino.
- Pernaa, V. (2012): Kevään 2011 eduskuntavaaliasetelman pitkät juuret. Article in the book Pernaa–Railo edit. *Jytky – Eduskuntavaalien 2011 mediajulkisuus*. Turku: Kirja-Aurora, 9–31.
- Piketty, T. (2014): *Capital in the 21st century*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Railo, E. (2012): Euroopan unionin talouskriisin julkisuus – kritiikistä konsensukseen. Article in the book Pernaa–Railo (edit.): *Jytky – Eduskuntavaalien 2011 mediajulkisuus*. Turku: Kirja-Aurora.
- Railo, E. – Välimäki, M. (2012): Kamppailu julkisuuden hallinnasta. Article in the book Pernaa–Railo (edit.): *Jytky – Eduskuntavaalien 2011 mediajulkisuus*. Turku: Kirja-Aurora, 100–163.
- Streeck, W. (2014): *Buying time: The delayed crisis of democratic capitalism*. London: Verso.
- Taggart, P. (2004): *Populism and representative Politics in Contemporary Europe*. Journal of Political Ideologies 9:3.
- Välimäki, M. (2012): Maahanmuutto – Poliitiikan arka aihe. Article in the book Pernaa–Railo (edit.): *Jytky – Eduskuntavaalien 2011 mediajulkisuus*. Turku: Kirja-Aurora.

Mediji civilnog društva, javni servis, prošlost

Nikola Radunović

Univerzitet u Beču, Institut za medije i komunikacije,
Beč, Austrija¹

JAVNI SERVIS PROTIV JAVNOG SERVISA RTCG: BORBA ZA PROFESIONALIZAM ILI ZA POVRATAK U MRAK

APSTRAKT: Radio Televizija Crne Gore (RTCG) kao nacionalni javni servis u Crnoj Gori, nakon mračnog perioda tokom posljednje decenije XX vijeka obilježenog uglavnom ratno-huškačkom retorikom i neprofesionalizmom, prolazi kroz zanimljive tranzicije, uglavnom diktirane od strane političkih elita. Pritisak međunarodne javnosti da se kroz proces pristupanja Evropskoj Uniji crnogorski javni servis učini nezavisnijim i bližim građanima, uticao je da se stvari pomaknu sa mrtve tačke. Ipak, tek što su se promjene nabolje počele nazirati, crnogorska javnost svjedočila je aktivnostima vlasti koja je uklanjanjem pojedinih članova iz Savjeta RTCG-a koji su iskazivali kritički stav prema ranijem djelovanju javnog servisa, uspjela da nacionalnog emitera opet učini svojim važnim političkim oruđem. Analizirajući kvalitativno izjave i aktivnosti rukovodstva i članova Savjeta javnog servisa, te medija, političara i nevladinog sektora, sve vezano za dešavanja u RTCG, ovaj rad ima za cilj da ukaže kako u tradicionalističkom društvu televizija može imati veću važnost i značaj u odnosu na nove medije, ali i na borbu između onih koji žele poštovanje novinarskih standarda i onih kojima nije stalo do profesionalnog i etičkog kodeksa.

Ključne riječi: javni servis, RTCG, Crna Gora, evropeizacija, politički pritisak

1. RTCG I POLITIČKI UTICAJ

Radio Televizija Crne Gore (RTCG) je kroz protekle skoro tri decenije od uvođenja višepartijskog sistema u Crnoj Gori skoro bez ikakvih prekida bila uvijek prepoznata kao jedan od glavnih saveznika i oruđa vladajućih političkih struktura za održavanje na vlasti (Radunović, 2014). Mnogi ulogu javnog servisa tokom ratnih devedesetih vide kao jednu od najmračnijih tačaka u istoriji crnogorskog novinarstva (Šćekić, 2011), pa se i danas osjećaju tragovi ondašnje ratno-huškačke i neprofesionalne uređivačke politike². Seufert i

¹ Autor nije zapošljen na univerzitetu. Navedena je institucija na kojoj je odbranio doktorsku disertaciju.

² Zanimljiv pregled rada javnog servisa dala je Snežana Rakonjac (2012) „Mediji u službi rata – zaostavština TVCG“.

Gundlach (2012) ukazuju da je zapravo regulacija medija određena u trouglu političkih, javnih i ekonomskih ciljeva, no crnogorski javni servis kao da je oduvijek bio određen samo političkim motivima i ciljevima. Teoretičari ukazuju na to da je od presudnog značaja za javni servis da mora ostati u što je moguće većoj mjeri autonoman od eksternih uticaja, bilo političkih bilo ekonomskih (Klimkiewicz, 2015). Ipak, u praksi je ovo teško postići, naročito zbog činjenice da politička kultura i veličina neke zemlje snažno određuju medijski sistem i regulatorni okvir (Meier i Trappel, 1992). Rijetko se što mijenja u Crnoj Gori, pa se tako stiče osjećaj da i *RTCG* nije decenijama mijenjala svoju uređivačku politiku, a građani je godinama prepoznaju kao medij koji radi pod uticajem i u interesu vladajućih struktura (Bešić, 2012). Ovakav stav se posljednjih godina sve jače čuje i od strane Evropske komisije (EK) i međunarodnih institucija, budući da od 2010. godine, od kada je Crna Gora kandidat za članstvo u Evropsku Uniju (EU), brojne međunarodne i domaće organizacije vrše evaluaciju stanja u raznim oblastima, pa tako i u medijima.

Za razumijevanje uloge javnih servisa, poslužiće sljedeća definicija:

„Javni servis je neprofitna, nezavisna, radio-televizijska organizacija, osnovana u ime opšte javnosti i finansirana iz javnih prihoda, koja raznovrsnim, uravnoteženim, visokokvalitetnim programima zadovoljava potrebe najvećeg mogućeg broja građana, odnosno najšire javnosti, nepristrasno i bez diskriminacije.“ (Veljanovski, 2005: 28).

Kakav je bio rad javnog servisa Crne Gore, ali i drugih medija prije samo nekoliko godina, najbolje govore ocjene poput „Crnogorska medijska scena čini se nije nikad bila u lošijem stanju“³ (Đurđić, 2015), pri činjenici da crnogorski mediji otvoreno djeluju jedni protiv drugih, dok je svaki pokušaj regulacije i samoregulacije medija u potpunosti omanuo. Česti napadi na novinare, na medijske kuće, paljenje njihovih vozila i radnih prostora samo su dio dekora koji prati put Crne Gore u EU. Iz delegacije EU godina poručuju kroz izvještaje

³ Izvještaj Freedom house iz aprila 2015. godine, navodi da Crna Gora posljednju deceniju bilježi konstantan pad i da su se uslovi u zemlji pogoršali od povratka Mila Đukanovića na položaj premijera 2012. godine (29. 4. 2015). Dostupno na <http://www.glasamerike.net/content/fridom-haus-izvestaj/2739784.html>.

Evropske komisije koji prate stanje u Crnoj Gori, da je situacija nezadovoljavajuća i zabrinjavajuća⁴, te da se stanje pogoršava.

Nazavisnost medija od političkih, ekonomskih i drugih centara moći, važan je preduslov za ispunjavanje uloge „pasa čuvara“ u demokratskom društvu (McQuail, 2010). Kuhn (2011) ističe da je, na primjer, francuski javni servis pod značajnim uticajem predsjednika i vlade, dok je poljski javni servis preko tijela supervizije KRRiT takođe izložen direktnom političkom uticaju (Klimkiewicz, 2015), pa se i u tim zemljama može govoriti o maloj autonomiji javnih servisa. Postoje i primjeri poput Njemačke, Velike Britanije ili Švedske kod kojih politika ima mali uticaj na uređivanje javnih servisa (Hallin i Mancini, 2004).

Zbog činjenice da su mediji uglavnom samo dio šireg političkog konteksta koji ih oblikuje (Mancini, 2013), razvijeni su mehanizmi za mjerenje uticaja vlasti i politike na medije (Blumler i Gurevitch, 1995), ali čini se da je u zemljama poput Crne Gore ovaj uticaj vidljiv i golim okom.

2. NEOČEKIVANE PROMJENE U RTCG

„Nove vlasti nastale nakon sloma bivše Jugoslavije su se poslužile medijima kao oružjem koje može da doprinese ostvarenju njihovih kratkoročnih i dugoročnih političkih ciljeva. Da bi to ostvarila, svaka vlast je nastojala da zavlada medijima, naročito televizijom, pretvarajući ih u oružje režimske propagande...” (Šćekić, 2011: 96).

Nezadovoljne konstantnim porazima na izborima, opozicione partije u Crnoj Gori, istovremeno sa civilnim društvom, počele su sve više i sve češće da ukazuju na brojne neregularnosti i navodne krađe izbora od strane vladajuće Demokratske partije socijalista (DPS) i njenih koalicionih partnera. Nekako su do javnosti dospjele brojne kontroverze, poput afere „Snimak“, iz kojih je proistekla sumnja da vlasti, moguće je, dobijaju izbore koristeći državne resurse. To je bio okidač da se u priču uključi i EU, koja je izvršila pritisak na

⁴ Evropska komisija od 2011. godine objavljuje Izvještaje o napretku Crne Gore na putu pristupanja EU, i u svakom izvještaju naglašava da je stanje u medijima zabrinjavajuće i da je profesionalno novinarstvo ugroženo. Izvještaji su dostupni na <http://www.delmine.europa.eu/>.

vlast da pokuša da dogovori sa opozicijom uslove za regularno održavanje izbora.

Kao jedna od posljedica tog pritiska, na zahtjev opozicije, sa čelne pozicije *Televizije Crne Gore (TVCG)*, direktorica Radojka Rutović je u aprilu 2016. godine, nevoljno podnijela ostavku. U tom trenutku, direktor *RTCG* Rade Vojvodić, raspisao je konkurs za izbor novog direktora *TVCG*. Već su se u javnosti čula nagađanja o sljedećoj direktorici, takođe novinarki naklonjenoj vlastima (Čađenović, 2016), no kad se utvrdilo da ona stručnom spremom ne zadovoljava uslove konkursa, Vojvodić je, umjesto da izabere drugog kandidata, odlučio da poništi konkurs pravdajući to tehničkom greškom u opisu oglasa. Jedan od članova Savjeta *RTCG* Goran Đurović inicirao je pred Savjetom pitanje povjerenja Vojvodiću. Pokazaće se da je upravo ovaj događaj bio ključan za promjenu javnog diskursa *RTCG*. Naime, još nekoliko članova Savjeta je ocijenilo da je Vojvodić ovim činom nanio značajnu štetu *RTCG*-u, i glasali su većinski, neočekivano, za njegovu smjenu.

Nakon smjene Vojvodića, na čelo *RTCG*, uz tijesnu prednost od jednog glasa nad bivšom direktoricom *TVCG* Radojkom Rutović, dolazi iskusna novinarka *RTCG*-a Andrijana Kadija. Kadija veoma brzo mijenja politiku kuće, otvara neke „nepoželjne“ teme, daje opozicionim partijama više prostora nego što su imali ranije, i konačno se počinje uočavati neki kritički osvrt na javnom servisu. Informativni program postaje izbalansiraniiji, može se čuti i drugačije mišljenje. Kao reakcija vladajućih struktura na promjenu uređivačke politike, predstavnici Vlade uglavnom bojkotuju gostovanja na javnom servisu (*DAN online*, 2018), a predstavnici DPS-a upućuju Agenciji za elektronske medije (AEM) česte žalbe na izvještavanje *RTCG*.

3. OČEKIVANE PROMJENE U *RTCG*

Kako je crnogorsko društvo išlo u susret novim izborima, sasvim očekivano, vladajuća koalicija nije htjela da prepušti stvari slučaju, pa je u akciju uključila nekoliko veoma važnih institucija, a sve u cilju vraćanja javnog servisa pod svoju kontrolu. Najprije je Administrativni odbor Skupštine Crne Gore (AOSCG), koji inače predlaže članove Savjeta Skupštini, proslijedio Agenciji za sprječavanje korupcije (ASK) navodno anonimne dojave da tri člana Savjeta *RTCG* (od kojih su dva glasala za smjenu Vojvodića) krše Zakon o sprječavanju

korupcije. Za Nikolu Vukčevića, reditelja po profesiji, ASK je utvrdila je da je prekršio zakon tako što je režirao dokumentarni film o Romima za nezavisnu produkcijsku kuću i zato primio honorar. Za Gorana Đurovića, koji je inicirao pitanje povjerenja Vojvodića, ASK je utvrdila da je prekršio zakon tako što je istovremeno sa obavljanjem funkcije člana Savjeta *RTCG* bio ovlašćeno lice u privatnoj firmi „Natura d.o.o“ koja se bavi poljoprivredom. Ivan Mitrović, jedini član Savjeta među njima koji je davao podršku Vojvodiću i Rutovićkoj, proglašen je krivim jer je zaposlio sina u *RTCG*, i on je ubrzo sam podnio ostavku na funkciju u Savjetu. Vukčević je obavjestio AOSCG da je protiv odluke ASK podnio tužbu pred Upravnim sudom Crne Gore i zamolio je Administrativni odbor da sačeka odluku suda prije nego predloži Skupštini Crne Gore da ga razrješi iz Savjeta.

Zanimljivo, AOSCG nije htio da sačeka, već je ekspresno odlučio da Skupštini preporuči hitnu smjenu Vukčevića, a potom i Đurovića (Brković, 2018). Ovakvo ponašanje AOSCG, koji je inače sastavljen samo od poslanika vladajuće koalicije, izazvalo je brojne proteste kako NVO aktivista, građana i opozicionih partija, tako i Evropske komisije, međunarodnih organizacija i stranih ambasada u Crnoj Gori (Murić, 2018).

Upravni sud donio je presudu da odluka ASK u slučaju Vukčevića nije zakonita, i naložio je ASK-u da donese novu, zakonitu odluku. ASK je nakon samo dva dana donio potpuno identičnu odluku, samo je obrazložio da je Vukčević kriv jer je „mogao biti u konfliktu interesa da je odlučivao da li će se film emitovati na *RTCG*“⁵ (*RTCG*, 2018). Zanimljivo, iz Skupštine su poručili da to što je Upravni sud poništio odluku ASK za njih ništa ne znači jer je AOSCG imao odvojen postupak kad su predložili smjenu članova Savjeta (*Vijesti online*, 2018). Đurović je takođe ustao tužbom kod Upravnog suda protiv odluke Administrativnog odbora da ga predloži za smjenu, ali je ta tužba brzo odbačena kao nedozvoljena, a Upravni sud ga je uputio da se žali Ustavnom sudu. Protesti na ovakvo ponašanje ASK, AOSCG i sudova su se pojačali, pa je NVO *Akcija za ljudska prava* (HRA) uputila tužbe Vrhovnom sudu koji se duže

⁵ Vukčević je reagujući na novu odluku ASK, napisao da se radi o duhovitosti ASK, i da je po toj logici „svako kriv što se rodio, jer je mogao nešto da uradi“.

od šest mjeseci prethodno nije izjašnjavao o nadležnosti u ovim pravnim stvarima (Čađenović, 2018b). Skupština je do kraja 2017. godine smijenila naprije Vukčevića, a onda i Đurovića (mada je skoro kompletna opozicija bojkotovala rad parlamenta), uz glasne proteste civilnog i dijela medijskog sektora. Nijesu izostale ni kritike i upozorenja iz međunarodne zajednice (Jovićević, 2018). U međuvremenu, AO SCG predložio je druge kandidate za članove Savjeta, ali su Vukčević i Đurović podnijeli nove tužbe osnovnim sudovima protiv odluka Skupštine, i osnovni sudovi u Nikšiću pa u Podgorici su, respektivno, donijeli privremene mjere kojima i Vukčevića i Đurovića treba vratiti u Savjet (Rakočević, 2018).

Reakcije koje su uslijedile od strane državnih organa dodatno su pokazale koliku važnost za vladajuću koaliciju ima pitanje kontrole nad javnim servisom.

4. KAKO SE ČUVA VLAST OD JAVNOG SERVISA (ILI, KAKO SE IZVODE RADOVI)!

Najprije se predsjednik DPS-a Milo Đukanović obratio medijima saopštivši da se sudovi ne mogu miješati u odluke Skupštine, jer bi tako oni preuzeli ulogu donosioca političkih odluka (*Pink M*, 2018). Skupština Crne Gore se žalila na odluke osnovnog suda o vraćanju Vukčevića i Đurovića u Savjet, istovremeno poručujući da su već izabrali nove članove jer im sudske odluke nijesu zabranile da to urade (Čađenović, 2018a). Naravno, vijeća osnovnih sudova su ekspresno poništila odluke sopstvenih sudija, obrazlažući to argumentom da su Vukčević i Đurović lica sa mandatom, te da se kao takva ne mogu štiti privremenim mjerama (Janković, 2018). Istovremeno je Ustavni sud, po žalbi NVO sektora, utvrdio da je pravilnik ASK na osnovu kojega je ta institucija utvrđivala krivicu smijenjenih članova Savjeta neustavan (*Vijesti*, 2018), no posao je već bio završen.

Umjesto Vukčevića i Đurovića, na funkcije u Savjet *RTCG* izabrana su dva člana, kako su to naveli mediji, veoma bliska DPS-u (*RTCG*, 2018a). Naime, u medijima se moglo pročitati da je Ivan Jovetić ranije imenovan za člana Komisije DPS-a za međunarodnu saradnju, evropske i evroatlantske integracije (Media centar, 2018). Za drugog člana Savjeta postavljen je Slobodan Pajović, koji je po navodima medija, za mjesto u Savjetu kandidovan samo dan nakon što je podnio ostavku na mjesto partijskog funkcionera DPS-a, i to tako što je

napustio funkciju sa zaradom od preko 1.500 € (po sopstvenoj prijavi) da bi došao u Savjet gdje će dobiti naknadu od oko 500 € (Media centar, 2018).

Usljedile su burne reakcije dijela javnosti, a iz EU su poručivali da se neprimjereni politički uticaj mora zaustaviti, kao i da se moraju poštovati odluke sudova (Rudović i Čađenović, 2018). Pojedine strane ambasade su digle glas protiv promjena u *RTCG* i načina na koji se to radi (*Vijesti*, 2018), ali su iz AOSCG upitali javno Johanesa Hana, visokog predstavnika EK, zašto nije reagovao slično kada je opozicija vršila pritisak da ode Radojka Rutović (Čađenović, 2018a).

Iz EU su u više navrata ukazivali da je za napredak Crne Gore ka EU ključna nezavisnost ASK (Rudović i Radulović, 2018), kojom su (po navodima iz nevladinog sektora) takođe upravljali bliski prijatelji vladajućih struktura. NVO MANS je ukazao na to da je direktor ASK Sreten Radonjić, penzionisani bivši policajac, blisko povezan sa premijerom Duškom Markovićem budući da mu je kćerka udata za premijerovog sina, ali i da je jedan član Savjeta ASK kum sa premijerom (Radulović, 2018).

Da bi pritisak na *RTCG* bio veći, nepotpun Savjet *RTCG*, ali sada već sa potrebnom većinom naklonjenom vlastima, mjesecima je odbijao da usvoji programsko-produkциони plan *RTCG* koji je predlagalo novo „reformsko“ rukovodstvo. Zbog te činjenice, jedan od članova Savjeta, Mimo Drašković zatražio je od novog menadžmenta da podnesu ostavke ili da ih Savjet smijeni jer očigledno nemaju podršku Savjeta (Janković, 2018a). Drašković će se ubrzo naći u prvim redovima na političkoj promociji Mila Đukanovića u trci za predsjednika Crne Gore (*Vijesti*, 2018). NVO sektor tražio je tada od ASK i AOSCG da iniciraju smjenu Draškovića zbog otvorene političke podrške predsjedniku DPS-a, ali ove institucije nijesu smatrale da se time krši zakon, a sam Drašković poručio je da mu ne pada na pamet da podnese ostavke, već će zapravo da inicira smjenu Kadije (*Pobjeda*, 2018).

Naime, Kadija i direktor *TVCG* Vladan Mićunović su krajem 2017. predstavili Savjetu rezultate istraživanja o gledanosti TV stanica, i tom prilikom iznijeli podatak da je *RTCG* druga umjesto posljednja po gledanosti u Crnoj Gori, što je dan kasnije demantovano. Kadija i Mićunović su priznali grešku „u interpretaciji podataka“ i izvinili se Savjetu i javnosti objašnjavajući da nijesu imali namjeru da obmanu bilo koga. Kadija je dodala da neće podnijeti ostavku,

i da smatra da je izvinjenje dovoljno, jer je bilo dovoljno i onima koji su jurišali na Dubrovnik (Milićević, 2017). Međutim, dio Savjeta je zahtijevao ostavke smatrajući da je nanešena velika šteta javnom servisu.

Pritisak na *RTCG* se pojačavao budući da je i Željko Rutović, brat smijenjene bivše direktorice *TVCG*, kao predstavnik Vlade javno pozivao menadžment *RTCG* da podnese ostavke (*Skala Radio*, 2017), a i sam premijer Marković saopštio je da *RTCG* pokušava da vladine uspjehe prikaže kao promašaje (Murić, 2018). U isto vrijeme, urednici *RTCG* su poručivali „prošlo je vrijeme naručenih tekstova i držanja mikrofona...” i da je jasno zašto su izloženi napadima i pritiscima (Čađenović i Rudović, 2018).

Najotvoreniji napadi svakako su došli od predsjednika DPS-a, koji je kritičare nazvao političkim miševima naglasivši da je neophodna deratizacija, a dio medija i dio NVO nazvao je mafijom koji pokušava da se bori za vlast, i koja u stvari samo glumi novinare i NVO (Rudović, 2018; *Vijesti*, 2018).

Kako Savjet *RTCG*-a još uvijek nije imao kompletan sastav od devet članova, AOSCG je predložio, a Skupština kao novog člana Savjeta izabrala Gorana Sekulovića, koga su za to mjesto, kako mediji navode preporučile knjige čiji je autor, a koje su posvećene predsjedniku DPS-a Đukanoviću: „Premijer pobjedničkog duha“, „Enigma jedne harizme: Prilog crnogorskom samoosvješćenju“, „Đukanović: jedan odgovor na crnogorsko pitanje i drugi eseji“, „Milo, očemo koš!“, ali i bivše članstvo u partiji DPS (*Vijesti*, 2018). Na prvoj narednoj sjednici, predsjednik Savjeta *RTCG* Vladimir Pavićević, koji je podržavao rad Kadije, odmah je smijenjen sa te funkcije, a dio uticajnih NVO je reagujući na ova dešavanja uputio zahtjev Evropskoj komisiji da zamrzne put Crne Gore ka EU (Žugić, 2018).

Ipak, javnost je veoma brzo prisustvovala scenama u kojima je menadžment *RTCG* bio izložen oštrim kritikama, koje su prevazilazile bavljenje profesionalnim standardima. U tom smislu, Sekulović je iznio niz optužbi na račun Kadije i Mićunovića, pojašnjavajući između ostalog da oni svojim „kriminogenim, antidržavnim, neetičkim, neprofesionalnim, neevropskim izvještavanjem vode 'specijalni rat' protiv države. Oni su dio opozicije koja nije opozicija vlasti, nego opozicija državi. Oni su na tasu vage antidržavne koalicije“ (Čađenović, 2018c). Kadija je poručila Savjetu da skupi snagu i da je smijeni, pa su ona i Mićunović najavili tužbe protiv Sekulovića, koji je dan nakon sjednice

sa službenog mejla Savjeta svim medijima proslijedio pismo protiv Kadije i Mićunovića, a od čega su se kasnije ogradili ostali članovi Savjeta (*Vijesti*, 2018).

Naravno, ni od kakve pomoći nijesu bila konstantna upozorenja Fridom hausa, Stejt departmenta, OEBS, EK i drugih međunarodnih organizacija da je medijska scena u Crnoj Gori ozbiljno ugoržena (*Radio Slobodna Evropa*, 2018). Kadija je sa šest glasova „za“ i dva glasa „protiv“ smijenjena na sjednici u junu 2018. navodno zbog štetnog ugovora sa NVO CGO po kojemu je ta NVO finansirala pojedine emisije na *RTCG*, a u skladu sa grantom koji je dobila od EU za unaprijeđenje javnog servisa. Iz EU su tim povodom pojašnjavali da se radi o pomoći na unaprijeđenju profesionalnosti i obukama novinara, a ne u miješanje u uređivačku politiku (*Vijesti*, 2018). Kadija se prije glasanja o njenoj smjeni obratila Savjetu:

„Smijenćete me nezakonito. To je dobro jer teško da bismo mogli da sarađujemo... Držala sam distancu od vlasti i opozicije. RTCG nikada nije bila nezavisnija. Ne smjenjujete me što sam lošije radila od prethodnika već što sam nepodobna.... Nemam leđa, ali imam kičmu, i neću dati nikome da je slomi“ (*Standard*, 2018).

Novopostavljeni v. d. direktor *RTCG* Božidar Šundić, inače bivši urednik i direktor više medija bliskim vlastima, ubrzo je smijenio i direktora *TVCG* Mićunovića, te najavio zaokret u programskoj politici, nakon čega su pojedine emisije skinute sa programske šeme, a najavljene neke nove, čime je očigledno završeno vraćanje *RTCG*-a pod punu kontrolu vlasti. Naravno, već na narednoj sjednici u julu, Savjet je usvojio programsko-produkcionni plan koji je predložio novi v. d. direktor.

5. ZAKLJUČAK

Crnogorski javni servis *RTCG* je tokom posljednje tri decenije prolazio kroz različite faze, ali čini se nikada nije mogao, ili nije želio, da napravi odmak od politike sluganstva interesima vladajućih političkih struktura. Tek mali, ali značajni koraci i najave promjena takvog ponašanja došli su kao posljedica pritisaka međunarodne javnosti, a Crna Gora poznata po vladavini jedne partije skoro tri decenije, sasvim neočekivano je došla u situaciju da je moguće da vlast ispušti kontrolu nad javnim servisom. Pokazalo se da je moć javnog servisa u tradicionalističkom društvu veoma velika i puno značajnija od snage i uticaja

novih medija. Tu činjenicu potvrdila je beskrupulozna borba za kontrolu nad javnim servisom, za koji se u jednom kratkom periodu činilo da se napokon otrgnuo od politike služenja režimu. Naime, na prve znake slabljenja svog uticaja na *RTCG*, vlast je upotrijebila sve dostupne mehanizme uključujući državne agencije, skupštinska tijela, sudove i druge organe da suzbije i spriječi svaki privid ideje o nezavisnom javnom servisu. Čak ni činjenica da su oči međunarodne javnosti bile uprte u dešavanja oko promjena u *RTCG*-u i smjenjivanje neistomišljenika, nije spriječila vlast da se oštro obračuna sa svima koji je ne podržavaju, što potvrđuje tezu da je vlast važnija od međunarodnog ugleda i napretka na putu ka EU. Nezavisnost, profesionalizam i kritičko mišljenje očigledno će morati još dugo da sačekaju da postanu dominantna politika vođenja javnog servisa u Crnoj Gori.

Nikola Radunović

PUBLIC SERVICE AGAINST PUBLIC SERVICE RTCG: A STRUGGLE FOR
PROFESSIONALISM OR A RETURN TO THE DARKNESS

Summary

After the dark period during the last decade of the 20th century, Radio Television of Montenegro (RTCG) as a national public service in Montenegro which work was mainly characterized as pro-war rhetoric and with lack of professionalism, has been undergoing through interesting transitional period, mainly dictated by political elites. During the process of accession to the European Union, the pressure which international public put on Montenegrin Government to make the public service more independent and closer to the citizens, has led things to move from the deadlock. However, as soon as the positive changes started to happen, Montenegrin public witnessed that some of the members of the RTCG's Council, mainly those who expressed a critical opinion towards the earlier functioning of the public service, were fired by the governing structure. By doing this, those in power managed to make the national broadcaster again an important weapon in the political struggle. Using a qualitative analysis of the statements and activities of the Public Service management and Council members, as well as the media, politicians and the non-governmental sector, all related to the ongoing situation in the RTCG, this paper aims to show how broadcaster in a traditional society, could have more relevance and importance in comparing to new media. Besides, I wanted to show the struggle between those who want to respect journalistic standards and those who do not care about a professional and ethical codex.

Keywords: Public Service, RTCG, Montenegro, Europeanization, political pressure

LITERATURA

- ASK kažnjavala nezakonito. (31. 1. 2018). Vijesti, str. 11.
- Bešić, M. (2012). Mediji, medijske slobode i demokratija u Crnoj Gori. Podgorica: CEDEM.
- Blumler, J. & M. Gurevitch. (1995). The Crisis of Public Communication, London, New York: Routledge.
- Brković, B. (3. 2. 2018). Žurba, Vijesti online. Preuzeto 3. 4. 2018, sa <http://www.vijesti.me/forum/zurba-974232>.
- Čađenović, I. (16. 2. 2018a). Poslanici ne haju za odluke sudova, Vijesti, str. 8.
- Čađenović, I. (22. 1. 2018b). Upravni sud odbio Đurovićevu tužbu, Vijesti online. Preuzeto 16. 5. 2018, sa <http://www.vijesti.me/vijesti/upravni-sud-odbio-durovicevu-tuzbu-972543>.
- Čađenović, I. (24. 4. 2018c). Sekulović traži da Kadija ide, Vijesti, str. 9.
- Čađenović, I. (9. 11. 2016). Drobac fali škole da bi bila direktorka?, Vijesti online. Preuzeto 7. 5. 2018, sa <http://www.vijesti.me/vijesti/drobac-fali-skole-da-bi-bila-direktorka-911006>.
- Čađenović, I., Rudović, N. (23. 1. 2018). RTCG- pokazatelj slobode medija. Vijesti, str. 9. DAN online. Politički pritisak Vlade na RTCG. Preuzeto 6. 2. 2018, sa <https://www.dan.co.me/?nivo=3&rubrika=Drustvo&clanak=633918&datum=2018-02-06>.
- Drašković: Nijesam prekršio ni jedan zakon i neću dati ostavku. (14. 4. 2018). Pobjeda, str. 6.
- Đurđić, M. (2015). Globalni pad slobode medija, pogoršanje na Balkanu. Preuzeto 29. 4. 2015, sa Glas Amerike, <http://www.glasamerike.net/content/fridom-haus-izvestaj/2739784.html>.
- EU i CGO pomažu profesionalnost RTCG. (28. 4. 2018). Vijesti, str. 9.
- Hallin, D. C. & P. Mancini. (2004). Comparing Media Systems. Three Models of Media and Politics, Cambridge: Cambridge University Press.
- Janković, K. (17. 2. 2018). Đurović ne može u Savjet RTCG, Pobjeda, str. 9.
- Janković, K. (31. 1. 2018a). Drašković tvrdi da Kadija više ne može biti na čelu RTCG-a, Pobjeda, str. 7.
- Jovičević, D. (2018). Vašingtonske 'packe' Podgorici. Preuzeto 16. 5. 2018, sa Radio Slobodna Evropa, <https://www.slobodnaevropa.org/a/javni-servis-rtcg-packe-sad-crna-gora/28964981.html>.
- Kadija i Mićunović tuže Sekulovića. (27. 4. 2018). Vijesti, str. 10.
- Klimkiewicz, B. (2014). Is the Clash of Rationalities Leading Nowhere? Media Pluralism in European Regulatory Bodies, in: Schulz, W.; Valcke, P. & K. Irion (eds.): The Independence of the Media and its Regulatory Agencies. Shedding New Light on Formal and Actual Independence against the National Context. Bristol: Intellect, pp 45–74.
- Kuhn, R. (2011). The media in contemporary France. Maidenhead: Open University Press.
- Mancini, P. (2013). Media Fragmentation, Party System, and Democracy, The international journal of Press/Politics, 18(1), pp. 43–60.

- McQuail, D. (2010). *McQuail's Mass communication theory*. 6 ed., Los Angeles/Calif., London: Sage.
- Media centar. (17.09.2018). Analiza postupka imenovanja članova Savjeta RTCG. Preuzeto 18. 9. 2018, sa <http://www.pcnen.com/portal/2018/09/07/analiza-postupka-imenovanja-clanova-savjeta-rtcg/>
- Meier, W.A. & J. Trappel. (1992). 'Small States in the Shadow of Giants', in K. Siune & W. Tuetzschler (eds) *Dynamics of Media Politics: Broadcasts and Electronic Media in Western Europe*, pp. 129–41. London: Sage.
- Miličević, Lj. (2017). Kadija: Ako su izvinjenja bila dovoljna za Dubrovnik, Srebrenicu, izvinjenje je dovoljno za permutovanje. Preuzeto 12. 4. 2018, sa Vijesti online, <http://www.vijesti.me/tv/kadija-ako-su-izvinjenja-bila-dovoljna-za-dubrovnik-srebrenicu-izvinjenje-je-dovoljno-za-permutovanje-969487>
- Milo hrabri napade na kritičare. (5. 4. 2018), Vijesti, str. 14.
- Mimo Drašković da podnese ostavku. (12. 4. 2018). Vijesti, str. 11.
- Murić, D. (10. 1. 2018). Partija važnija od packi iz SAD-a, Vijesti, str. 2.
- Murić, D. (9. 2. 2018a). Politika ne smije da utiče na RTCG. Preuzeto sa 3. 4. 2018, sa Vijesti online <http://www.vijesti.me/vijesti/politika-ne-smije-da-utice-na-rtcg-975135>
- Novinar koji je volio da piše o Milu. (11. 3. 2018). Vijesti, str. 8.
- Pink M. (2018). Politički uticaj na sudije i različiti aršini sudova. Preuzeto , 19. 5. 2018, sa <http://pinkm.me/vijesti/23188/politi%C4%8Dki-uticaj-na--sudije-i-razli%C4%8Diti-ar%C5%A1ini--sudova>
- Radio Slobodna Evropa. (2018). Dug put do slobode medija u Crnoj Gori. Preuzeto 25. 4. 2018, sa Vijesti online, <http://www.vijesti.me/vijesti/dug-put-do-slobode-medija-u-crnoj-gori-984919>
- Radulović, M. (28. 4. 2018). Rođачke veze i članska DPS-a zarobile agencije i DRI, Vijesti, str. 10.
- Radunović, N. (2014). Javni servis Crne Gore – suočavanje s prošlošću kroz prizmu izvještavanja o sadašnjosti, *Uloga medija u normalizaciji odnosa na Zapadnom Balkanu 2013*, pp. 195–211, ISBN: 978-86-6065-263-0.
- Rakočević, N. (2018). URA: Đurovića i Vukčevića vratiti u Savjet, Antena M. Preuzeto 18. 5. 2018, sa <http://www.antenam.net/index.php/drustvo/69145-ura-djurovica-i-vukcevic-vratiti-u-savjet>.
- Rakonjac, S. (2012). Mediji u službi rata – zaostavština TVCG. Matica Crnogorska. Preuzeto , 13. 9. 013, sa <http://www.maticacrnogorska.me/files/50/05%20snezana%20rakonjac.pdf>.
- RTCG, (26.01.2018). Vukčević: Nove duhovitosti ASK-a. Preuzeto 7. 4. 2018, sa <http://www.rtcg.me/vijesti/drustvo/191852/vukcevic-nove-duhovitosti-ask-a.html>.
- RTCG. (26. 4. 2018a). „DPS napadi na RTCG kulminirali“. Preuzeto 25. 4. 2018, sa <http://www.rtcg.me/vijesti/politika/201432/dps-napadi-na-rtcg-kulminirali.html>.
- Rudović, M. (13. 4. 2018). Đukanović opet hrabri pristalice da linčuju njegove kritičare, Vijesti, str. 2.

- Rudović, M. & I. Čađenović. (10. 2. 2018). Sudske odluke se moraju poštovati, Vijesti, str. 9.
- Rudović, M. & M. Radulović. (6. 2. 2018). Kredibilitet ASK ključan za put u EU, Vijesti, str. 10.
- Savjet da ocijeni odluke oko RTCG. (30. 2. 2018). Vijesti, str. 11.
- Seuffert, W. & H. Gundlach. (2012). Medienregulierung in Deutschland. Ziele Konzepte, Maßnahmen. Baden-Baden: Nomos. prema Nowak, E. (2014) Autonomy and Regulatory Frameworks of Public Service Media in the Triangle of Politics, the Public and Economy: A Comparative Approach, Reuters Institute for the Study of Journalism.
- Skala Radio. (2017). Željko Rutović: Menadžment RTCG da podnese ostavke. Preuzeto 14. 4. 2018, sa <https://skalaradio.com/zeljko-rutovic-menadzment-rtcg-da-podnese-ostavke/>.
- Standard. (2018). Kadija smijenjena – Nijesam lopov niti imam „leđa“, ali mi nećete slomiti kičmu: Kako sam radila, tako mi bog dao!. Preuzeto 17. 7. 2018, sa <http://standard.co.me/index.php/drustvo/item/19773-kadija-smijenjena-nijesam-lopov-niti-imam-leda-ali-mi-necete-slomiti-kicmu-kako-sam-radila-tako-mi-bog-dao>.
- Ščekić, R. (2011). Sredstva političke propagande u Crnoj Gori, Cetinje: Matica crnogorska.
- Veljanovski, R. (2005). Javni RTV servis u službi građana, Beograd: Clio. Sud poništio odluku u Vukčevićevom slučaju, Skupštinu ne zanima. (25. 1. 2018). Preuzeto 8. 5. 2018, sa Vijesti online <http://www.vijesti.me/vijesti/sud-ponistio-odluku-u-vukcevicevom-slucaju-skupstinu-ne-zanima-9730> 25Žugić, V. (10.04.2018). EU da Podgorici zaprijeti zamarzavanjem pregovora. Vijesti, str. 2.

Vladislava Gordić Petković

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet,
Novi Sad, Srbija

ALTERNATIVNA ISTORIJA I STRATEGIJE OTPORA POPULIZMU U ROMANU *LUZITANIJA* DEJANA ATANACKOVIĆA¹

APSTRAKT: U svetu u kojem se, kako tvrdi nemački istoričar Folker Rajnhart, prirodne nauke diskredituju a jača praznoverje i verovanje u proročanstva, može se govoriti o promeni paradigme, oličenoj u stvaranju osećanja nesigurnosti i nepredvidljivosti. Ali, dok alternativne činjenice u realnom svetu proizvode nespokoj i strah, u književnosti alternativni poredak najčešće simbolizuje osnaživanje potlačenih i marginalizovanih. Roman *Luzitanija* Dejana Atanackovića nije prvi koji suočava alternativnu istoriju i utopijsku tematiku, paralelne svetove i promenljive identitete, ali je redak koji predstavlja jasno definisane strategije otpora populizmu kroz teritorijalno organizovanje i delovanje marginalizovanih socijalnih grupa i usamljenih idealista, tragača za smislom. Atanacković i imaginarnu državu Luzitaniju i borbu za pobedu smisla smešta u beogradsko zdanje nazvano „Dom za s uma sišavše“, koje 1915. u okupiranom Beogradu stiče eksteritorijalni status. „Dom za s uma sišavše“ predstavljen je kao napredna institucija u kojoj se ludilo ne izlaže patnji ni ispitima izdržljivosti, već se pribegava radu kao terapiji i terapiji kao radu: deo tog rada je i bavljenje umetnošću, horsko pevanje i igrokazi koji traže odgovor na pitanje „šta je protivno razumu a što se ludilom ne da opravdati?“ Ideja stvaranja alternativnog poretka javlja se i u prozi Judite Šalgo (*Put u Birobidžan*), gde se jevrejski mit o potrazi za zajedničkom državom preinačuje u utopijski projekat o ženskom kontinentu. Slikajući istoriju iz autsajderske pozicije prezrenih i prognanih, Judita Šalgo predstavlja utopiju do koje se stiže kroz bolest koja, paradoksalno, oslobađa telo. Jedna od žarišnih tema *Luzitanije* jeste upravo telo i njegove čudesne metamorfoze, kao i ludilo kao poslednja linija otpora ljudskoj gluposti i uporna borba plemenitih usamljenika.

Ključne reči: srpski roman, alternativna istorija, utopija, ludilo, telo

Svakome ko poslednjih godina ima uvida u književnu produkciju jasno je da srpski roman sve više pokreće energija heterogenosti i hibridnosti: lokacije i zapleti, ideje vodilje i pripovedne poetike omogućavaju da se susret sa

¹ Rad je nastao u okviru projekta Ministarstva za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj „Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene“.

nepoznatim, neprihvaćenim i opskurnim Drugim odigra na mnogo maštovitih načina, idiličnih i jezovitih. S jedne strane, u savremenom romanu artikuliše se kontemplativni diskurs koji ponire u kulturološku i političku analizu slike sveta, a sa druge se posebna pažnja posvećuje i formalnim, jezičkim, stilskim i strukturnim aspektima dela, postupku koji uokviruje iskustvo o svetu.

Jasno je da se uspostavlja tematsko stilsko paradigma koja je pre svega poststrukturalistička, paradigma koja istražuje ne samo *šta* određeni znaci znače, nego i *kako* znače: traži se skup značenja i ideja koji su u funkciji razumevanja književnog dela, insistira se na tamnim, ne nužno opasnim, nego više tajanstvenim i izazovnim tačkama u tekstu. Romani asimiluju elemente refleksije, dokumenta, pronađenog rukopisa, sećanja, interakcije sa čitaocem, a sve u potrebi da se istorijsko i opšte prelomi kroz prizmu lične sudbine i ličnog doživljaja.

Alternativne činjenice u realnom svetu proizvode nespokoj i strah, ali u književnosti alternativni poredak najčešće donosi radost stvaranja i postojanja, jer simbolizuje bogatstvo perspektiva, davanje glasa i moći potlačenima i marginalizovanima. Alternativna istorija u romaneskom kontekstu postaje svet otpora različitim vrstama terora: terora običnosti i jednoličnosti, stereotipa i predrasuda, konzumerizma i populizma, ali se pokazala i kao važan žanrovski kontinuitet onih dela koja žele da progovore o progonu, stradanju nevinih i katalogu istorijskih zala i nepravdi.

Roman *Luzitanija* Dejana Atanackovića nije prvi koji suočava alternativnu istoriju i utopijsku tematiku, paralelne svetove i promenljive identitete; nije prvi koji putovanja opisuje kao misije a misije pretvara u putovanja. Nije ni jedini koji, obrađujući temu kolektiva, uspostavlja strategije otpora i subverzije koje su duboko individualne; te se strategije grade kroz teritorijalno organizovanje i delovanje marginalizovanih grupa i usamljenih idealista, tragača za smislom, kroz alternativno tumačenje ne samo istorije, nego i individualnih prioriteta. Tako junak Atanackovićevog romana može umesto karijere da život posveti građenju grobnice, „bezimenog groba“ koji je „sav od glagola“ (Atanacković, 2017: 38). Atanacković i imaginarnu državu Luzitaniju i borbu za pobedu smisla smešta u beogradsko zdanje nazvano „Dom za s uma sišavše“, koje 1915. u okupiranom Beogradu stiže eksteritorijalni status. To je napredna institucija u kojoj se ludilo ne izlaže patnji ni ispitima

izdržljivosti, već se pribegava umetničkom delovanju kao terapiji i terapiji kao vidu umetničkog delovanja. *Luzitanija* je roman istovremeno i pustolovan i artistički u kojem se ujedanju artizam kao larpulartističko stvaranje i artivizam kao novija umetnička praksa koja koristi moć kreativnog izraza u ime društvene promene. Žanrovski, ovaj roman se može definisati kao istorijska fantazija, delo u kojem je istorija i povod, i forma koja se napada i menja, a ludilo je platno za projektovanje društvenih strahova i problema, ludilo daje razumu ključeve za kritičko mišljenje i interpretaciju, daje mu da shvati bolje ono što mu je suprotstavljeno. Kao izuzetno asocijativan, slojevit, intelektualan i provokativan tekst, *Luzitanija* je prepuna citata, paracitata, kreativnih tumačenja umetničkih praksi za čija se ishodišta mogu smatrati filmovi Pitera Grineveja, romani Lorensa Norfoka i tekstovi Šošane Felman, odnosno umetnički i kritički radovi kojima je zajedničko novo čitanje istorije iz perspektive pobunjenog tela koje traži svoj jezik i svoju autonomiju. Roman govori o džepovima otpora, o malim ali živahnim i aktivnim prostorima u kojima se rađa razlika i individualcima koje vodi njihova vizija o ako ne boljem, a ono svakako istinitijem svetu: snaga *Luzitanije* je u individualcima koji pokreću svoje borbe i slede svoje fantazije. Lekar Dušan Stojimirović, tridesetpetogodišnjak, ostavljen u okupiranoj prestonici sa 120 žitelja ludnice, samo je jedan od njih, a tu je i graditelj grobnice Teofilović „dobro situirani samac“ koji je krajem aprila 1915. odlučio da „iznebuha i bez viška reči“ napusti mesto projektanta u Njujorku i zaputi se prekookeanskim brodom u zaraćenu Evropu ne bi li „obezbedio sigurnost svog poseda na beogradskom groblju“ (Atanacković, 2017: 37), a njegov vodič kroz podzemne saobraćajnice Evrope je Indus Čitrugupta. Jedan od tih pobunjenih duhova je i Eduard Hodek, taksidermist u službi austrijskog prestolonaslednika, ser Tomas Lipton, humanitarni aktivista i filantrop koji se pojavljuje u okupiranom Beogradu oktobra 2015, a špalir likova se tu ne okončava.

Atanacković piše roman o traumatičnosti istorije marginalizovanih u patrijarhatu, o onima koji razbijaju tajne i zabrane tako što se bave umetnošću kao terapijom i terapijom kao umetnošću. Sve nedozvoljene i neizrečene želje i projekcije roman smešta u kontekst društvenog progresa, bilo da je on san, zacrtan cilj ili iluzija. Jedna od tema na kojima se *Luzitanija* temelji jeste i fukoovska slika sveta i diskursa. Bolnice za umobolne i zatvori za Fukoa su primeri heterotopija koje delimično prenose norme spoljašnjeg sveta, dok u

njima istovremeno vladaju i specifično definisana interna pravila. Možemo ih razumeti i kao izdvojena mesta, prostor koji zbog svog perifernog i autonomnog položaja u odnosu na tzv. realni svet predstavlja neku vrstu izolovanog mesta, osmatračnice. Periferni prostor heterotopije nije nikakav hendikep, već prednost privilegovane pozicije sa koje se bolje (u)vidi prava priroda spoljašnjeg sveta koji sebe želi da predstavi kao jedini mogući i jedini autentični. Pozicija *drugog* jeste prostor heterotopije, koji podrazumeva i fizičku odvojenost od socijalno regulisanog, „legitimisanog“ prostora, ali i duhovnu, kulturološku distancu koja omogućava otkrivanje ne tako očiglednih shema dominantnih društvenih odnosa ili *društvenog prostora*. Heterotopija zauzima prostor *drugog* u odnosu na dominantnu društvenu strukturu i sistem vrednosti, na taj način uspostavljajući komunikaciju sa odgovarajućim društvenim sistemom.

Ideja stvaranja alternativnog poretka javlja se i u nedovršenom, posthumno objavljenom romanu Judite Šalgo *Put u Birobidžan*. Jevrejski mit o potrazi za zajedničkom državom spisateljica preinačuje u utopijski projekat o ženskom kontinentu. Tajnu o postojanju novog kontinenta u *Putu u Birobidžan* u dubine svog uznemirenog uma pohranjuju „luetičarke i lunatičarke“, kako ih naziva skrivena sveznajuća pripovedačica ovog rasutog romana; to su žene bez porekla i imena čije se telo raspada od neizlečive bolesti i koje govore nerazumljivim jezicima, ali koje su aktivne saučesnice u zaveri potrage za utočištem. Luetički mesijanizam je u romanu Judite Šalgo predložen kao bolest koja se širi kao glasina i kao glasina koja se širi kao bolest – glasina o dolasku žene spasiteljke Mesijane i stvaranju ženskog kontinenta koja će okončati ženino ponižavajuće lutanje. Tema Birobidžana neodvojiva je od teme jevrejstva, koja je ovde dvostrukom kopčom povezana sa temom potrage za ženskim sigurnim utočištem, kao što je i tema Luzitanije povezana sa utočištem razuma, sa potrebom da se u telu kao artefaktu i spomeniku sačuva istorijsko sećanje. Luetički mesijanizam kod Judite Šalgo ekvivalentan je Atanackovićevoj ideji o samoproглашеноj enklavi razuma koja se zove Luzitanija, a njegov junak Teofilović i Juditina Berta Papenhajm imaju zajedničku misiju potrage za nečim što je trajnije od njih samih, ali trajnije i od svih „običnih“ ideala i interesa. Jedna od žarišnih tema *Luzitanije* jesu telo i njegove čudesne metamorfoze, kao i ludilo kao poslednja linija otpora gluposti, potom i uporna borba plemenitih usamljenika, pri čemu ta usamljenost nije izolacionizam, već stanje radosnog

aktivizma. Dejan Atanacković piše roman o onima koji razbijaju tajne i zabrane tako što se bave umetnošću kao terapijom i terapijom kao umetnošću.

Prisutnost tela kao predmeta istraživanja u filozofiji obeležena je antičkim dualizmom, prema kojem u podeli na telo i duh telu pripada sve ono što je prolazno, grešno, sklono fizičkom propadanju i moralno nestabilno. Telo je efekat diskursa: znak razlike, borbe i prisvajanja, prostor u kojem se upisuju različiti oblici moći i alternativne naracije. Psihijatrija postaje aktivna delatnost od trenutka kad se ludilo fizički ograniči i tako udalji od civilizacije i društva, čime se, podseća Šošana Felman, mentalno poremećenima oduzima subjektivnost: stavljaju se pod vlast lekara i naučnih definicija, obesnažuju se njihov govor i iskustvo. Ludilo postaje simptom jedne kulture, ali simptom koji je inkorporiran u ućutkano telo i ućutkanu dušu čija patnja ne može da se iskaže. Već književnost 19. veka postaje polje preispitivanja i psihijatrije i njenih metoda, pa tako Balzak, Flober i Henri Džejms preuzimaju ulogu posmatrača i presuditelja. Velika fukoovska tema dijaloga ludila i uma intenzivira se u trenucima pojačane društvene represije, kad će ludilo samo potražiti azilantske uslove kako bi se taj razgovor nastavio.

Čitaocu *Luzitanije* jasno je da ulazi u hipertekst i bajku sazdanu na poststrukturalističkoj paradigmi koja ne traži samo odgovore, nego i *priče o odgovorima* i principe na kojima se odgovori mogu zasnovati. Pored tema ludila i rata, putokaz ka psihofilozofskoj strukturi romana su i životinje, njihovi realni i simbolički identiteti. Francuski filozof Žil Delez fasciniran je teritorijalnošću životinja jer smatra da zaposedanjem teritorije počinje umetnost. Upravo u slučaju pacijenata i državljana Luzitanije tako sve i počinje. Uloga životinja, kao citata viktorijanskih fotografija i bizarne fotomontaže nije samo adekvatno inkorporirana, svet životinja se zasebno konstituiše kao terapijski putokaz osvajanju razuma. Status životinja u svetu i diskursu prešao je put različitih reprezentacija, uvek zasnovanih na logici diskriminacije i nasilja. Životinje su možda poslednji domen čovekove nesigurnosti, jer ne govore, neuhvatljive su zbog te nemosti a opet čoveku paradoksalno bliske. Bodrijar veruje da njihovo ćutanje ugrožava naš smisao, Delez i Gatari ih deantromorfizuju, ne uspostavljajući životinju kao objektivnu suprotnost čoveku već kao od njega nedeljivu razliku.

Ludnica je viđena kao „mesto za vežbanje izopštavanja“ (Atanacković, 2017: 11), ona je poput „neke izokrenute tvrđave“, u njoj se uočava „beskorisnost ludaka u odnosu na moderno društvo okrenuto iznad svega proizvodnji i ratu kao osnovama napretka“ (Atanacković, 2017: 11). Beogradski „Dom za s uma sišavše“ predstavljen je kao napredna institucija u kojoj se ludilo ne izlaže patnji ni ispitima izdržljivosti već pribegava radu kao terapiji i terapiji kao radu: deo tog rada je i bavljenje umetnošću, horsko pevanje i igrokazi. „Šta je protivno razumu a što se ludilom ne da opravdati?“ (Atanacković, 2017: 12). Publika daje odgovor na ovo pitanje tako što traži „i moralnu potporu i isceljenje“ (Atanacković, 2017: 12) u razumu, i odgovori na pitanje svode se na najvažnije, na bit: „Glupost je protivna razumu. Glupost je bolest sveta“ (Atanacković, 2017: 13); „A ukoliko se glupost potkrepi što brojnijim i uzaludnijim žrtvama, utoliko je više zagarantovano njeno ponavljanje.“ (Atanacković 2017: 15) „U današnjem vremenu(...) ludak je onaj ko se ne sme imenovati niti na jedan suvisli način, te će se njegova bolest uvek prikriti osobinama koje bi se mogle pripisati svakom drugom najobičnijem građaninu, lenštini i mediokritetu“ (Atanacković, 2017: 51)

Pozicioniran u romanu tako da delimično odgovori na čitaočeva pitanja, naročito na ono šta raznorodne junake poput pesnika Nenada Mitrova, ruske emigrantkinje Marije Aleksandrovne ili članova porodice Rot uopšte dovodi u vezu, radni dnevnik Judite Šalgo ukazaće da je svima njima zajednička upravo nejasna žudnja za putovanjem u daleku, nepoznatu zemlju koja za svakog od protagonista predstavlja nešto drugo – ukazaće na to pre nego što centralna ličnost pripovesti stupi na scenu. Detalji iz spisateljičinog dnevnika imaju zadatak da čitaoca pripreme na sudelovanje u zaveri stvaranja jednog alternativnog sveta jer upravo iz njega saznajemo da misteriozni toponim Birobidžan označava ženski kontinent, ludnicu, utopiju ali i rezervnu domovinu i „močvarni rasadnik jevrejskog semena“ (Šalgo, 1997: 63).

Dalji tok romana, u kojem se kao centralna ličnost pojavljuje bivša Frojdova pacijentkinja i humanitarna aktivistkinja Berta Papenhajm, ukazaće da je Birobidžan čak i ideal socijalne pravde, neka vrsta ženske egalitarističke Internationale. Birobidžan je drugo ime za egzodus potlačenih i poniženih Evropljanki koje traže svoju prapostojbinu i svoj identitet daleko od represivnih patrijarhalnih modela. Zato što podrazumeva beg od patrijarhata

kroz bolest tela, do njega se stiže putevima egzistencijalne patnje: kroz ratna stradanja, seksualnu eksploataciju, zatočeništvo, bolnice, policijske kancelarije, birokratske procedure. Pojedinačni interesi socijalnih i rodni grupa predstavljaju se metaforom sveta, sveta kroz koji se putuje i koji se neprestano posmatra i analizira, sveta koji menja kulise pokušavajući da zamrzne jednom određene zakonitosti socijalnih relacija, ali kome se lutajući marginalci suprotstavljaju tako što u njega projektuju svoju paralelnu, heterotopsku realnost.

Kretanje kroz društvo i prostor postaje neophodan uslov da se obećana zemlja konstituiše. Otud je roman *Judite Šalgo* pikarski tek utoliko što govori o više dimenzija putovanja i promene: ne samo o Bertinom putovanju i traganju, nego i o putevima trgovine belim robljem; roman je biografski utoliko što otkriva intimu dobrotvorke koja se, dok pomaže ugroženima, bori sa svojim bolestima i strahovima. Međutim, *Put u Birobidžan* je u bitnoj meri varijacija jevrejskih mitskih motiva lutanja i potrage za domovinom, pošto u pikarski okvir smešta traganje za utopijom, a takav okvir sistematski podriva mitove patrijarhalne kulture jer, s jedne strane, pokazuje njihovu ispraznost i lažnost, a sa druge artikuliše parodijsko-utopijsku žensku perspektivu dopunjenu nužnim elementima tajne i zavere. Lutanje i potraga za Birobidžanom dodeljeni su obespravljenima i unesrećenima, tajna o mitskoj zemlji smeštena je u jezik lutanja, ludila i bolesti jer se tako najbolje čuva od vladajućih struktura moći i od opšteprihvaćenog kodeksa vrednosti. Glavna pikarska junakinja *Judite Šalgo* više je oličenje nejasne slutnje nego individualizovani pojedinac: ona je generički tip, alegorijska figura traganja, jevrejstva i ženskosti, baš kao što ni *Izabela u Luzitaniji* nije samo rasuto telo, nego je i mapa jedne izgubljene celovitosti. Bertin pseudonim Ana O. – koji ju je proslavio u istoriji psihoanalize – Šalгова smešta u okvir mita, apokrifa i alternativne istorije, pa to ime eksplicitno povezuje sa Atlantidom i majkom Device Marije, svetom Anom. Kao „realna“ ličnost, Berta Papenhajm je predsednica Društva jevrejskih žena i osnivačica Fonda za pomoć posrnutim devojkama koja putuje preko Beča, Budimpešte i Beograda prema Palestini i Egiptu godine 1911, s namerom da ispita kako funkcioniše socijalna zaštita obespravljenih žena, samohranih majki, prostitutki i siročadi. Posećujući sirotišta, bolnice i javne kuće od Sofije do Smirne, od Carigrada do Jerusalima, Berta postaje svedok rađanja opsesije Birobidžanom i propagatorka glasila o Ženskom kontinentu, kaogod i verovanja u dolazak Mesijane koja će stići iz Egipta i sve obespravljene žene

povesti put obećane zemlje, prethodno ih svojim čarobnim dodirom izlečivši od sifilisa. Ideju o Mesijani šire žene obolele od sifilisa i tuberkuloze, vanbračna deca, maloletne trudnice, ljudi sa socijalnog dna i bez perspektive. Prostitutke tragaju za preporodom, a njihova bolest nije slika kraja nego slika napretka, oličena u veri da će Mesijana doći i žene povesti u drugi svet. Izabrani narod biće žene, kako to nagoveštava budimpeštanski doktor Vamoš: „Znate li gospođice Papenhajm, rekao bih da je mesijanizam uhvatio korena na ovom odeljenju. Nazvao bih ga luetički mesijanizam. Prostitutke, luetičarke posebno, veruju da su one pozvane da spasu svet. Ili bar ženski deo sveta. Kao što možete pretpostaviti, u vidu Velike majke, njihova spasiteljica treba da dođe iz Egipta“ (Šalgo, 1997: 84).

Prilikom posete bolnici svetog Roka u Budimpešti, Berta Papenhajm upoznaje jednu od glasnica Ženskog kontinenta, gospođicu Klajn. Jektičava crnka bila je „najlepša Jevrejka koju je ona u životu videla“ (Šalgo, 1997: 79), ali ophrvana bolešću koja joj daje čudnu privlačnost i energiju:

Na devojčinoj gornjoj usni pokazao se veliki crveni plik kao komad žara koji Berta u prvi mah nije opazila. Bolest je kao i gnev, u međuvremenu dobila fatalno ubrzanje. Devojčine crne oči su gorele, planule su najednom i jagodice u koje se sabrala sva preostala boja lica i vrata i kroz sifilistički plik usijavao se i gasio njen stanjeni, potrošeni dah(...) Njena bolest bila je lepa, darivala joj zarumenjene jagodice i vatrenu tamu u očima. Lepa smrt kao znak nagrade (Šalgo, 1997: 80)

Jektičava Jevrejka je, međutim, nenadani vesnik Utopije: ona „ukočeno sedi na krevetu pokazujući prstom negde kroz zid i ne skidajući oči sa Berte, kriči: 'Ženski kontinent! Ženski kontinent!'", (Šalgo, 1997: 81). Žena nalik njoj, po imenu Sutina, pojaviće se u Beogradu, u prljavim ritama, bez isprava, užurbana i čvrsto rešena da stigne do Carigrada, iako je u poodmaklom stadijumu sifilisa i tuberkuloze. Mlada beogradska Jevrejka Flora Gutman za misterioznu putnicu saznaje od porodičnog prijatelja lekara i potom o njoj priča Berti, koja zaključuje da su Sutina i Jevrejka iz bolnice svetog Roka ista osoba.

Tih dana, u ranu zoru jednog sivog dana, policajac je uhapsio ispred Uprave fondova ženu bez isprava, koja nije znala srpski. Bila je obučena neprikladno, oskudno, ogrnuta pelerinom od ofucane sive čoje ispod koje se nazirala prljava svileni spavačica. Više je izgledala kao kulisa, slika, plakat postavljen na ulici pred ulazom u burdel. Odvedena u policiju, pošto u njenoj torbici

policajac osim nekoliko kruna nije našao ništa od isprava, upravo pred vratima načelnikove kancelarije, u hodniku, pljunula je krv, pa je odvedoše u bolnicu gde se pokazalo da pored tuberkuloze ima i lues i tako je pozvan doktor Savić koji je jedva saznao nešto više nego policajac, sem da se zove Sutina ili Sulina i da u malom pohabanom okruglom koferu za šešire ima nešto rublja, jedan žipon, jastučnicu i peškir sa bolničkom oznakom na mađarskom, te je pozvan austrougarski konzul da se obaveže o plaćanju boravka i da se pobrine o repatrijaciji. (Šalgo, 1997: 127).

Prvi susret Flore i Berte bio je neka vrsta prećutnog prepoznavanja: Flora je po njenim energičnim pokretima i živom pogledu „odmah naslutila da je to ona vrsta osobe u čijem se prisustvu uvek događaju prelomne stvari, koje naprosto podstiču kretanje, promenu, događaje, prizivaju stvari da se oblikuju, dogode“ (Šalgo, 1997: 96). Flora će biti opčinjena zagonetnom ženstvenošću Berte Papenhajm jednako kao Berta jektičavom devojkom, na prvi pogled prepoznati srodnosti, posvećenost ženskim interesima i opsesiju ženskim ciljevima. Putovanje prema obećanoj zemlji ujedno je odlazak u večnost i odlazak u smrt: njenim sirenskim zovom omađijane su i Flora i Berta. U svom poslednjem pismu Flora piše: „Šta mi je preostalo? Da krenem za malom, bolesnom prostitutkom(...) – ukoliko nije umrla; ako je umrla, da nastavim put umesto nje, za njenu dušu, ako nije izmišljena“ (Šalgo, 1997: 154).

I Judita Šalgo i Dejan Atanacković u svojim romanima predočavaju usamljene, izolovane ličnosti koje su oličenja veoma specifičnih težnji i opsesija; te ih težnje dodatno izoluju u njihovom socijalnom i klasnom okruženju: prostitutke koje najavljuju dolazak Mesijane nisu samo pretnja alijenacije i nasilja, nego su i otelovljenje potresa koje donosi prodor alternativnih istina u vladajući diskurs. Luetičarke i lunatičarke u romanu Šalgove, baš kao ni centralni ženski likovi, nemaju ni mogućnosti ni prilike za socijalnu pokretljivost: one su zarobljene u svom društvenom statusu, koji surovo ograničava slobodu čak i kad nije fizički ili ekonomski ponižavajući. Beč i Budimpešta su velika pijaca na kojoj se trguje ženama i decom, pozornica bolesti, prostitucije, čedomorstva. Svesna da su pripadnici građanskog staleža ravnodušni prema zloupotrebama žena i dece, Berta uporno pripoveda svim slučajnim sagovornicima na svom putu o bordelima Pešte, Galicije, Soluna, o Jevrejicama i jevrejskoj deci koji se razboljevaju i umiru, noseći u svojoj bolesti i klicu mesijanizma, vere u čudesno isceljenje i čudesnu zemlju spasa.

Judita Šalgo će ženski rod predstaviti kao tajno društvo sa instinktivno prepoznavanim i prihvatanim ritualima ponašanja i komunikacije, ali pre svega kao zajednicu u potrazi za teritorijom. Sve dok je Birobidžan neostvoreni ideal, to tajno društvo je rasuto po svetlu, po bolnicama i ludnicama, osuđeno na prostituciju i siromaštvo, bez snage, uticaja i mogućnosti delovanja, bez dokaza o autentičnosti. Ipak, neki konfuzni i kontradiktorni dokazi o postojanju ženske teritorije postoje. Bolnički lekar u svetom Roku, dr Vamoš, i sam ponesen bolesnim fantazijama svojih pacijentkinja za koje je skovao naziv „sindrom luetičkog mesijanizma“, saopštava Berti: „Ove žene kažu za vas da ste došli iz Egipta i da ćete ih odvesti odatle“. Berta je, dakle, i sama nečija fantazma Mesijane, dočim, s druge strane, čuje glasine da se prestarele prostitutke iz javnih kuća u Galiciji, Pešti, Solunu i Istambulu „izoluju i ekspeduju u neku daleku zemlju na istoku gde na miru mogu da boluju i umru“ (Šalgo, 1997: 90). Mladi beogradski Jevrejin Haim Azriel smatra tu neobičnu migraciju posledicom ženskog samočišćenja, potrebom da sa prljavštinom iz kuće uklone i sebe ako su izvor bolesti ili zaraze. Mogućnost da je Berta i dalje bolesna, te da beži po svetlu od svoje histerije slično jektičavim i sifilitičnim ženama, ali i mogućnost da je ona ženski Mesija koji vodi u obećanu zemlju, govori da se roman na alegorijskom nivou značenja bavi skrivenom snagom, nepoznatim moćima i nerealizovanim idejama koje se pojavljuju tamo gde marginalizovani i prezreni prividno gube bitku sa društvenim sistemom koji ih odbacuje. Jedan autentičan rodni mit u srpskoj književnosti, mit o Birobidžanu, ostao je tako pod znakom pasivnosti i paralize kao rodni odlika. Nezavršeni roman svedoči da Birobidžan i dalje postoji samo u znacima, fantaziji i nadi, da se formira i artikuliše tamo gde ovladava slabost tela.

Dejan Atanacković i Judita Šalgo dele interes za alternativno i pritajeno delovanje individualnih, samosvojnih ličnosti, prikazujući niz transformacija u procesu traganja: Berta i Flora prepoznaju afirmaciju ženskosti u jeziku bolesti i bunila, u svetlu socijalne prikraćenosti koji jedini spas vidi u fantaziji o obećanoj zemlji. Bez obzira na to da li se potraga za Ženskim kontinentom ili gradnja idealne države Luzitanije okončava u novom fizičkom obličju ili verbalizovanju mita spasenja, u oba slučaja radi se o trijumfu pojedinačne svesti i privatnoj borbi za identitet.

Vladislava Gordić Petković

ALTERNATIVE HISTORY AND STRATEGIES OF RESISTANCE TO POPULISM IN DEJAN
ATANACKOVIĆ'S NOVEL LUSITANIA

Summary

Merging historical facts and fictitious characters, Dejan Atanacković *Lusitania* follows in the footsteps of its unknown predecessor, Judita Šalgo, whose unfinished, posthumously published novel *A Voyage to Birobijan* reads as a gospel recounted by the voice of the entire destitute womenhood, addressing the alternative history which belongs to the female Christ figure named Messiana and the flock of her followers who spread the word about an Utopian refuge for all the weak and defeated. The leading thread of *Lusitania* is similarly alternative, as it joins a centuries long dialogue about the ambivalent and multilayered connections of reason and madness through a showcase of human stupidity and its numerous incarnations of the modern era. While Atanacković creates a number of intellectualls and adventurers obsessed both with common interests and private quests, Šalgo reinvents the character of Freud's former patient Bertha Papenheim, practically borrowing her from the psychoanalyst's opus in order to create a catalyst for a plot of her own. Bertha is both confused and encouraged by the tribe of destitute, pregnant and ailing women who rant about the promised land of plenty and the advent of a female deity. What at first seemed to be a field project with the intention to help socially deprived Balkan women, turns into a quest for the female continent. The paper compares *Lusitania* to *A Voyage to Birobijan* with the intention to show how Serbian novel addresses the genre of alternative history in order to articulate various forms of resistance to populism.

Keywords: Serbian novel, alternative history, utopia, madness, body

LITERATURA

- Atanacković, D. (2017). *Luzitanija*. Beograd: Besna kobila.
- Auge, M. (1995). *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. Translated by John Howe. London, New York: Verso.
- Felman, S. (1985). *Writing and Madness*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Krstić, P. (2008). *Filozofska životinja: zoografski nagovor na filozofiju*. Beograd: Službeni glasnik.
- Loentz, E. (2007). *Let me Continue to Speak the Truth: Bertha Pappenheim as Author and Activist*. Cincinnati: Hebrew Union College – Jewish Institute of Religion.
- Šalgo, J. (1997). *Put u Birobidžan*. Beograd: Stubovi kulture.

Belma Buljubašić

*Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina*

DOMINANTNI NARATIVI O RATU U BOSNI I HERCEGOVINI: DA LI JE MOGUĆ KONCENZUS O PROŠLOSTI?

APSTRAKT: Cilj rada je prezentovati dominantne narative sva tri naroda o prošlosti u BiH i pokazati na koji način se konstruišu kolektivna sjećanja i rekonstruiše istorija u javnom prostoru, i kakva je uloga medija u tom procesu, općenito. Bh. društvo je etnički podijeljeno, a mediji su podijeljeni na isti takav način i sve tri zajednice (hrvatska, srpska, bošnjačka) grade svoje dominantne narative jednostrano. U radu su predstavljene strategije sjećanja i zaborava koje su prisutne u društvu, što ukazuje na nemogućnost ozbiljnog suočavanja sa događajima iz prošlosti, a koje je neophodno za budućnost bez konflikata. Iako mediji imaju značajnu ulogu u oblikovanju i konstrukciji prošlosti, medijski diskurs korespondira sa zvaničnim političkim diskursima, pa su interpretacije istog događaja su često potpuno suprotstavljene u medijima iz različitih entiteta.

Ključne riječi: društveno sjećanje, istorija, rat, dominantni narativi, strategije sjećanja, mediji, interpretacija prošlosti

1. UVODNA RAZMATRANJA

Iako su ratni sukobi u Bosni i Hercegovini okončani prije više od dvadeset godina, proces suočavanja sa ratnom prošlošću za sve tri zaraćene strane još uvijek predstavlja težak i, čini se, gotovo nemoguć zadatak u BiH. Izvjesno je da će se takva situacija još dugo zadržati, što potvrđuju i istupi političara i drugih javnih djelatnika čija retorika je prepuna ratne prošlosti i glorifikacije vlastitog nacionalnog kolektiva. Ovakva retorika je sveprisutna, a svoj vrhunac doživljava u vrijeme predizborne kampanje.¹

¹ Aktuelni član Predsjedništva iz reda hrvatskog naroda, koji ovu funkciju obnaša treći put, u svojim istupima često ističe da je bio pripadnik Armije BiH i da je dobitnik najvećeg ratnog priznanja Zlatni ljiljan. To mu je osiguralo simpatije bošnjačkog dijela populacije koji su u njemu prepoznali bosanskohercegovačkog patriotu, dok u dijelovima FBiH u kojem su Hrvati većina vlada izrazito negativno mišljenje o njegovom liku i dijelu. Komšić je na poziciju člana Predsjedništva BiH svaki put došao uz pomoć glasova Bošnjaka. To ukazuje da bosanskohercegovački narativ korespondira sa bošnjačkim zvaničnim narativom.

Članci u dnevnim i sedmičnim novinama i na web portalima ukazuju na različite interpretacije istog događaja u medijima koji dolaze iz oba bh. entiteta (genocid u Srebrenici, masakr na Tuzlanskoj kapiji, slučaj u Dobrovoljačkoj ulici, Križančevo Selo, itd.), a sam karakter događaja ponekad uopšte i nema dodirnih tačaka. Dok se pojedine godišnjice zločina počinjenih u posljednjem ratu u medijima jednog entiteta tretiraju kao događaji dana/sedmice i zauzimaju naslovne stranice dnevnih novina i sedmičnih magazina ili su označene kao glavni događaj na onlajn portalima, u medijima drugog entiteta ih, ili uopšte nema, ili im je posvećeno svega nekoliko redova. Glavni kriterij pri selekciji je etnička pripadnost žrtve i počinitelja. Relativiziranje, umanjivanje i negiranje zločina postalo je ustaljena praksa.

Brojni su faktori koji su tome doprinijeli. U prvom redu tu je: složena politička situacija u zemlji, traumatizacija i retraumatizacija stanovništva koja ih onespobavlja za bilo kakvu empatiju prema drugom koji je također žrtva, reinterpretiranje događaja iz Drugog svjetskog rata, revizija prošlosti, procesi rehabilitacija onih koji su u prošlom političkom sistemu označeni kao saradnici okupatora i/ili ratni zločinci, podijeljena mišljenja o ustrojstvu i budućnosti Bosne i Hercegovine kao države, kao i mediji, medijska selekcija i interpretacija događaja.

Medijska scena je podijeljena na isti (etnički) način kao i bh. društvo, što ukazuje i na to da vodeći entitetski mediji imaju snažnu ulogu u procesu učvršćivanja zvaničnih narativa sve tri konstitutivne zajednice koji se tiču ratne prošlosti. Alternativni mediji (*Žurnal*, *Centar za istraživačko novinarstvo*), koji se u svom radu vode isključivo činjenicama, u apsolutnoj su manjini i nemaju značajniji domet među stanovništvom. Ovakvi mediji se uglavnom finansiraju uz pomoć grantova velikih nevladinih organizacija iz inostranstva, što političari koriste kao dokaz da je riječ o stranim plaćenicima. U Bosni i Hercegovini gotovo da nema *zajedničkih* medija. Pritom mislimo na medije koji podjednako prate građani iz oba bh. entiteta. Prema dostupnim podacima nacionalna pripadnost publike utječe na izbor medija i iz Bosne i Hercegovine i komšijskih država, tako da su pojedini privatni mediji iz BiH označeni kao bošnjački, srpski

ili hrvatski.² I javni servis je podijeljen po nacionalnom ključu, pa se osim brojnih problema (finansijskih, kadrovskih, organizacijskih, itd.) koji opterećuju Javni servis BiH naročito izdvaja i političko uplitanje u sam sadržaj, kao i insistiranje hrvatskih političkih dužnosnika na uspostavi četvrtog kanala na hrvatskom jeziku na čemu insistiraju iz Hrvatske demokratske zajednice i Hrvatske seljačke stranke. Pozivanje građana/ki na kršenje zakona, odnosno na neplaćanje RTV takse dolazi od političara iz oba entiteta, a kao glavni razlog se navodi nedovoljno zastupanje nacionalnih interesa naroda kojem političari/ke i građani/ke pripadaju.

Institucionalizacija ratne prošlosti u oba bh. entiteta koja se vrši putem medija, spomeničke i muzejske kulture, javne retorike i obrazovnog sistema (također etnički podijeljenog), ne ostavlja prostora za prikaz stradanje *drugog*, koji je izbrisan iz javnog, a samim tim i medijskog prostora. Ista situacija je u oba entiteta, a drugačija je i sama karakterizacija rata što će biti detaljnije pojašnjeno u daljem tekstu.

Suženi i nacionalno omeđeni medijski prostor ukazuje da nema prostora za ozbiljan proces suočavanja sa prošlošću u javnoj sferi, politički dužnosnici koji se zalažu za detaljnu rekonstrukciju prošlosti svedeni su na nekoliko pojedinaca, a alternativni glasovi, koji odstupaju od zvaničnih narativa, ili su u manjini, ili su potpuno ugušeni i etiketirani kao nacionalni neprijatelji i strani plaćenici. Prostor za debatu uglavnom nude pojedine nevladine organizacije (Mreža za izgradnju mira, Pro-budućnost),³ međutim domet njihovog rada i djelovanja je ograničen, i građani su uglavnom djelomično ili slabo informisani o njihovim akcijama, radionicama i drugim aktivnostima koje nude i organizuju. Osim toga, kao što većina građana daje prednost *mainstream* medijima u procesu informisanja, isto tako daje prednost aktuelnim političkim strankama i vladinim organizacijama u odnosu na nevladin sektor.

² Turčilo, L. (2011: 60) navodi istraživanje agencije GfK koje je ukazalo na etno-nacionalnu podijeljenost medijskog prostora u Bosni i Hercegovini i na uzročno-posljedičnu vezu nacionalne pripadnosti građana i odabira medijskih programa.

Vidjeti i: <http://www.6yka.com/novost/3848/jesu-li-mediji-u-bih-etnicki-podijeljeni>

³ Heinrich Boll Stiftung, Friedrich Ebert Stiftung, Konrad Adenauer Stiftung, Mirovna akademija, Centar za nenasilnu akciju, Mediacentar, itd.

Istraživanje iz januara i februara 2010. godine u kojem je učestvovalo 1.600 građana iz cijele Bosne i Hercegovine pokazalo da su ispitanici naveli da u kontekstu suočavanja s prošlosti i pristupa pravdi značajno mjesto daju nevladinim organizacijama. Međutim, za većinu ispitanih odnos prema ovim organizacijama je istovremeno i veoma pozitivan i apstraktan.⁴

Cilj rada je dati kraći uvid u zvanične narative o prošlosti u BiH na osnovu rezultata nekih ranijih istraživanja i kraći prikaz procesa konstruisanja narativa o prošlosti. U svakom postkonfliktnom društvu prisutne su i različite strategije odnosa prema prošlosti (prešutkivanje, relativizacija, itd.). Da bi se utvrdilo koje strategije sjećanja su prisutne u bh. društvu, potrebno je izvršiti odabir nekih od ključnih ratnih događaja i utvrditi kakav je zvanični odnos prema njima u oba bh. entiteta na osnovu dostupnih podataka. U procesu formiranja narativa i mediji imaju značajnu ulogu, a pomažu i da se narativi prenesu i na mlađe generacije koje su rođene nakon ratnih dešavanja i nemaju iskustvo rata. Iako u radu neće biti detaljno analiziran širi medijski korpus koji sadrži članke vezane za posljednji rat, pokušat ćemo odgovoriti na neka pitanja koja se tiču samog načina funkcionisanja medija u BiH i koliko uopšte mediji koji su ekonomski i politički zavisni mogu pomoći u rekonstrukciji prošlosti.

2. KAKO SE DRUŠTVO SJEĆA I KAKO SE INSTITUCIONALIZIRA PROŠLOST?

Prošlost i konstruisanje prošlosti nezaobilazan su segment svakog društva. Sadašnjost i budućnost su često uslovljeni prošlošću, a prošlost je i te kako prisutna u sadašnjosti i dovodi se i u vezu sa bližom i daljom budućnosti – od odnosa prema prošlosti zavisit će i budućnost.

Uloga istoričara u transformaciji sukoba bila bi veoma značajna da većina vodećih istoričara ne interpretira prošlost selektivno, odnosno kreće se u okviru dominantnog nacionalnog koji formiraju političke elite, što prerasta u političko-propagandne aktivnosti. I jedni i drugi manipulišu emocijama mase, a

⁴ Prema: *Suočavanje s prošlošću i pristup pravdi iz perspektive javnosti*, (ur.) Paripović, S. i Slatina, S., *Razvojni program ujedinjenih nacija u BiH (UNDP BiH)*; dostupno na: http://www.mhrr.gov.ba/ljudska_prava/tran_pravda/default.aspx?id=1799&langTag=bs-BA

istoričari često plasiraju poluinformacije koje pakuju u tobožnje činjenice i takve nude građanima na uvid, a u šta većina apsolutno vjeruje, jer dolazi od autoriteta iz oblasti nauke. Događanja iz prošlosti služe nacionalnoj homogenizaciji, one dolaze u vidu prijetnje krilaticama „da vam se ne ponovi“, „pamtite i ne zaboravljajte“, itd⁵. Kuljić (2011: 43) podsjeća da su tumačenja aktuelne prošlosti, zapravo aktivni sastojci raznih ideologija, što znači da nisu samo čiste akademske rekonstrukcije zbivanja. To za značajan dio publike ostaje nepoznanica, jer im je bitno da je tumačenje došlo od akademskog autoriteta, a sama interpretacija podataka ovisi upravo od ideološke pripadnosti samog autora. Mladen Zvonarević (1976: 710) pisao je o psihološkim aspektima propagandnog djelovanja i apelima koji se koriste u propagandnim porukama, pa se u ovakvim djelatnostima koristi tzv. apel crno na bijelo ili apel na autoritet štampane riječi, jer značajan dio ljudi apsolutno vjeruje onome što je napisano u knjigama, bez ikakvo daljeg traganja za informacijama.

Ipak, treba navesti i da sjećanje koje je društveno iskonstruisano i istorijsko interpretiranje dešavanja nisu sinonimi, iako se društveno sjećanje oslanja i na istorijske interpretacije, odnosno rekonstrukcije.

Paul Connerton (2004: 21–24) navodi jasnu distinkciju između društvenog sjećanja i onoga što naziva istorijskom rekonstrukcijom. Istorijska rekonstrukcija ne ovisi o društvenom sjećanju, ali uprkos tome u procesu rekonstrukcije na razne načine se primaju poticaji i mogu značajno oblikovati društveno sjećanje. Ovaj proces Connerton (2004: 23–24) objašnjava na primjeru totalitarnih režima u kojima je prisutno potpuno porobljavanje podanika i u kojima se građane lišava njihovog pamćenja kroz metodu organizovanog zaborava. Slično je i sa bh. društvom koje je doživjelo promjenu političkog sistema, pa se nastoji izbrisati svako sjećanje na partizansku borbu u prošlom sistemu glorifikovanu kao zajednički napor svih jugoslovenskih naroda i narodnosti u borbi protiv stranih okupatora i domaćih neprijatelja, a

⁵ U javnom prostoru BiH su od kraja rata prisutne različite istorijske teme u kojima učestvuju istoričari sva tri naroda, ali se njihove reinterpretacije i dokazi, uglavnom ne podudaraju. Neke od tema su: porijeklo bošnjačkog naroda, odgovornost i krivica za posljednji rat, dešavanja iz II svjetskog rata, odnos prema NDH, četničkom pokretu, partizanima, položaj nacionalnih kolektiva unutar SFRJ, itd.

što je u prošlom sistemu bio temelj zajedništva oko kojeg su iskonstruisani zvanični narativi. Koncept bratstva i jedinstva se sada nastoji pežorativno prikazati, pri čemu svaki nacionalni kolektiv nastoji dokazati ugnjetavanje vlastite nacije u tom političkom sistemu.⁶ Tihomir Cipek (2009: 159) ukazuje na još jednu promjenu, iako govori o hrvatskom društvu, primjenjivo je i na BiH, a to je promjena političkog poretka i demokratska tranzicija koje su omogućile da u javnu sferu uđu porodična sjećanja poraženih iz Drugog svjetskog rata, odnosno da tradicionalna kultura nije u stanju odvojiti pojedinca od kolektiva kojem pripada i sjećanja tog kolektiva.

Piere Norra (2007: 137) objašnjava da sjećanje i istorija nisu sinonimi i da su u mnogo čemu suprotstavljeni.

Sjećanje je život, uvijek ga prenose živi ljudi i stoga je u trajnoj evoluciji, otvoreno dijalektici uspomene i zaborava, nesvjesno neprekidnih iskrivljenja, osjetljivo na sva prisvajanja i manipulacije, podložno dugim mirovanjima i naglim oživljavanjima. Povijest je s druge strane uvijek problematična i nepotpuna rekonstrukcija onog što je prošlo. Sjećanje je uvijek aktualan fenomen koji uvezuje proživljeno u vječnu sadašnjost; povijest je prikaz prošlosti (2007: 137).

Iako su u BiH živa individualna sjećanja na period SFRJ (čemu naročito svjedoči ogroman broj Facebook stranica posvećen ovom periodu), iz društvenog sjećanja se nastoji izbrisati svaki trag na ovaj period. Ulice koje su nosile imena pripadnika partizanskog pokreta su uklonjene, a zamijenjene su uglavnom imenima ljudi koji su u prošlom sistemu bili nepoželjni zbog svoje prošlosti ili poginulim komandantima i borcima proteklog rata. Zanimljiv

⁶ Procesi rehabilitacije učesnika četničkog i ustaškog pokreta koji se dešavaju u Srbiji i Hrvatskoj snažno su djelovali i na BiH. Podrška Draži Mihailoviću ogleda se kroz održavanje parastos, nazivanje ulica njegovim imenom širom Republike Srpske, okupljanjem pristalica Ravnogorskog pokreta u Višegradu, itd. U gradovima i mjestima u kojima su Hrvati većina ulice se dodjeljuju pripadnicima i simpatizerima ustaškog pokreta (Francetiću, Budaku, itd.), dok se u gradovima sa bošnjačkom većinom, uključujući i Sarajevo kao glavni grad, ulice i škole imenuju po simpatizerima i učesnicima u NDH i Handžar diviziji (Mustafa, Busuladžić, Husein Đozo, itd.) Svi navedeni su predstavljeni kao žrtve komunističkog terora, ljudi kojima se nije ni sudilo, branitelji svog naroda, čime se u javni diskurs unosi potpuno nova interpretacija prošlosti u odnosu na komunističku.

podatak je i da je organizacija Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije (SUBNOR) koja je najviše čuvala sjećanje na II svjetski rat u Jugoslaviji, u Bosni i Hercegovini podijeljena po entiteskim linijama. Tako da u BiH djeluju SABNOR BiH koji djeluje u Federaciji i SUBNOR RS koji djeluje na teritoriji Republike Srpske. Ove dvije organizacije nisu dobro uvezane i ne djeluju koordinirano u svom radu.⁷

Todor Kuljić (2006: 77) navodi da slika prošlosti aktivno utječe na svakodnevni život, a ne samo na politiku. Institucionalizaciju pamćenja vrše različite ustanove, za koje Kuljić (2006: 277) navodi da daju pamćenju strukturu i organizaciju, trajnost, legitimitet i regularnost, što ima odlučujući značaj za opstanak pamćenja.

Dalje, dok prošlost organizovana u koherentnu smislenu priču učvršćuje raznovrsne autoritete (državne, nacionalne, porodične), neorganizovana, rastrzana vizija prošlosti nema društvenointegrativnu ulogu. Premda je svaka prošlost protivrečna, najčešće je slika prošlosti organizovana i doterana, lišena protivrečnosti i uobličena u homogenu pripovest sa jasnom polarizacijom dobra i zla, žrtava i dželata, nas i drugih (Kuljić, 2006: 278).

Bosanskohercegovačko društvo je postkonfliktno i duboko podijeljeno društvo u kojem se sjećanja konstitutivnih naroda razlikuju, događaji u sjećanjima imaju potpuno suprotstavljene karaktere, institucionalizacija prošlosti vrši se kroz spomeničku kulturu, promjene naziva ulica, muzejske postavke, obrazovnu politiku, obilježavanje bitnih datuma iz ovog perioda i komemorativne prakse. Suprotstavljena sjećanja su očekivana, uzme li se u obzir da su ratnom periodu bili na suprotstavljenim stranama. Jugoslovenski narativ o bratstvu i jedinstvu, sjećanjima na partizansku borbu i reinterpretaciju Drugog svjetskog rata nastoji se iskorijeniti, a umjesto toga se nudi sasvim nova interpretacija, koja nije zasnovana na argumentima nego na emocijama.

Darko Karačić (2012: 22) naglašava da su nakon bh. rata političke i društvene organizacije koje su promovisale službeni jugoslovenski narativ o II svjetskom ratu potpuno marginalizovane što je dovelo do zaboravljanja

⁷ Vidjeti: Darko Karačić (2012: 47)

pojedinih mjesta sjećanja i komemorativnih praksi, da bi nakon toga neka mjesta sjećanja bila potpuno devastirana. Autor navodi:

Najvidljivije promjene u odnosu postsocijalističkih vlasti prema sjećanju na partizansku borbu u Drugom svjetskom ratu bile su u intervencijama na izmjeni vizualnih podsjetnika na postojeći narativ, kao što su bili: prenamjena pojedinih memorijalnih centara i muzeja, zapuštanje i devastacija spomenika i spomen-područja te preimenovanje ulica čiji su nazivi podsjećali na događaje i ličnosti iz Drugog svjetskog rata koje je socijalistički jugoslavenski režim smatrao važnim u tom narativu (2012: 22).

Ove promjene počinju već dolaskom nacionalnih partija na vlast nakon izbora 1990, a posebno su intenzivirane u poslijeratnom periodu. Cilj ovakvih intervencija jeste utjecaj na društveno sjećanje koje je potpuno promijenjeno u odnosu na jugoslovensko što se lako postiže isticanjem različitosti među konstitutivnim narodima, što se također nastoji predimenzionirati čime se stvara nepremostivi jaz.

Iz spomeničke kulture izbrisani su pripadnici drugih nacionalnosti ukoliko su u vrijeme rata bili na *drugoj strani*. Problematici su i sami natpisi na pojedinim spomenicima, kao što se npr. na sarajevskim spomenicima ubijenim sugrađanima navodi da su ih ubili srpski zločinci, što izaziva brojne polemike, jer ovako konstrukcija etiketira i generalizuje cijeli jedan narod. Naročito burne polemike uslijedile su oko natpisa na sarajevskoj Vijećnici na kojem je navedeno da su Vijećnicu zapalili srpski zločinci. Inicijativa je krenula od gradskog vijećnika Mire Lazovića koji je insistirao da se ploča promijeni i da se jasno naznači ko je zapalio ovu građevinu. Gradsko vijeće je u oktobru 2017. godine usvojilo ovu inicijativu da se pokrenu aktivnosti na izmjeni natpisa.⁸

Na spomenicima u Republici Srpskoj nema žrtava koje su stradale od Vojske RS, uopšte nema pomena o prijašnjoj nacionalnoj strukturi (a većina gradova je imala nacionalno mješoviti sastav) kao što i u Federaciji BiH u kojoj

⁸<https://www.klix.ba/vijesti/bih/historicari-srpski-zlocinci-su-pojedinci-iz-naroda-ali-natpis-na-vijecnici-treba-promijeniti/171026073>.

<http://ba.n1info.com/a222780/Vijesti/Vijesti/Usvojena-inicijativa-o-ploci-na-Vijecnici.html>.

su Bošnjaci većina nema nikakvih obilježja žrtvama Armije BiH. Iako je posljednji popis pokazao da apsolutno većinsko stanovništvo glavnog grada Sarajeva čine Bošnjaci, u javnim govorima se i dalje govori o Sarajevu kao multietničkom gradu, što ne odgovara činjenicama. Isti je slučaj i sa dijelovima Federacija u kojima žive Hrvati i koji su u ratu bili pod kontrolom HVO-a.⁹

Izgradnja bogomolja većinske konfesije u svim manjim i većim mjestima ustaljena je praksa od kraja devedesetih godina, što predstavlja i simbolički čin obilježavanja teritorije. U BiH ne postoje zajednički državni praznici koji obilježavaju sva tri konstitutivna naroda. Prvi mart koji se obilježava kao Dan nezavisnosti BiH srpski narod u BiH ne priznaje, jer smatraju da je referendum o nezavisnosti BiH iz 1992. održan protiv volje srpskog naroda. Slično je i sa 25. 11. koji se obilježava kao Dan državnosti BiH koji srpski narod negira. U Republici Srpskoj 9. 1. se proslavlja kao Dan Republike Srpske, jer je na ovaj datum 1992. proglašena Republika srpskog naroda BiH kao federalna jedinica u sastavu savezne republike Jugoslavije. Bakir Izetbegović je podnio je apelaciju Ustavnom sudu BiH, s obzirom da bošnjački narod ovaj datum smatra početkom zločina i genocida, te je Sud u novembru 2015. godine odlučio da je ovaj praznik neustavan. U septembru 2016. godine sproveden je referendum na kojem se 99.79% građana izjasnilo da žele da obilježavaju dan svog entiteta na ovaj datum. Bez obzira što je Sud i referendum proglasio neustavnim, u Republici Srpskoj se i dalje svake godine svečano obilježava ovaj datum.¹⁰

Tretman optuženih i osuđenih za ratne zločine počinjene u proteklom ratu ukazuje da društvo nije spremno na kritički odnos prema prošlosti. Politički zvaničnici otvoreno podržavaju osuđene i optužene za ratne zločine, naglašavaju da je riječ o herojima, nikako zločincima, koji su u ratnim dešavanjima branila sopstveni narod i spasili ga od potpunog nestanka.¹¹

⁹ U Foči npr. muzejska postavka u Muzeju Stare Hercegovine ne sadrži imena ubijenih Bošnjaka, već isključivo pripadnike srpske nacionalnosti. Šire u: Čengiđ, N. N. & Šmidling T. (2017). (ured.). *Kultura sjećanja u lokalnim zajednicama u BiH*. Sarajevo: Fondacija Mirovna akademija.

¹⁰ <http://ba.n1info.com/a131660/Vijesti/Vijesti/Zasto-je-sporan-9.-januar.html>.

¹¹ Pogledati zvanične izjave političara nakon presuda Karadžiću, Mladiću, haškoj šestorki ili reakcije na hapšenje komandanata i vojnika Armije BiH (Orić, Dudaković).

Hapšenja komandanata, vojnika i generala Armije Bosne i Hercegovine u javnosti Federacije BiH se dočekuju s negodovanjem, osudama da se tim hapšenjima izjednačavaju žrtva i agresor, odnosno da je Armija BiH odbrambena vojska koja je branila svoj narod, a nije napadala druge.

3. STRATEGIJE SJEĆANJA, POTISKIVANJA I ZABORAVA: SJEĆANJE NA ŽRTVE U PODIJELJENOM DRUŠTVU

Svako društvo pokušava da (iz)gradi priču o slavnoj prošlosti i da pripadnike vlastite nacije, političke i druge organizacije koje su djelovale u ime kolektiva predstavi kao borce za bolje društvo, pravdoljubive i one koji nisu učestvovali u zločinima. Priče o neslavnoj prošlosti njihove nacije, koje dolaze sa drugih strana nastoje se relativizirati, umanjiti počinjeni zločin, prebaciti krivicu na drugu ili druge strane, a o zločinima se uglavnom govori kao o nužnim – počinjeni su u samoodbrani ili su predimenzionirani, a što im, kako navode, podmeće druga strana.

Iako se bh. društvo tretira kao postkonfliktno, jasno je da je u BiH konflikt stalno prisutan, od stalnih prijetnji novim ratnim sukobima, otcijepljenjima, verbalnim vrijeđanjem koje ponekad preraste i u fizički sukob. U slučaju BiH teško je uopšte govoriti o (jedinственом društvu), češće se govori o zajednicama konstitutivnih naroda (Hrvati, Srbi, Bošnjaci), dok su neopredijeljeni svrstani u *Ostale* i samim tim izbrisani i iz Ustava, a faktički i iz javnog života. Sve tri konstitutivne zajednice grade svoje sjećanje na rat, a krivica za počinjena nedjela je uvijek *tuda*. Neslaganje u pogledu karakterizacije rata je također prisutno, pa je u srpskom narodu bosanskohercegovački rat označen kao odbrambeno-otadžbinski, u bošnjačkom kao agresija Srbije i Hrvatske na BiH, dok ga hrvatski narod karakteriše kao domovinski rat. O samom karakteru rata, politički diskurs ne nudi nikakve mogućnosti reinterpretacije, čak i političke stranke koje sebe predstavljaju kao građanske koje zastupaju interese sva tri konstitutivna naroda, slijede jednu od dominantnih nacionalnih matrica.

Ako je počinjeni zločin dobio i sudski epilog, o počiniteljima se govori kao žrtvama suda koji je politički konstrukt ili kao o pojedincima koji su djelovali mimo sistema i na taj način se pokušavaju umanjiti dimenzije

pomenutih zločina. Sudske presude, Haški tribunal i Sud u Bosni i Hercegovini se navode kao institucije koje dobro rade svoj posao ukoliko je presuda oslobađajuća za članove njihovog nacionalnog kolektiva ili ako je/su počinitelji/ pripadanik/ci drugog nacionalnog kolektiva.¹²

Kolektivno ponašanje spram prošlosti, Ralf Ćordano¹³ objasnio je na primjeru Njemačke, ukazujući na ponašanje njemačkog nacionalnog kolektiva naspram zločina koje su počinili nacisti u Drugom svjetskom ratu. Ćordano ponašanje Njemaca nakon Drugog svjetskog rata označava kao samoobmanjivanje i izvodi osam kolektivnih afekata. Autor navodi da je uniformnost odgovarala masovnom, čak i nacionalnom osećanju što je dovelo do istorijski pogrešne odluke da se na istoriji ne radi, nego da se ona potiskuje. „Kolektivni afekti su autentičan izraz gubitka ljudske orijentacije, kakav u tako inflantornoj razmeri nije doživeo nijedan drugi narod“ (Ćordano, 2000: 79–91). Afekte koje izdvaja Ćordano, moguće je prepoznati i u kontekstu zaraćenih strana bh. društva. Oni se kreću od afirmacije političkih vođa, do relativizacije i umanjjenja zločina koji su počinili pripadnici njihovih nacionalnih kolektiva.

Prvi kolektivni afekt vidljiv je kroz smanjivanje broja žrtava na drugoj strani. To nekada ide toliko daleko da se poriče da se zločin uopšte i desio. U slučaju Bosne i Hercegovine je ovo primjetno na brojnim slučajevima, kao da će samo smanjenje broja žrtva donijeti olakšanje kolektivu i umanjiti prirodu zločina koji je počinjen. Ili kako ističe Ćordano, govoreći o genocidu nad Jevrejima, svodi se na puko pitanje brojki, odnosno na kvantitet. To dodatno ponižava žrtvu, a čovjek postaje tek puka brojka. Ovaj afekt je naročito vidljiv na slučaju zločina u Srebrenici koji je pravosnažnom presudom Međunarodnog

¹² Presuda bivšem predsjedniku Republike Srpske Radovanu Karadžiću – kada se na društvenim mrežama vodio pravi rat između pristalica i protivnika Karadžićeve politike, podrška hrvatskog stanovništva osuđenim ratnim zločincima Dariju Kordiću i Mariju Čerkezu, podrška bošnjačkog stanovništva jednom od komandanata Armije BiH Naseru Oriću; priča o ubistvima civila u Kazanima, grandiozna dženaza Mušanu Topaloviću Caci u Sarajevu, suđenje bivšem komandantu Specijalnog odreda za posebne namjene „*Zulfikar*“ Armije Bosne i Hercegovine (ARBiH) Zulfikaru Ališpagi, presuda Dragoljubu Kunarcu za silovanje, mučenje i porobljavanje i mnoge druge, članu rukovodstva bosanskih Srba Momčilu Krajišniku i mnoge druge.

¹³ Prevedeni tekst dostupan na: <http://www.fabrikaknjiga.co.rs/rec/57/79.pdf>.

krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju kvalificiran kao genocid. Osim osporavanja kvalifikacije genocid, javnost i politički zvaničnici iz Republike Srpske uglavnom navode da je broj žrtava predimenzioniran.¹⁴

Često se broj ubijenih u različitim područjima BiH koristi kao svjesna manipulacija i jedne i druge strane, odnosno žrtve se instrumentaliziraju u političke svrhe. Broj ubijenih u zločinima je često nerealan – ili je uvećan ili umanjen. Sve strane to svjesno rade da bi se predstavili kao žrtve – prvi da naglase da je njihov narod pretrpio najviše stradanja i da je njihov kolektiv apsolutna žrtva rata, drugi da pokažu kako su žrtve različitih političkih centara moći koji su se urotili protiv njihovog nacionalnog kolektiva i pokušavaju od cijelog naroda napraviti zločince. U oba procesa se žrtve obezvrijeđuju, svode se na statistiku, a porodice stradalih se dodatno ponižavaju i obezvrijeđuju.

Mnoga sporenja oko broja ubijenih traju već više od dva desetljeća i nije realno očekivati da će se uskoro išta promijeniti na tom polju i da će se istražiti šta se zaista dogodilo. Čak i u slučajevima u kojima je utvrđena odgovornost i broj žrtava vode se brojne polemike. Diskusije se vode oko brojnih ratnih dešavanja, a navesti ćemo samo neka od njih, odnosno ona dešavanja koja su najzastupljenija u javnom prostoru u Bosni i Hercegovini.

1. Dešavanje u Dobrovoljačkoj ulici iz maja 1992. godine, gdje bošnjačka strana navodi da nije počinjen zločin i da su vojnici bili legitimna vojna meta, dok srpska strana insistira na tvrdnji da je riječ o počinjenom zločinu, a i ovdje je prisutno neslaganje oko broja ubijenih. Slučaj je dobio i sudski epilog u Hagu i navedeno je da su vojnici bila legitimna vojna meta. Obustavljanje istrage protiv 14 osoba uključujući i člana ratnog Predsjedništva BiH Ejupa Ganića i penzionisanog generala Armije BiH Jovana Divjaka izazvalo je negativne reakcije u Republici Srpskoj prema Haškom tribunalu za koji su naveli da je pristrasan i

¹⁴ Predsjednik Republike Srpske Milorad Dodik više puta je u medijima isticao da se u Srebrenici nije dogodio genocid i da je broj žrtava nelogičan. Više vidjeti na: <http://www.6yka.com/novost/77818/izjave-milorada-dodika-o-srebrenici-od-genocida-do-najveceg-udarca-srpstvu>.

Slično mišljenje s Dodikom dijeli i načelnik opštine Srebrenica Mladen Grujičić; vidjeti na: <https://www.rtvbn.com/3860556/u-srebrenici-nije-bio-genocid>.

usmjeren protiv srpskog naroda. U Federaciji BiH Jovan Divjak je neprikosnoveni heroj odbrane Sarajeva, dok je u javnosti Republike Srpske okarakterisan kao izdajnik vlastitog naroda. U javnosti oba entiteta i dalje se vode polemike o broju ubijenih i da li su ubijeni vojnici JNA bili legitimna vojna meta ili je počinjen ratni zločin.

2. Neslaganja srpske i bošnjačke strane su vidljiva i u slučaju stradanje srpskih civila na području Srebrenice i Bratunca u julu 1992. godine. Dok se u javnosti i medijima RS navode podaci u upadu ABiH u okolna sela u ovim mjestima i ubistvu više od 60 civila, desetinama ranjenih i skoro 20 nestalih za šta direktno optužuju srebreničkog komandanta Naseru Orića, mediji u Federaciji potpuno ignorišu ovaj događaj. Oslobođajuća presuda izrečena Naseru Oriću izazvala je salve negativnih komentara među srpskom populacijom, dok je (sudeći po komentarima) na bošnjačkoj strani ova presuda prihvaćena sa oduševljenjem.
3. Broj ubijenih Srba u opkoljenom Sarajevu u posljednjem ratu u BiH je, također, česta tema u javnosti. Brojne oprečne informacije su do sada objavljivane u javnosti, a cifra žrtava koja je dolazila iz različitih centara i instituta iz Republike Srpske i Federacije BiH nikada nije bila ni približno ista. Moll (2015: 80) navodi: „Raspon se pritom kreće od nekoliko desetina do nekoliko hiljada, pri čemu ti podaci uglavnom nisu zasnovani na ozbiljnoj želji za razjašnjenjem, nego na želji za politiziranjem te teme”. Moll naglašava da nikada nije sprovedena niti jedno ozbiljnije istraživanje o zločinima nad Srbima u Sarajevu, te da su brojke koje su dolazile iz Republike Srpske uglavnom odbacivane kao propaganda. Kako dalje navodi ovaj autor, samo je Istraživačko-dokumentacioni centar (IDC) iz Sarajeva na čelu sa Mirsadom Tokačom sproveo istraživanje o identificiranju i broju ubijenih u Sarajevu u vrijeme rata, ali nije sprovedeno nikakvo posebno istraživanje o Srbima koje su ubili pripadnici Armije BiH, već je data ukupna brojka ubijenih Srba koji su stradali i od Vojske Republike Srpske – njih 1.097.
4. Ubistva u Križančevom Selu koja na bošnjačkoj strani nazivaju „Slučaj Križančevo Selo“ a na hrvatskoj „Pokolj u Križančevu Selu“, što se može provjeriti na vikipedijama na bosanskom i hrvatskom jeziku, ali i u

medijskim člancima. Prema bošnjačkoj verziji u ovom selu su u noći 22. i 23. 12. 1993. godine ubijeni vojnici HVO-a, dok hrvatska strana tvrdi da su ubijeni ratni zarobljenici i civili. Događaj nikada nije procesuiran.

Kao drugi kolektivni afekt, Đordano navodi pravdanje – mi nismo ništa znali. Na taj način se ljudi pokušavaju osloboditi osjećaja krivice koja im je nametnuta od strane medija, različitih javnosti i drugih.¹⁵

Đordano dalje navodi sljedeće kolektivne afekte tadašnjeg postkonfliktnog njemačkog društva i njihovog odnosa prema Hitleru, a koji su primjenjivi na bh. društvo što se može potkrijepiti brojnim primjerima.

- Navodno znanje o događajima koji su se desili u nekoj udaljenoj državi, ali i insistiranje na neznanju o dešavanjima u vlastitoj državi i okolini i pod okriljem vlastite nacije.
- Vođa nije radio samo loše stvari, radio je i dobre.
- I drugi su činili zločine, nisu to radili samo pripadnici naše nacije.
- Dosta sa optužbama protiv zločinaca ko će sve to da plati, što se navodi kao način vlastitog rasterećenja, ukoliko se oprostí počiniozima zločina.
- U to vrijeme se znalo za red i sigurnost, nije kao danas.
- To se mora zaboraviti, ali tačno sortiraju šta treba zaboraviti, a šta ne.

¹⁵ U istraživačkom procesu Mirovne akademije koji je skoro trajao tri godine (2015–2017) i u kojem smo istraživale kulturu sjećanja u lokalnim zajednicama u BiH, moj tim (Elmaja Bavčić i Jasna Kovo) istraživao je kulturu sjećanja u maloj lokalnoj zajednici Foča. Iako su se u ovom mjestu desili masovni zločini nad civilnim stanovništvom na samom početku rata 1992, većina sugovornika srpske nacionalnosti je na pitanje šta se desilo sa njihovim komšijama Bošnjacima odgovarala da ne znaju, da nisu bili tu na početku rata, i sl. U daljem razgovoru su navodili da su došli neki ljudi sa strane koji su počinili zločine, na taj način priznavši da ipak imaju svijest o počinjenim zločinima nad bošnjačkim stanovništvom. To se može protumačiti u skladu sa ovim što navodi Đordano pojašnjavajući kolektivni afekt broj 2, da poslije tvrdnje – mi nismo znali, obično dolazi – protiv toga nismo ništa mogli, što u stvari predstavlja priznanje da se o počinjenim zločinima i te kako zna. Vidjeti: Bavčić, E., Buljubašić, B., Kovo, J. (2017). Mjesto poricanja, zaborava i šutnje, u: *Kultura sjećanja u lokalnim zajednicama u BiH*.

Ovaj posljednji afekt je naročito prisutan među dijelom stanovništva i političara u BiH koji sebe smatraju nenacionalno opterećenim i zastupaju tezu da prošlost treba ostaviti po strani i okrenuti se ka budućnosti, ali prošlost često koriste kao argument i u priči o ratnim dešavanjima isključivo zastupaju jedan od dominantnih narativa.¹⁶

O strategijama potiskivanja pisala je i Alaida Asman (2011: 217–234) kao o načinima oslobađanja od sopstvene krivice za ono što je učinjeno. Ona navodi: Izjednačavanje, eksternalizaciju, brisanje, ćutanje i krivotvorenje.

4. MEDIJI I INTERPRETACIJA PROŠLOSTI

Uloga medija u interpretaciji prošlosti ima ogroman značaj. Prije svega, treba podsjetiti da se dio građana oslanja na medije kao glavni izvor informacija. Također, mediji imaju sposobnost da određuju o čemu će ljudi razmišljati. (Kunczik, Zipfel, 1998: 197)

Zatrpčnost informacijama i brojnost medija ne utječu na kvalitet, a većina građana ne koristi druge izvore provjere dobivenih informacija, te se uglavnom oslanjaju na informacije dobivene iz medija.

Medijska agenda se kreira u skladu sa vlasničkim interesima, vezama vlasnika i političkih i ekonomskih moćnika, a mediji se odavno posmatraju kao unosan biznis a ne kao javna platforma koja služi građanima u diskusiji društveno važnih pitanja. (Turčilo, Buljubašić, 2017)

U kontekstu oblikovanja dominantnih narativa društvenog sjećanja mediji igraju jednu od najvažnijih uloga. Mirza Mahmutović ističe da su masovni mediji „neizostavno polje uspostavljanja, održavanja i mijenjanja zajedničkih okvira razumijevanja svijeta prošlosti. Oni su, zapravo, jedna od najefikasnijih institucionalnih arena za širenje i učvršćivanje onih diskursa sjećanja koji u nekoj društvenoj zajednici žele osigurati dominantan pogled na prošlost“ (2013: 41).

¹⁶ Kao primjer može poslužiti kandidat Socijaldemokratske partije za bošnjačkog člana Predsjedništva BiH na posljednjim izborima (2018) koji je u svojim javnim obraćanjima isticao da je BiH zemlja za sve njene narode koji trebaju graditi budućnost, ali je govore bazirao na patriotskim floskulama i dominantnom bošnjačkom narativu.

Slično kao i sa istorijom kao naukom, mediji bi u polju prošlosti mogli imati neprikosnoven značaj u procesu razrješavanja konflikta i traganja za istinom, međutim mediji su oni koji učvršćuju dominantne nacionalne narative o prošlosti koji su, kako sam navela, u slučaju BiH dijametralno suprotstavljeni. Ili, kako navodi Karmen Erjavec ne sporeći ulogu medija u savremenim društvima kao jednog od glavnih faktora u kreiranju znanja o istoriji i ljudskom sjećanju, “medijsko (re)definiranje prošlosti na postratnom području u skladu je sa ideološkim diskursima koji usmjeravaju suočavanje sa ratnom prošlošću, utvrđivanje odgovornosti i kažnjavanje ratnih zločina ka interesima političkih elita (2014: 40).“

Bez obzira na to što u Bosni i Hercegovini djeluje blizu 400 medija¹⁷, njihova brojnost ne znači i kvalitet informacija. Kada je riječ o prošlosti, mediji tu služe za učvršćivanje dominantnih političkih narativa, nikako ne i njihovom propitivanju, što ukazuje uvid u sadržaje vodećih printanih medija u BiH (*Glas Srpske*, *Dnevni avaz*, *Dnevni list*) i onlajn medija i stalni pokušaji uspostavljanja političke kontrole nad emiterima Javnog servisa BiH, u čemu naročito prednjači *Radio-televizija Republike Srpske*, koja je faktički servis vladajućeg Saveza nezavisnih socijaldemokrata. Istraživanje iz 2017.¹⁸ godine je pokazalo da su vodeći mediji iz Bosne i Hercegovine pod snažnim političkim i ekonomskim pritiscima, da političari imaju i direktan i indirektan utjecaj na medijske sadržaje, mediji zbog lošeg ekonomskog stanja pristaju na brojne kompromise i ne obrađuju teme od društvenog značaja detaljno, analitički i sa kritičkom distancom, a medije koji odstupaju od zvaničnih političkih stavova, političari u javnosti etiketiraju kao neprijateljske i izdajničke. To ukazuje da u vodećim medijima nema prostora koji bi omogućio kritičko i ozbiljno suočavanje s prošlošću, a to podrazumijeva da će aktuelna situacija ostati nepromijenjena.

¹⁷ Prema podacima Regulatorne agencije za komunikacije i Vijeća za štampu; ovo se odnosi samo na registrovane medije, postoje znatno veći broj, jer mnogi online mediji nisu registrovani.

¹⁸ Turčilo, L. & Buljubašić, B. (2017). *Mediji i shrinking space u Bosni i Hercegovini: Utišani alternativni narativi*. Sarajevo: Fondacija Heinrich Böll, Ured za Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju i Albaniju.

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Zajednička prošlost koja se odnosi i na posljednji i na Drugi svjetski rat u bh. javnosti se interpretira na tri načina, odnosno svaka ustavno konstitutivna zajednica ima sopstveno tumačenje. U samom procesu interpretacije, ne uzimaju se u obzir sve dostupne činjenice već se redukcijom i selekcijom nastoji prikazati da je sopstveni kolektiv bio žrtva, dok su drugi bili oni koji su napadali. Minimaliziranje počinjenih zločina, pristrasnost prema različitim vojskama (ABiH, VRS i HVO), negiranje počinjenih zločina, neprihvatanje sudskih presuda svakodnevna su pojava u javnom životu još od potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma. U BiH, postoje tri zvanična dominantna narativa: bošnjački, hrvatski i srpski. Tzv. bosanskohercegovački narativ često korespondira sa bošnjačkim narativom, te su pripadnici srpske i hrvatske nacionalnosti koji podržavaju ovaj narativ u sopstvenim nacionalnim kolektivima označeni kao izdajnici.

Nevladine organizacije nemaju velikog utjecaja u procesu suočavanja sa prošlošću, jer je njihov domet ograničen u odnosu na političke i vladine organizacije, a dio građana je nepovjerljiv prema njihovom radu što je, opet, došlo od političara koji ih u javnom nastupu označavaju kao strane plaćenike koji nastoje izjednačiti strane, iako je njihov kolektiv bio najveća žrtva prošlosti.

Slično je i sa alternativnim medijima koji su u potpunoj manjini, i njihov domet rada je, također, ograničen i u javnosti imaju gotovo identične stavove spram njih kao i prema nevladinom sektoru. Mainstream mediji su u ovom procesu produžena ruka političkih stranaka, pa samim ti ne doprinose procesima suočavanja i revizije prošlosti, već dodatno učvršćuju dominante nacionalne narative. Iako obrazovni sistem zahtjeva posebnu analizu, napomenimo i da u ovom sistemu nema prostora za kritičko sagledavanje prošlosti, jer je i on u sprezi sa političkim narativima.

Belma Buljubašić

DOMINANT NARRATIVES ABOUT WAR IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: IS IT POSSIBLE
TO COME TO CONSENSUS ON THE PAST?

Summary

The aim of the paper is to present the dominant narratives of all three constituent peoples about the past in BiH and to show how the collective memories are constructed and reconstructed history in the public sphere, and the role of the media in this process, in general. Society is divided ethnically, and the media is divided in the same way and all three communities (Croatian, Serbian, Bosniak) build their dominant narratives one-sidedly. The paper presents the strategies of memory and forgetting that are present in society, which indicates the inability to seriously deal with past events, which is necessary for a future without conflicts. Although media have an important role in shaping and constructing the past, media discourse correlates with official political discourses, so interpretations of the same event are often completely contradicted in media from different entities.

Keywords: social memory,, history, war, dominant narratives, strategies of memory, media, interpretation of the past

LITERATURA

- Asman, A. (2011). *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*. Beograd: XX vek.
- Connerton, P. (2004). *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Antibarbarus.
- Bosto S. & Cipek T. (2009). (ured.). *Kultura sjećanja:1945 Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Zagreb: Disput.
- Čengić, N. N. & Šmidling T. (ured.). *Kultura sjećanja u lokalnim zajednicama u BiH*. Sarajevo: Fondacija Mirovna akademija.
- Đordano, R. (2000). Druga krivica, ili kakav je teret biti Nemač. *Reč, Časopis za književnost i kulturu i društvena pitanja* ,57. 79–91.
- Džihana, A. & Volčić, Z. (2011) (ured.). *Mediji i nacionalne ideologije: analiza izvještavanja o suđenjima za ratne zločine*, Sarajevo: Media centar.
- Karačić, D., Banjeglav T. & Govedarica N. (2012). *Re:vizija prošlosti: Službene politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990 . godine*, Sarajevo: ACIPS.
- Kuljić, T. (2011). *Sjećanje na titoizam: između diktata i otpora*, Beograd: Čigoja štampa
- Kuljić, T. (2007). *Kultura sjećanja*. Beograd: Čigoja.
- Kunczik M. & Zipfel. A. (1998). *Uvod u publicističku znanost i komunikologiju*. Zagreb: *Zaklada Friedrich Ebert*.
- Mahmutović, M. (2013). Medijska konstrukcija kolektivnih sjećanja: Tretman prošlosti u polju novinarstva, s osvrtnom na postdejtonsku Bosnu i Hercegovinu. *Obrazovanje odraslih*, 2. 39–67.
- Norra, P. (2007). Između sjećanja i povijesti. *Diskrepancija: studentski časopis za društveno-humanističke teme*. Vol. 8 No. 12., 135–165.

- Paripović, S. & Slatina, S. (2013). *Suočavanje s prošlošću i pristup pravdi iz perspektive javnosti*. UNDP BiH.
- Turčilo, L. & Buljubašić, B. (2017). *Mediji i shrinking space u Bosni i Hercegovini: Utišani alternativni narativi*. Sarajevo: Fondacija Heinrich Böll, Ured za Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju i Albaniju.
- Turčilo, L. (2011). *Zaradi pa vladaj* Sarajevo: Vlastita naklada.
- Zvonarević, M. (1976). *Socijalna psihologija*. Zagreb: Školska knjiga.

Rod, mediji, populizam i alternativa

Margareta Bašaragin

Ženske studije i istraživanja, Novi Sad, Srbija

Svenka Savić

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet,

Novi Sad, Srbija

ROD, ŽENE I ANTIFAŠIZAM NA DRUŠTVENOJ MREŽI ŽENSKA POSLA

APSTRAKT: Cilj nam je da pokažemo u kojoj meri je moguće u virtuelnom prostoru povezivanje teorije i prakse među članicama ženske društvene mreže, kao informativno-obrazovnom i istovremeno motivacionom prostoru za praktične aktivnosti u javnosti. Analiziramo elektronske poruke tokom dve poslednje godine (2017–2018) razmenjene među članicama koje deluju aktivistički protiv svih oblika višestruke diskriminacije i marginalizacije žena, sa posebnim osvrtom na antifašističke (antimilitarističke) akcije. Analiziramo teme koje se pokreću i jezik kojima su oformljene što može biti doprinos diskusiji o standardizaciji i terminologiji rodno osetljivog jezika članica mreže iz jugoslovenskog regiona. Rezultati analize pokazuju da je ova zatvorena feministička društvena mreža u isto vreme radionica za sticanje znanja i iznošenje sopstvenog mišljenja i za planiranje i održavanje različitih realnih akcija u javnosti. Mreža je istovremeno i virtuelni i realan prostor akcije.

Ključne reči: antifašizam, analiza diskursa, feminizam, rod, jezik, ženske društvene mreže

1. UVODNA RAZMATRANJA

Polazimo od stanovišta da novi (alternativni) mediji daju glas 'Drugima', koji na ovaj način mogu da reprezentuju sebe i da istovremeno zagovaraju društvene promene (Atton, 2002: 4–8). Ti novi mediji nude demokratsku komunikaciju i osobama koje su (obično) isključene iz medijske produkcije, a uključuju interakciju (na primer, osobe sa invaliditetom, slabovide i one koje ne čuju), čime pokazuju brigu za potrebe svih osoba u svakodnevnom životu.

Rod (engl. *gender*) ovde shvatamo kao komponentu identiteta (Bašaragin, 2017: 15) koja se može istraživati uvek u odnosu na druge njegove komponente istovremeno. Zastupamo konstrukcionalističko stanovište „činjenja roda“ (eng. *doing gender*) Kendas Vest i Done Zimerman prema kojem se rod potvrđuje u socijalnoj interakciji među osobama i stiče svakodnevnim ponavljanjem

određenih oblika ponašanja kojima se manifestuje „suština“ ženskosti i muškosti (West, Zimmermann, 1987: 127).

Društvena mreža „Ženska posla“ (ŽP) postoji 18 godina u jugoslovenskom regionu (od 2001), trenutno ima oko 1.000 mejl adresa priključenih članica koje na mesečnom nivou razmenjuju u proseku 200 različitih poruka iskustava i znanja, kojima pokreću inicijative i akcije¹.

Do danas mreža opstaje kao važno mesto susreta onih žena koje na različite načine promišljaju feminističke ideje vezane za sve pore (našeg) društva inače povezane sa ženama (kao što su pravo na rađanje, tj. pitanje prava na abortus, zatim pitanja vantelesne oplodnje (Kričković Pele, 2014), ali i mnogo više političke, ekonomske, ekofeminističke teme, naročito one u vezi sa različitim pitanjima jezičke znakovnosti (za one koje (ne)čuju i (ne)vide), zatim su tu aktuelne antiratne, antifašističke² i antidiskriminacijske teme, uvek

¹ ŽP okuplja oko 1.000 pojednici, zatim one koje su tu prijavljene kao pripadnice ženskih građanskih udruženja (na primer, osoba sa invaliditetom koje prate program preko svojih 'adaptera' za sluh ili vid). Jedna od osobina lične karte ove mreže je da postoji tanka linija između ličnog i javnog, jer se pojavljuju teme koje inače ne bi tu pripadale (na primer, neko traži stan za iznajmljivanje, ili želi da udomi domaćeg ljubimca).

Administratorica mreže ima moć da (ne) propušta poruke koje su preobimne ili (po usvojenim kriterijumima) diskriminatorne. Ne postoje ograničenja o broju javljanja, ali se očekuje uljudno ponašanje u odnosu na druge članice mreže (kao i u govornoj komunikaciji na nekom skupu).

Činjenica je da se od ukupnog broja članica mreže aktivno javlja dvadesetak i to neke za određene teme, kao što su one iz ekologije i životne sredine, za pravne propise, a najviše je onih koje se tiču nasilja nad ženama.

Članice mreže koriste oba pisma (ćirilično i latinično) sa tendencijom upotrebe latiničnog pisma, uz primenu predloga za upotrebu rodno osetljivog jezika (Savić 2010: 125–133).

² Antifašizam je ideologija protivna fašizmu, tačnije različiti oblici borbe protiv *fašizma* koji je: „Ideološko politički pokret sa nacionalističkim i imperijalističkim obeležjima i sistem vladavine sa diktatorskim režimom (nastao dvadesetih godina XX veka u Italiji da bi se docnije proširio na Nemačku i Japan; fašizmom je otpočeo Drugi svetski rat u kome je i slomljen)“ (Klajn & Šipka, 2006: 1310).

posebno provocirane nekim aktuelnim događajem s fokusom na ženama, iz uverenja da je sve što se odnosi na ženu istovremeno pitanje čitavog društva.

ŽP je zatvorena mreža samo za žene i članstvo se temelji na feminističkim principima uvažavanja različitosti, pluralizmu teorijskih opredeljenja (feminizama) i borbi za ostvarivanje ljudskih (ženskih) prava. Članstvo mreže se stiče na osnovu preporuke neke članice („Molim vas da na mrežu stavite i...“), a prekida na lični zahtev članice („skinite me sa mreže“). Protok poruka na mrežu osmišljava administratorica na osnovu usvojenih pravila ponašanja (koja su u većini slučajeva podrazumevana).

Svaka članica mreže može učestvovati u razmenama i pokazuje autorstvo potpisom (ličnim imenom i prezimenom, pseudonimom, organizacijom u kojoj je aktivna).

2. CILJ ISTRAŽIVANJA

Cilj nam je da pokažemo u kojoj meri je moguće u virtuelnom prostoru povezivanje teorije i prakse među članica ženske društvene mreže, kao informativno-obrazovnom i istovremeno motivacionom prostoru za praktične aktivnosti u javnosti.

3. METOD ISTRAŽIVANJA

Analiziramo elektronske poruke tokom dve poslednje godine (2017–2018) članica mreže koje deluju aktivistički protiv svih oblika višestruke diskriminacije i marginalizacije (naročito žena) sa posebnim osvrtom na antifašističke (antimilitarističke) akcije. Jedinica analize je tekst poruke. Tipovi teksta su različiti: obaveštenja (o različitim događajima), autorski medijski i/ili naučni tekstovi, zatim tekstovi pojedinih zakona i/ili drugih pravnih akata, do otvorenih pisama javnim ličnostima i poziva na akciju.

Pod terminom *poruka* podrazumevamo tekst napisan u za to određen prostor svakog mejla, uz koji su mogući i dodaci: vizuelni (slike i fotografije), govoreni (audio-zapisi) ili pisani tekstovi na različitim jezicima. U ovom radu analiziramo samo poruke pisanog teksta (one u dodacima izostavljamo). U prostoru za poruke pišu članice mreže svojim rodno osetljivim jezikom, uglavnom latiničnim pismom, ekavski i/ili ijekavski.

Odabrale smo metod analize teksta po razgovornim pasusima (Savić, 1993: 60) i feminističku analizu sadržaja (Reinharz & Davidman, 1992) u nameri da za ovu priliku analiziramo samo nekoliko primera koji dobro pokazuju način na koji mreža funkcioniše. Metodološki okvir obuhvata sledeća istraživačka pitanja: 1. Ko učestvuje u interakciji? 2. Oko kojih tema se najčešće vodi diskusija, a na primeru antifašizma i transrodnosti? i 3. Kojim jezičkim formama se ove feminisitičke ideje oblikuju u tekstu?

4. REZULTATI ANALIZE

4.1. Ko učestvuje u interakciji?

Sve učesnice imaju isti razgovorni status na mreži *ŽP* i interakcija članica najčešće ima formu diskusije, u kojoj one iznose svoje stavove, mišljenja, argumente u virtuelnom prostoru interneta. Na osnovu potpisa zaključujemo da se u navedenom periodu više oglašavaju osobe iz Beograda nego iz Zagreba i drugih gradova, mada članice iz Beograda prenose informacije o aktivnostima žena u Zagrebu, koje su aktivne na nekoj drugoj društvenoj mreži ili blogu. U pitanju su one informacije za koje procenjuju da mogu biti od koristi i članicama mreže *ŽP*. To pokazuje da učesnice ove regionalne mreže ni na koji način ne sugerišu zatvorenost u lokalnu sferu.

4.2. Primeri tema za diskusiju: antifašizam i transrodnost

Temu diskusije pokreće članica mreže ukazivanjem na aktuelni društveni problem najčešće upućivanjem na vest u medijima, potom tekstom (naučnim ili aktivističkim) o datoj temi da potkrepi sopstveni stav. Na jednu temu mogu se voditi više odvojenih diskusija i traju tokom jednog ili više dana. Neke teme se uvek iznova aktiviraju i to od strane istih sagovornica (na primer o pravu na abortus, podaci iz različitih zemalja iz različitih istorijskih perioda; zatim o vantelesnoj oplodnji; o obrazovanju dece i sl.). Po pravilu diskusija završava u nekom zajedničkom aktivističkom činu, a retko u konačnici da se svi slože o jednom istom mišljenju.

Sagovornice uvek istupaju lično oslanjajući se na sopstveno iskustvo, pa postoji pretpostavka istinitosti u njihovom tekstu. Opseg tema o kojima se na mreži razgovara je širok, ovde navodimo nekoliko kategorija.

1. *Obrazovna tema* – uglavnom pitanja rodних identiteta povezana sa nasiljem nad ženama, posebno nad ženama sa invaliditetom; zatim o ekofeminizmu, feminističkoj teologiji, o ženskim ljudskim pravima u raznim domenima društva: vojsci, policiji, zdravstvu i dr.
2. *Obaveštenja* o raznovrsnim akcijama, okupljanjima, promocijama, izložbama, koncertima važnim za ženska pitanja i za informisanost o drugim ženama. Tu su pre svega razni pozivi na antifašističko, antiratno i/ili antirasno delovanje žena (naročito u odnosu na migrantsku krizu).
3. *Mesto žene* u društvu (kulturi, nauci, sportu) u zemlji, regionu i u svetu je stalno prisutno.
4. Različite teme iz *istorije ženskog pokreta* u regionu i u svetu, posebno o ženama koje su prve počele neku delatnost (avijatičarke, vojnkinje, pilotkinje, predsednice država, mirovnjakinje i sl.).
5. *Upotreba jezika* i to rodno osetljivog jezika, ali i opšte standardizacije jezika i terminologije (na primer pisama – ćirilice i latinice).

4.2.1. Antifašizam kao oblik feminističke savesti članica mreže

Ovde navodimo primer antifašističke borbe članica u sedam celina u relativno kratkom vremenskom periodu: od uočenog problema do aktivnosti (12–27. 1. 2017).

Najpre je (12. 1. 2017) Mreža „Žene protiv nasilja“ (koalicija nevladinih organizacija) uputila mejl naslovljen „Ženski marš protiv fašizma – 21. januar 2017. godine – Beograd“:

Drage žene, feministkinje, aktivistkinje

Mi, žene, aktivistkinje, feministkinje iz Srbije, solidarno sa sestrama iz SAD-a, izlazimo na ulice jer ne želimo da budemo neme svedokinje vremena u kome se novi predsednik vodeće svetske sile priprema da primeni nasilno seksističku, ženomrzačku, homofobnu, ksenofobnu, rasističku ideologiju koju je zastupao tokom čitave kampanje. Suočene sa ovim signalima poslatim svim

ženama i muškarcima progresivnih stavova širom sveta, organizujemo Ženski marš protiv fašizma u Beogradu!

Mejl je sadržao mesto i vreme okupljanja, kao i link ka Fejsbuk stranici na kojoj je isti poziv bio postavljen. Istog dana Mreža šalje drugi mejl sa naslovom „Uvrede i poziv na nasilje nakon objavljivanja poziva na Ženski marš protiv fašizma na FB“ u kojem navodi da je po objavljivanju poziva na Fejsbuk stranici zaprimljeno:

„preko 50 poruka koje možemo grupisati u kategorije: poziv na nasilje i ubistvo, promocija fašizma, poziv na nasilje prema ženama, uvrede na račun konkretnih osoba, uvrede ženama i feministkinjama, uvrede na račun vere i nacije, seksualnog opredeljenja“.

Mreža šalje novi poziv mejlom (18. 1. 2017) pod nazivom „Ženski marš protiv fašizma“ i tada dobija odgovor članice mreže koja podržava akciju i potvrđuje učešće. Istog dana to čine i „Žene u crnom“, a dva dana kasnije (20. 1. 2017) akciji se priključuje i „Autonomni ženski centar“. Sledi još mejlova podrške drugih ženskih organizacija. Na sam dan marša stiže mejl sa fotografijama protesta. Poslednju celinu čine tri mejla po naslovom „Ženski marševi“ (23. 1. 2017) koji izveštavaju sa protesta kod nas i u svetu.

Primer verno prikazuje ustaljeni model saradnje i podrške članica mreže međusobno i lokalno i globalno, naročito kada su u pitanju mirovni protesti i akcije. Nasilje nad ženama i ostalim marginalizovanim grupama sagledava se u svetlu patrijarhalne rodne strukture svojstvene kapitalizmu (imperijalizmu) kao globalnom stanju u svetu. Ukazuje se na izvore tog stanja: višestruka diskriminacija unutar savremenog društva, doprinosi ratova, militarizam, nezadovoljstvo prividnom rodnom/polnom ravnopravnošću, maskulinizacija žena i jačajući antifeminizam ne samo na lokalnom nivou (Nikolić Ristanović, 2011: 344).

4.2.2. Transrodnost

Tema transrodnosti se uvek iznova javlja na mreži. U fokusu je nepovoljan, diskriminatorni i društveno nepriznati položaj transrodnih osoba. Posebna pažnja pridaje se pitanjima sistemske stigmatizacije, nasilja, marginalizacije, nevidljivosti i diskriminacije sa akcentom i na jezičkoj

(terminološkoj) nedoslednosti imenovanja transrodnih, interrodnih i cisrodnih osoba (up. Mršević, 2017).

U periodu odabranom za analizu u ovom radu (20–26. 3. 2018) ukupno je šest diskusija, odvojenih samo u prostoru interneta. Sadrže 38 mejlova (priloga) i u njima učestvuju 23 članice. Ove diskusije povezuje ne samo tema i članice mreže, već i vremenska komponenta, (pošto u pojedinim delovima teku paralelno tokom nekoliko dana).

(1) Tema „Transmizoginija“ (od 20. 3. 2018) sadrži četiri mejla i u njoj učestvuju tri članice. Diskusiju otvara članica liste mejlom obrazovnog karaktera sa tekstom jedne naučne radnice istog naslova. U sledećem mejlu članica naglašava da „Ovo nije pitanje za jednu od vas već za većinu(...)“ čime poziva ostale da se u diskusiju uključe.

(2) Druga diskusija nosi naslov „Meghan Murphy o propitivanju rodnog identiteta“, vodi se (21. 3. 2018) između tri članice liste i sadrži ukupno osam mejlova. Počinje prevodom teksta feministkinje Megan Marfi (Meghan Murphy) „Treba da budemo hrabrije – žene propituju rodni identitet i učutkivanje feminističkog diskursa“ koji problematizuje diskurs „koji okružuje rodni identitet i trans politike, uprkos svom mišljenju da su prostor samo za žene i organizovanje od suštinskog značaja za feministički pokret i podršku ženama koje se oporavljaju od muškog nasilja“. Nakon mejla zahvalnosti članice problematizuju koncept binarnosti i u slučaju transrodnosti. Autorka četvrtog mejla poziva da se u diskusije uključe i druge osobe „Volela bih da se neka od mojih koleginica sa tih starih magistarskih ženskih studija javi i da svoje mišljenje na ovu temu“ i to poimence. U petom mejlu autorka prevoda kritikuje trans žene jer „svojim izgledom koji uključuje najčešće kratke suknje i štikle i jaku šminku još i pojačavaju stereotipe o poželjnom ženskom izgledu“. To je razlog njene osude u šestom i sedmom mejlu („ovo je totalno nepoštovanje i diskriminacija transosoba. Nisam ovo očekivala od tebe“).

(3) Diskusija o „Transrodnosti i tran(s)seksualnosti“ je centralna. Obuhvata 14 mejlova razmenjenih između sedam članica liste i traje pet dana (21–25. 3. 2018). Diskusija počinje mejlom kojim autorka razjašnjava „izvor nesporazuma“ prethodnih diskusija i objašnjava koncepte transrodnosti i tran(s)seksualnosti, sa posebnim osvrtom na izgradnju identitetskih komponenti trans žena, nastupajući sa pozicije svoje struke – psihološkinje. Tok

diskusije karakterišu dve suprotstavljene strane i jedna koja deluje medijatorski. Sukob mišljenja nastaje zbog nepreciznog izbora jezičkih sredstava i poređenja koja psihološkinja koristi u prvom mejlu. Tako ona najpre dobija podršku jedne članice liste („Hvala za ovo“) koja traje i u nastavku diskusije. Zatim se javlja članica koja kritikuje termin „opredeljenje“ kao elemenat procesa izgradnje identiteta transosoba i poređenje procesa „prilagođavanja pola“ sa promenom boje kože. Narednih sedam priloga čine raspravu ove dve suprotstavljene strane da bi se potom sledećeg dana (22. 3. 2018) javila „medijatorka“ koja deluje izmirujuće na obe strane, ali pri tom zauzima i sopstveni stav i poziva na akciju (ostavljamo poruku u obliku koja je bila na mejlu, bez nadrednih znakova latiničnog pisma):

„S druge strane bas zbog previse specificnosti ne mogu da se slozim da su zene trans-zene. Mislim da trans-zene moraju da imaju svoje prostore za promisljanje onoga sto im se desava i svoje uloge u drustvu i borbe za svoja prava. Mi mozemo da podrzavamo te prostore. Sto se tice AZC-a i rada sa trans-zenama, da nema Gejtenu, podrzale bismo da se napravi organizacija trans-zena koja bi radila sa trans-zenama (i trans muskarcima). To smo uradile i sa drugim visestruko marginalizovanim grupama. Pohvaljujem grupe samopomoci za trans zene, to je vazna stvar. I vazno je da one mogu da odluce da li ce u te grupe primati muskarce/zene ili nece.“

Potom se javlja članica liste koja podržava stavove psihološkinje i naglašava dve stvari: da „ipak nastavimo ovu izuzetno važnu diskusiju, iako se nekada ne razumemo, i polazimo iz sopstvenih percepcija, iskustava, naučenog, spoznatog“ i da je „najveća vrednost ovog sigurnog prostora e-liste da ipak možemo razgovarati iako se ne razumemo/ne slažemo“.

(4) Diskusija „Jedna lična priča trans žene“ (22. 3. 2018) unosi lično iskustvo u argumentaciju. Ima samo tri priloga i dve članice: ona koja lično iskustvo prenosi i druga koja ističe jedan detalj iz priče sa kojim se ne slaže.

(5) Diskusija „Terminologija je suština a ne forma“ (22. 3. 2018) donosi četiri priloga tri učesnice. Započinje je i završava članica sa svoje pozicije moći, jer nastupa kao profesorka sa institucije. Ona se svojim znanjem nameće kao najstručnija kada je u pitanju nediskriminatorna upotreba termina u vezi sa temom transrodnosti i transseksualnosti, uz odgovarajuće preporuke za neposrednu praksu.

(6) Diskusija „O ženskim prostorima i transrodnoj ideologiji“ sadrži sedam mejlova, od kojih je pet razmenjeno u jednom danu (22. 3. 2018), a jedan nekoliko dana kasnije (26. 3. 2018). U diskusiji učestvuje njih pet, od kojih tri nastupaju kao predstavnice NVO ženskih organizacija. Prvi mejl sadrži link do Fejsbuk stranice ženske aktivistike organizacije „Ženski prostor“ i odnosi se na prevod teksta „Transrodna ideologija ne podržava žene“ Mirande Jardlej (Miranda Yardley). Mejl piše aktivistkinja koja iz datog teksta podvlači: „Potpuno je u redu imati nesuglasice, to je i suština diskursa i debate sa drugima i moguće je da razgovaramo bez toga da taj razgovor postane stvar života ili smrti“. U drugom mejlu ista osoba ističe da je autorka priloga „trans žena“. Treći mejl piše prethodno pomenuta profesorica koja sa iste pozicije stručnosti (moći) ispravlja termin u „trans žena“ sa detaljnim pojašnjenjem. Potom slede replike: najpre naredna učesnica diskusije kritikuje ovu stručnjakinju da doprinosi marginalizaciji žena; ista se u nastavku krije iza autoriteta publikacije koja daje preporuke o izveštavanjima o transrodnim osobama, na šta ukazuje njena oponentkinja u šestom mejlu. Tu se rasprava okončava da bi se posle četiri dana uključila poslednja učesnica. Obraća se svima („Drage sve“) i u svom informativno-edukativnom mejlu daje „početak jednog drugačijeg promišljanja roda i transrodnosti“.

4.3. Upotreba jezika

Na mreži ŽP je veoma aktivna članica koja čita poruke teksta preko posebnog programa za slepe, koja uvek nanovo opominje članice da nešto nije u poruci moguće da razume i objašnjava šta treba uraditi da bi ona mogla saznati značenje (na primer, vizuelne poruke koja je u dodatku tekstu). Tim postupkom ona obrazuje žene na mreži kako se može pismeno komunicirati sa osobama koje ne vide:

„(...) ta stranica nije dostupna govornim čitačima ekrana. Pisali smo mi i tako reagovalo je više zemalja ali, nemam reči (...) „inkluzija“ je na delu... šta vrede i zakoni i deklaracije i sve ostalo ako mi koje smo tu okupljene prve to nismo u stanju da primenimo. Najverovatnije što je na grupi samo jedna slepa žena... pa, to ne menja situaciju fizička pristupačnost je kada na ulazu eto u bilo koju javnu instituciju samo zato što se vidi postave rampu ali kada neko udje u tu zgradu šta dalje?“ (V. N., 5. 5. 2018).

Društvena mreža *ŽP* je jedina na kojoj se razmatraju različita konkretna pitanja standardizacije rodno osetljivog jezika u odnosu na pitanja prava 'drugih', ali i u odnosu na različite grupe stanovništva (na primer, rodno osetljiv jezik u vojsci, ili policiji). Korisni su primeri sa objašnjenjima konteksta u kojima (ne) mogu da se primene, najčešće zahvaljujući autoritetima koji sebe proglašavaju (nad)moćim nad jezikom (na primer, diskusija o upotrebi dvaju pisama – ćirilica i latinica). Sakupile smo predloge pojedinih članica za konkretnu jezičku upotrebu, zatim objašnjenja za i protiv upotrebe određenih konkretnih oblika. Ipak, najveća dobit je iz diskusije o jeziku na ovoj mreži znanje o funkcionisanju drugih jezičkih znakovnih sistema namenjenih osobama koje ne vide ili ne čuju, tačnije saznanje da svi možemo naučiti, uz malo dobre volje, kako oformiti mejl poruku da je mogu pročitati i koristiti sve članice mreže.

Primer početne faze upotrebe nekog termina upravo je počeo na ovoj mreži. Na primer za termin *transmizoginija*:

Pojam „transmizoginija“ je sastavljen od pojmova „transfobija“ i „mizoginija“. Transfobija je diskriminacija i negativan stav prema transrodnim osobama, koja je najviše motivisana javnim prezentiranjem rodnog identiteta trans osoba. Mizoginija je mržnja, diskriminacija i umanjivanje značaja žena i svega što može da se okarakterise kao ženstveno. Transmizoginija je kombinacija navedenih pojmova – negativan stav, izražen kroz kulturološku mržnju i individualno nasilje, kao i diskriminacija usmerena prema trans ženama i trans osobama koji se nalaze na ženstvenom kraju rodnog spektra. Cilj transmizoginije su transrodne i transeksualne žene, osobe kojima je pri rođenju pol definisan kao muški, a koje se identifikuju kao žene ili poseduju ženske karakteristike. Transmizoginija je bazirana na mržnji ženskih osobina kod osoba koje nisu pri rođenju polno definisane kao žene. (M. T., 20. 3. 2018).

Upravo zato što je jezik stalna tema na ovoj društvenoj mreži (jer se uvek iznova ponavlja upotreba oblika koja je u vezi sa konkretnom situacijom ili konkretnom jezičkom upotrebom ili se ispravlja i kritikuje loše upotrebljena forma), ona snažno doprinosi povezivanju prakse i teoretičarki jezika. Otuda je predlog za neposrednu praksu da se oformljeni predlozi na ovoj zatvorenoj društvenoj mreži učini javnim time što će se dalje distribuirati i na druge društvene mreže kao moguća norma upotrebe nediskriminatornog jezika.

Napominjemo da pojedine teme nisu dobile veću pažnju, na primer tema o starosti i starijim osobama javlja se, ali povremeno. Možda je to podatak da su na mrežu uključene članice mlađeg uzrasta, ili da se one koje su starijeg uzrasta ne nameću svojim životnim iskustvima, koja su izrazito bogata primerima diskriminacije starih u javnom prostoru.

Ali, na mreži *ŽP* se nalaze u kontinuitetu sporadično podaci o znamenitim pojedinkama iz Srbije, regiona i sveta koje su doprinele feminističkim pogledima i razvoju društva i na taj način je ova mreža jedna vrsta susreta članica sa enciklopedijom žena.

Postoji pokušaj istraživačica na mreži da usmere članice u pravcu istraživanja nekih tema. Takav je primer teme o odevanju političarki u Parlamentu Republike Srbije. Diskusiju započinje istraživačica (15. 12. 2017: naslovljena kao „Svenka istraživanje odevanja političarki“) koja nudi nacrt istraživanja i obrazlaže metod rada, prema tekstu Debore Tanen (2015) i prilaže i sam tekst na engleskom jeziku. Slede šest priloga četiri učesnice. Najpre se javlja članica liste kojoj se predlog sviđa, potom jedna koja ne razume šta bi bio predmet istraživanja. Zatim se u diskusiju uključuje nova učesnica koja iznosi svoj stav o odevanju žena u našem društvu. Na njega odgovara ekspertkinja sa pojašnjenjem da je tema diskusije istraživanje o odevanju političarki, a ne iznošenje ličnih stavova. Za razliku od ekspertkinje u diskusiji o transrodnosti, ovde nema skrivanja iza (pseudo)autoriteta i isto tako je replicirala svima koje su u diskusiji učestvovala.

Na osnovu ovog primera možemo zaključiti da društvena mreža *ŽP* za sada nije istovremeno i prostor u kojem se mogu događati empirijska istraživanja. Ostaje da to jeste prostor razmene već ostvarenih, saopštenih i/ili objavljenih rezultata. Zaključujemo da preovlađuje informativni i obrazovni karakter mreže, dok istraživački ostaje rezervisan za autorski (individualni) rad.

5. ZAKLJUČAK

Rezultati analize pokazuju da je ova zatvorena feministička društvena mreža u isto vreme radionica: 1. za sticanje znanja i iznošenje sopstvenog mišljenja, ali i za 2. planiranje i održavanje različitih realnih akcija u realnom geografskom prostoru na osnovu podrške 'Drugih'. Zaključujemo da je to i

osnovni razlog što ova društvena mreža opstaje u regionu triju država gotovo dve decenije.

Na mreži *ŽP* se nalaze podaci o znamenitim pojedinkama iz Srbije, regiona i sveta koje su doprinele feminističkim pogledima i razvoju društva i na taj način je ova mreža jedna vrsta susreta članica sa enciklopedijom žena.

Rezultati pokazuju da su neke teme izostale u diskusijama, ili se pojavljuju sporadično: kao što je diskriminacija starijih žena u Srbiji i u regionu danas, što možda svedoči o tome da su na mreži uključene uglavnom mlađe osobe.

S obzirom na dug staž postojanja mreže, na stečena iskustva članica i na organizaciju u aktiviranju članica i građanki za sticanje sopstvenih zakonom odobrenih prava, ova društvena mreža je značajno doprinela obrazovanju za praksu, što je do sada bilo nevidljivo bez ove (preliminarne) analize šta se na mreži događa.

Predlog je za neposrednu praksu da se oformljeni predlozi za upotrebu rodno osetljivog jezika i terminologije dogovoreni na ovoj društvenoj mreži mogu dalje distribuirati i na druge društvene mreže kao moguće upotrebe nediskriminatornog jezika.

Polazeći od stava da je lično političko, članice su sticale pokretačku snagu za promenu postojećeg stanja kada je u pitanju odnos protiv diskriminacije, rasizma, ksenofobije, a posebno antidiskriminacijsko delovanje u javnosti. Naročito kada je u pitanju danas aktuelan trend fašizacije ne samo domaćeg društva.

Margareta Bašaragin, Svenka Savić

GENDER, WOMEN AND ANTI-FASCISM IN THE SOCIAL NETWORK, "WOMEN'S BUSINESS"

Summary

It is our goal to show to what degree it is possible to find the link between theory and practice among the female members in social media and in virtual space, as an informational educational and at the same time motivational process for actual activities in the public.

We have analyzed electronic messages during the course of the last year (2017 and 2018) of the female members (individuals and/or organizations) who are pro-active against all forms of multidimensional discrimination and marginalization (especially women) with a special focus on anti-fascistic (anti-militant) activities. The messages have been written by the female members in gender sensitive language in the Serbian-Croatian region.

The results of the analysis show that this closed feminist social network is at the same time a workshop for acquiring knowledge and expressing one's own opinion and for planning and maintaining various real actions. The network is at the same time a virtual and actual space for action.

Keywords: anti-fascism, discourse analysis, feminism, gender, language, women's social network

LITERATURA

- Atton, C. (2002). *Alternative media*. London: Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publication.
- Bašaragin, M. (2017). *Interakcija roda, jezika i kulture u formiranju identiteta učenica osmog razreda osnovne škole u procesu dvojezične nastave u Vojvodini*, UNS: ACIMSI Centar za rodne studije, Novi Sad (odbranjena doktorska disertacija).
- Klajn, I. & Šipka, M. (2006). *Veliki rečnih stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej.
- Kričković Pele, K. (2014). *Vantelesna oplodnja: rodne i društvene kontroverze*, Zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad.
- Mršević, Z. (2017). *Transrodno lice pravde*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Nikolić Ristanović, V. (2011). „Rod i nasilje“, u *Uvod u rodne teorije*, ur. I. Milojević & S. Markov (Novi Sad: Mediterran publishing): 337–346.
- Reinharz, S. & Davidman, L. (1992). *Feminist Methods in Social Research*. New York: Oxford University Press.
- Savić, S. (1993). *Diskurs analiza*. Novi Sad: Filozofski fakultet, UNS.
- Savić, S. (2010). „Nesporazumi o rodno osetljivom jeziku u Srbiji“. U: Filipović, J. et al. (2010). *Okrugli sto na temu rodno osetljivih jezičkih politika*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj (UNDP), Sektor za inkluzivni razvoj. 125–133.
- Tannen, D. (2015). „Beyond Sexism: Why Journalist Always Write about Women's Hair and Clothes – and Probably always Will“, presentation at International conference *Gender_Language_Politics 2015*, 22–23. 10. 2015, Vienna, Austria.
- West, C. & Zimmermann, D. H. (1987). „Doing Gender“, *Gender and Society*, Vol. 1, No. 2, 125–151.

Jasna Duraković

*Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka,
Odsjek Komunikologija/Žurnalistika,
Sarajevo, Bosna i Hercegovina*

SENZACIONALISTIČKO I POVRŠNO IZVJEŠTAVANJE MEDIJA O TEMI RODNO ZASNOVANOG NASILJA U BOSNI I HERCEGOVINI

APSTRAKT: Mediji zasigurno imaju najvažniju ulogu u objektivnom informisanju žena i djevojčica o njihovim pravima. U Bosni i Hercegovini, nasilje u porodici predstavlja veliki društveni problem, koji se, nažalost, često kroz medijske izvještaje ne tretira edukativno, dakle, ne govori se o stvarnim pravima žrtava koje su preživjele nasilje. Dodatni problem su i nedovoljno korištenje ili pozivanje novinara na zaštitne mehanizme koje propisuju zakon o zaštiti od nasilja u porodici i zakon o ravnopravnosti spolova, ali i najčešći stereotipi kao zamke u koje novinari često upadaju prilikom izvještavanja o rodno zasnovanom nasilju, koristeći senzacionalizam i površnost u pristupu. Dosadašnja istraživanja pokazuju da je u velikom broju medijskih izvještaja primjetan senzacionalistički pristup o temi rodno zasnovanog nasilja. Ovdje se postavlja pitanje kako možemo unaprijediti uredničke politike u kontekstu izvještavanja o rodno zasnovanom nasilju, koji su oblici nasilja nad ženama i djevojčicama najzastupljeniji u BiH, te šta su najčešći novinarski propusti u izvještavanju o ovom društvenom problemu. Izvještavanje o nasilju nad ženama je posebna vrsta izvještavanja, stoga eventualna rješenja leže u stalnoj edukaciji novinara jer je za razgovor sa ženama i djevojčicama koje su preživjele nasilje potrebna posebna psihička priprema, profesionalnost i objektivnost u pristupu. Pored toga je nužno imati i adekvatno znanje o društvenom problemu rodno zasnovanog nasilja. Jako su važne empatija i emotivna zrelost, kao i da osoba koja intervjuiše žrtvu nasilja bude ženskog spola jer je tako lakše dobiti povjerenje i povezati se sa sagovornicama. Uloga medija u svakom društvu bi upravo trebala biti kontinuirana borba protiv stereotipa, demistificiranje pitanja nasilja kao društvenog problema u skladu sa profesionalnim standardima, što je i zakonska obaveza za novinare prema odredbama zakona o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: rodno zasnovano nasilje, medijsko izvještavanje, medijski senzacionalizam, zakon o ravnopravnosti spolova, Bosna i Hercegovina

1. STATISTIKE RASPROSTRANJENOSTI NASILJA NAD ŽENAMA U BOSNI I HERCEGOVINI

Rasprostranjenost nasilja nad ženama, koje se često naziva i „globalnom pandemijom“ je veliki problem cijelog društva, pa je u tom kontekstu primarna uloga medija da ukazuju na taj problem i pokreću javnu diskusiju o smanjenju

stope nasilja i diskriminacije nad ženama. U Bosni i Hercegovini je posebno izražen problem rodno zasnovanog nasilja. Osobe ženskog spola su često izložene ozbiljnim različitim oblicima nasilja, a to su verbalno, fizičko, psihičko, seksualno nasilje, silovanje i slično. Ovi i brojni drugi oblici nasilja nad ženama predstavljaju ozbiljno kršenje ljudskih prava žena i glavnu prepreku u ostvarivanju jednakosti između žena i muškaraca. Statistike pokazuju da je svaka treća žena u svijetu žrtva nasilja, ali i da su počinioci tog nasilja najčešće njihovi sadašnji ili bivši partneri. Situacija nije mnogo drugačija ni u Bosni i Hercegovini, u kojoj se nasilje nad ženama i nasilje u porodici godinama smatralo privatnim problemom, a mnogi ga takvim smatraju i danas. Upravo iz razloga takve rasprostranjenosti nasilja nad ženama u BiH, kako kaže Nermina Šaćić, „milion je naučnih i praktičnih argumenata zbog kojih je neophodan jedan novi pristup izvještavanja u bosanskohercegovačkim medijima“ (Šaćić, 2003: 6).

Statistike pokazuju da je 52,8% žena starijih od 15 godina u Bosni i Hercegovini iskusilo neki vid nasilja. Studija o rasprostranjenosti i karakteristikama nasilja nad ženama u BiH, koja je nastala na osnovu istraživanja s uzorkom od 3.300 domaćinstava u BiH tokom 2013. godine, ukazuje na to da je svaka četvrta žena bila žrtva nasilja, a da je svaka deseta doživjela nasilje. Ova studija dalje ukazuje na činjenicu da su nasilju najčešće izložene žene starosti od 18 do 24 godine života te češće žene iz ruralnih nego iz urbanih sredina. Ističe se i podatak da žene često ne znaju prepoznati nasilje koje se vrši nad njima, da sebe ne vide kao žrtve nasilja, dok je tek 5,5% njih koje su izložene nasilju zaista potražilo pomoć i podršku. U istraživanju se navodi da je psihičko nasilje najčešći oblik nasilja kome su žene izložene, kao i kombinovano psihičko i fizičko nasilje.¹

¹ Više vidjeti o ovome u statističkoj analizi Gavrić, S.; Hadžić, I.; Zagorac, M.; Bošnjak, E.; Hanušić Bećirević, A.; Lekić, M. (2016): *NARANDŽASTI IZVJEŠTAJ-Godišnji izvještaj o stanju ljudskih prava žena u Bosni i Hercegovini*, http://soc.ba/site/wp-content/uploads/2016/02/NARAN.IZVJESTAJ_02_20.02.2014_FINAL_web.pdf.

2. PRAVNA I ZAKONSKA REGULATIVA

Bosna i Hercegovina je jedna od prvih država koje su potpisale i ratificirale Istanbulsku konvenciju (CAHVIO), Konvenciju Vijeća Evrope o sprječavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici 2013. godine. Konvencija je prvi međunarodni pravno obavezujući dokument koji pruža sveobuhvatan set mjera za sprječavanje i borbu protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici, a predviđa i kaznu za počiniocce nasilja. 2015. godine je usvojena i *Okvirna strategija za provedbu Konvencije o prevenciji i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici u BiH* za period 2015–2018, koja predstavlja sveobuhvatan okvir kojim se definira način provedbe Istanbulske konvencije u BiH i usklađivanje pravnog i institucionalnog okvira s odredbama Konvencije. Nažalost, *Okvirna strategija* usvojena je bez saglasnosti Vlade Republike Srpske. Provedba Istanbulske konvencije još uvijek predstavlja veliki izazov.

U tom kontekstu, ohrabrujuća je bila informacija da je Agencija za ravnopravnost spolova BiH krajem 2015. godine potpisala *Memorandum o saradnji sa Sigurnom mrežom BiH*, koalicijom organizacija civilnog društva koje rade na suzbijanju rodno zasnovanog nasilja, među kojima su i svih devet sigurnih kuća u BiH. Agencija za ravnopravnost spolova BiH, putem Ministarstva za ljudska prava BiH, pored toga je u oktobru 2015. ostvarila saradnju sa USAID Misijom u BiH. Kao rezultat te saradnje počev od 2016. godine Agencija je počela sa realizacijom programa u vrijednosti od 750.000 USD za provedbu Istanbulske konvencije.²

Pored toga, Bosna i Hercegovina je još 2003. godine usvojila Zakon o ravnopravnosti spolova³ a on predstavlja najvažniji instrument za razvijanje svijesti o pitanjima ravnopravnosti spolova i uvođenje principa ravnopravnosti spolova u javne politike i propise. Zakon u svim aspektima prati odredbe UN

² Više vidjeti o ovome na liku Agencije za ravnopravnost spolova BiH,; http://arsbih.gov.ba/wpcontent/uploads/2015/10/CAHVIO_Strategija.pdf.

³ Više vidjeti u dokumentu Zakona o ravnopravnosti spolova u BiH na linku: <https://www.google.com/search?q=zakon+o+ravnopravnosti+spolova+u+bih&ie=utf-8&oe=utf-8&client=firefox-b>.

Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije. Ovaj zakon uređuje, promovira i štiti ravnopravnost spolova i garantira jednake mogućnosti svim građanima/kama, kako u javnoj, tako i u privatnoj sferi života. Zakon je koncipiran na način da podiže standard zaštite garancije ljudskih prava.

3. NEPROFESIONALNO I SENZACIONALISTIČKO IZVJEŠTAVANJE MEDIJA O TEMI RODNO ZASNOVANOG NASILJA – ISTRAŽIVANJE UN WOMEN U BOSNI I HERCEGOVINI⁴

Dodatni problem predstavljaju neprofesionalno i površno, često i senzacionalističko izvještavanje medija o temi rodno zasnovanog nasilja. Stoga je ured UN Women u Bosni i Hercegovini, uz finansijsku podršku Švedske agencije za međunarodni razvoj i saradnju (Sida) kroz program pod nazivom „*Standardi i angažman za sprječavanje nasilja nad ženama i porodičnog nasilja u Bosni i Hercegovini*“, uradio Istraživanje o medijskom izvještavanju o rodno zasnovanom nasilju nad ženama u BiH. Kao produkt provedenog istraživanja kreiran je priručnik koji je namijenjen novinarima, studentima novinarstva, blogerima i osobama koje su zadužene za odnose s javnošću u institucijama koje rade na sprječavanju nasilja nad ženama u Bosni i Hercegovini. Priručnik je nastao u sklopu trogodišnjeg programa „Standardi i angažman za sprječavanje nasilja nad ženama i nasilja u porodici“, koji finansijski podržava Švedska međunarodna agencija za razvoj (Sida).

Priručnik sadrži važne informacije o procedurama, zakonima i relevantnim institucijama, i ističe određene aspekte nasilja nad ženama o kojima mediji izvještavaju vrlo rijetko ili nikako. Također, sastavni dio ove publikacije je i dodatak za treninge koji sadrži metodologiju odgovornog izvještavanja o nasilju nad ženama, s ciljem daljeg prenosa znanja i vještina svima koji žele biti aktivniji u adresiranju ovog problema.

⁴ Vidjeti više o istraživanju u Jukić Mujkić, E. (2016): *Istraživanje o medijskom izvještavanju o rodno zasnovanom nasilju nad ženama u Bosni i Hercegovini* ; http://ba.one.un.org/content/dam/unct/bih/PDFs/UN%20WOMEN/Istrazivanje_o_medijskom_i_zvjestavanjuUNWOMEN_BiH_BHS.pdf.

Ovo istraživanje provedeno krajem 2016. godine pokazalo je, da iako mediji gotovo svakodnevno izvještavaju o slučajevima nasilja u porodici, temama nasilja se pristupa uglavnom na senzacionalistički način, ili kao individualnim slučajevima, a ne kao problemu u cjelosti i njegovim uzrocima. Analizirana su 302 članka iz dnevnih novina i *online* portala koji su u periodu od 1. januara do 30. juna 2016. godine izvještavali o slučajevima nasilja nad ženama, te je praćen sadržaj TV stanica prilikom izvještavanja o četiri izabrana slučaja.

Jedan od slučajeva koji je bio predmet analize u navedenom istraživanju bilo je ubistvo djevojke u Olovu iz marta 2016. godine. Analizirani medijski sadržaj, koji je bio dovoljno veliki da uključi izvještaje o tome kada se ubistvo desilo i kada je bila presuda, nije pridavao pažnju širem kontekstu nasilja kao društvenog problema tokom izvještavanja o ovom slučaju. Većina izvještaja bila je u rubrici „crna hronika“ ili je slučaj prikazivan kao stravična priča koja će zaintrigirati javnost zbog svoje nesvakidašnje prirode i brutalnosti. Stručnjaci u ovoj oblasti nisu konsultovani niti je bilo pratećih članaka kao pokušaja da se objasne motivi i djela nasilja s psihološkog stajališta.

Analiza je pokazala da mediji rijetko pokreću teme o nasilju nad ženama, češće izvještavaju o njima u kratkim vijestima onda kada dobiju informacije od policijskih izvora ili nevladinih organizacija. Prisutniji su kraći članci o konkretnim slučajevima nasilja nad ženama nego članci koji se tematski vežu za pojam nasilja nad ženama, a uz svaki peti tekst je objavljena i jasna fotografija lica aktera priče, bilo da je to žena koja je pretrpjela nasilje, počinitelj ili stručnjak u toj oblasti.

U analiziranom sadržaju tematski je najzastupljenije fizičko nasilje, što je bilo vidljivo u gotovo polovini članaka obuhvaćenih analizom. Dok je fizičko i seksualno nasilje nad ženama zastupljeno u novinskim člancima i prepoznato kao problem, gotovo da i nije bilo tekstova o drugim oblicima nasilja (psihološko i ekonomsko). Glavni akteri priča o nasilju nad ženama su većinom izvršioci nasilja, zatim po zastupljenosti slijede stručnjaci iz te oblasti, pa tek onda osobe nad kojima je počinjeno nasilje. Samo u pojedinim slučajevima je identitet osobe nad kojom je izvršeno nasilje bio etički zaštićen s jasnim naglaskom na osjetljivost situacije. Tek 20 posto članaka je na neki način propitivalo stereotipe ili izlazilo iz uobičajenog načina izvještavanja, dok je

većina analiziranih sadržaja produbljivala postojeće stereotipe o nasilju nad ženama.

4. PREPORUKE ZA POŽELJNE MEDIJSKE PRAKSE U IZVJEŠTAVANJU O RODNOZASNOVANOM NASILJU

Uzevši u obzir nalaze iz gore navedenog istraživanja⁵, ovdje možemo kreirati preporuke koje se odnose na poželjne medijske prakse u pristupanju temama rodno zasnovanog nasilja. Ove preporuke uključuju: 1. snažnije preuzimanje medijske odgovornosti u borbi protiv diskriminacije; 2. kontinuiranu saradnju između medija, institucija vlasti i organizacija civilnog društva uključenih u borbu protiv nasilja na podizanju svijesti o problemu nasilja nad ženama i poštivanje postojećih medijskih kodeksa, kao i Zakona o ravnopravnosti spolova Bosne i Hercegovine; ⁶ 3. Pozivanje medija i novinara da se proaktivnije bave temom nasilja nad ženama, da kroz analitičko izvještavanje ohrabre žene koje su preživjele nasilje, te da primjere nasilja nad ženama stave u kontekst društvenih nejednakosti između muškaraca i žena, a ne izolovanih slučajeva; 4. intenzivniju interakciju između medija i nevladinog sektora koji se bavi pravima žena, naročito problemom nasilja, koja može značajno doprinijeti profesionalnom i etičkom izvještavanju o ovom društvenom problemu i djelovati pozitivno u podizanju svijesti da profesionalnim izvještavanjem o nasilju trebamo suzbijati stopu nasilja nad ženama.

Izvještavanje o nasilju nad ženama je posebna vrsta izvještavanja, stoga dodatna eventualna rješenja leže u stalnoj edukaciji novinara jer je za razgovor sa ženama i djevojčicama koje su preživjele nasilje potrebna posebna psihička priprema, profesionalnost i objektivnost u pristupu. Najil Kurtić u svojoj knjizi kaže da je u svakom novinarskom zadatku neophodan dobro pripremljen

⁵ Vidjeti više o istraživanju u Jukić Mujkić, E. (2016): *Istraživanje o medijskom izvještavanju o rodno zasnovanom nasilju nad ženama u Bosni i Hercegovini* ; http://ba.one.un.org/content/dam/unct/bih/PDFs/UN%20WOMEN/Istrazivanje_o_medijskom_i_zvjestavanjuUNWOMEN_BiH_BHS.pdf.

⁶ Objasnjeno prema tumačenju iz dokumenta Zakona o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini <https://www.google.com/search?q=zakon+o+ravnopravnosti+spolova+u+bih&ie=utf-8&oe=utf-8&client=firefox-b>.

intervju, koji kao metoda prikupljanja podataka dominira u novinarstvu. Dalje Kurtić navodi da mora postojati novinarski senzibilitet ovisno o temi intervjua. Kurtić kaže da se „između novinara i intervjuiranog razvija posebna vrsta odnosa koji je određen svjesnošću oba učesnika da će sadržina razgovora biti djelimično ili u cjelini (izvorno ili stilizirano) prezentirana javnosti, te da iz toga za njih podjednako proizilaze prilike i rizici“ (Kurtić, 2009: 328). Pored toga je nužno posjedovati adekvatno znanje o društvenom problemu rodno zasnovanog nasilja. Jako su važne i empatija i emotivna zrelost, kao i da osoba koja intervjuiše žrtvu nasilja bude ženskog spola jer je tako lakše dobiti povjerenje i povezati se sa sagovornicama.

5. NUŽNOST ODGOVORNOG MEDIJSKOG IZVJEŠTAVANJA O NASILJU NAD ŽENAMA

Odgovorno medijsko izvještavanje o nasilju nad ženama, lišeno senzacionalizma i vođeno etičkim postulatima, doprinosi prevenciji nasilja u društvu i predstavlja dio rješenja ka suzbijanju nasilja nad ženama. Mediji zasigurno imaju ključnu ulogu u informisanju žena i djevojčica o njihovim pravima, posebno kad je u pitanju rodno zasnovano nasilje. Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH obavezuje medije na profesionalno izvještavanje o ravnopravnosti spolova što uključuje i profesionalni pristup temi nasilja nad ženama i djevojčicama.⁷

Iskustva sa ženama koje su preživjele nasilje su uznemirujuća, i jasno je kako se radi o širokom globalnom društvenom problemu. Građani najradije biraju da se ne miješaju u ove probleme, iako na njima treba raditi cjelokupno društvo. Dosadašnja iskustva, pa i mnoga provedena istraživanja, pokazuju kako se o ovoj temi izvještava tek kada dođe do krajnjeg ishoda, odnosno do krajnjeg nasilja, ubistva ili kazne za počinjenje nasilja. Stoga su novinari i mediji dužni raditi više na opštem osvještavanju o problemu nasilja nad ženama i djevojčicama, na način da kontinuirano izvještavaju te razbijaju tabue i predrasude o ovom problemu.

⁷ Više vidjeti u dokumentu Zakona o ravnopravnosti spolova u BiH: <https://www.google.com/search?q=zakon+o+ravnopravnosti+spolova+u+bih&ie=utf-8&oe=utf-8&client=firefox-b>.

Važno je naglasiti da su nužne edukacije stručnjaka koji rade u institucijama i organizacijama koje se bave ovim složenim problemom rodno zasnovanog nasilja. Ukoliko se osobe stručnih profila kakvi su sociolozi, psiholozi i drugi opredijele baviti ovom temom, neophodno je da stalno nadograđuju svoje znanje jer je važno da od njih mediji dobiju relevantne i stručne informacije. Isti tretman moraju imati i novinari po pitanju kvalitetne edukacije o ovoj temi. Koliko god mogu doprinijeti suočavanju sa problemom nasilja, mediji mogu napraviti i veliku štetu zbog kršenja prava žrtava. Šaćić kaže kako „ispravan pristup takvim pričama zahtijeva reportere sa kvalitetnim tehnikama ispitivanja, intervjuisanja, istraživanja i pisanja“ (Šaćić, 2003: 13).

Novinari u Bosni i Hercegovini konačno moraju preuzeti dio odgovornosti kada je u pitanju izvještavanje o rodno zasnovanom nasilju. Često kršenje etičkih i profesionalnih novinarskih normi bi moralo biti sankcionirano u izvjesnoj mjeri. Muhamed Nuhić kazuje, da „kršenje normi traži odgovornost te zato akti koji propisuju norme, odnosno oni koji ih registruju, istovremeno utvrđuju i sankcije. One mogu biti moralne, fizičke i materijalne“. Nuhić dalje tvrdi, da su fundamentalne etičke kategorije dobro i zlo, a upravo te kategorije su temelj za izgradnju kodeksa kojim se normira ponašanje pojedinaca, grupa i raznih zajednica. Na ovim kategorijama se i grade kodeksi časti profesionalnih novinarskih organizacija i na njima bi, završava Nuhić, „trebalo izgrađivati i etiku javne riječi, odnosno kodeks prava i odgovornosti svih učesnika u javnom komuniciranju“ (Nuhić, 1999: 18).

Da bi došlo do stvarne promjene stanja u bosanskohercegovačkom društvu po pitanju evidentne rasprostranjenosti rodno zasnovanog nasilja, potrebna je korijenita promjena svijesti, i to u kontekstu preuzimanja kako pojedinačne, tako i kolektivne odgovornosti za ovakve probleme, koji su jedna od temeljnih kočnica demokratskog razvoja društva. Institucije, mediji, novinari, organizacije civilnog društva kao i svi drugi akteri na društvenoj sceni, moraju sebi uzeti za obavezu da profesionalno, objektivno, pravedno, savjesno i nepristrasno rade svoj posao, kako bi svaka osoba koja je bila žrtva rodno zasnovanog nasilja imala pravo na jednake mogućnosti i normalan život bez straha, diskriminacije i predrasuda. U konačnici, uloga medija u svakom društvu bi upravo trebala biti kontinuirana borba protiv stereotipa, demistificiranje pitanja nasilja kao društvenog problema u skladu sa profesionalnim standardima, što je i zakonska obaveza za novinare prema

odredbama zakona o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini. To su osnovne pretpostavke za suzbijanje nasilja nad ženama i razvoj pravednijeg demokratskog društva.

Jasna Duraković

SENSATIONAL AND SUPERFICIAL MEDIA REPORTING ON GENDER-BASED VIOLENCE
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

The media certainly have the most important role in informing objectively all women and girls about their rights. In Bosnia and Herzegovina, domestic violence is a major social problem, which, unfortunately, is often not addressed in educational manner through media reports, and the real rights of victims who survived violence are often excluded from media reports. Another problem is inadequate use of journalist on protection mechanisms prescribed by the law on protection against domestic violence and the law on gender equality, but also the most common stereotypes are seen as traps that journalists often fall into when reporting on gender-based violence, using sensationalism and superficiality in reporting. Previous research shows that in a large number of media reports, a sensationalist approach to this topic of gender-based violence is noticeable. The question here is, how can we improve editorial policies in the context of reporting on gender-based violence, which forms of violence against women and girls are most prevalent in B&H, and what are the most frequent journalistic failures in reporting on this social problem. Reporting on violence against women is a special type of reporting, and solutions lie in the constant education of journalists, because special psychic preparations are needed when talking to victims of violence, professionalism and objectivity are necessary when talking to women and girls who have survived violence. In addition, it is necessary to have good knowledge of the social problem of gender-based violence. Empathy and emotional maturity are also very important, and the person interviewing the victim of violence should be female, because it is easier for a woman reporter to gain trust and connect with women and girls victims of violence. The role of the media in every society should be the continuous struggle against stereotypes, demystifying the issue of violence as a social problem in accordance with professional standards, which is a legal obligation for journalists according to the provisions of the law on gender equality in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: gender-based violence, media reporting, media sensationalism, law on gender equality, Bosnia and Herzegovina

LITERATURA

- AGENCIJA ZA RAVNOPRAVNOST SPOLOVA BIH; <https://arsbih.gov.ba/>
- Kurtić, N. (2009): *Osnovi pisanja za medije*. Sarajevo: Media Plan institut.
- Nuhić, M. (1999): *Javna riječ i odgovornost: Prava i dužnosti subjekata u javnoj komunikaciji*. Tuzla: Filozofski fakultet u Tuzli.
- Gavrić, S., Hadžić, I., Zagorac, M., Bošnjak, E., Hanušić Bećirević, A., Lekić, M. (2016): *NARANDŽASTI IZVJEŠTAJ-Godišnji izvještaj o stanju ljudskih prava žena u Bosni i Hercegovini* http://soc.ba/site/wpcontent/uploads/2016/02/NARAN.IZVJESTAJ_02_20.02.2014_FINAL_web.pdf
- Jukić Mujkić, E. (2016). *Istraživanje o medijskom izvještavanju o rodno zasnovanom nasilju nad ženama u Bosni i Hercegovini*; http://ba.one.un.org/content/dam/unct/bih/PDFs/UN%20WOMEN/Istrazivanje_o_medijskom_izvjestavanjuUNWOMEN_BiH_BHS.pdf
- Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH; <https://www.google.com/search?q=zakon+o+ravnopravnosti+spolova+u+bih&ie=utf-8&oe=utf-8&client=firefox-b>.
- Šaćić, N. (2003). *Novinarstvo u funkciji ljudskog napretka*, Sarajevo: Internews B&H.

Nađa Bobičić

*Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka,
Beograd, Srbija*

NEZAVISNI LJEVIČARSKI PORTALI – ISKUSTVA ŽENA¹

APSTRAKT: Predmet istraživanja ovog rada jeste položaj žena koje pišu i rade na ljevičarskim portalima na prostoru bivše Jugoslavije. Osim razgovora (u formi otvorene ankete) sa novinarkama ljevičarskih portala, u tekstu se iz rodne perspektive analizira i sadržaj koji je na ovim portalima objavljen od maja do septembra 2018. godine. Cilj istraživanja jeste kombinovanjem ovih dviju metoda prije svega opisati trenutni položaj žena na ljevičarskim portalima, i ukazati na ključne segmente u kojima se on može popraviti. Istraživanje je pokazalo da je uključenost žena u redakcijama u najvećem broju slučajeva blizu pariteta, međutim taj broj se smanjuje kada su u pitanju uredničke pozicije. Analizom sadržaja došlo se do podataka da iako žene čine polovinu redakcije, broj autorskih tekstova koje one pišu zadržava se na trećini. S druge strane, kroz razgovore sa ispitanicama, daju se uvidi u načine na koje se u ovim portalima reformišu stroge hijerarhizovane strukture tradicionalnih medija. To je jedan od načina na koji se postepeno može popravljati položaj žena i u okviru ljevičarskih portala, a za šta ovo istraživanje svakako pokazuje da ima još potrebe.

Ključne riječi: žene, ljevičarski portali, rodna ravnopravnost

1. UVOD

U posljednjih nekoliko godina, usljed sve većeg jačanja i vidljivosti ljevičarskih politika, u regiji je pokrenuto više nezavisnih elektronskih portala koji objavljuju sadržaje iz ove političke perspektive. Iako je ono što ih povezuje u formalnom smislu to što su svi onlajn medijske platforme, među njima se može razlikovati nekoliko tipova. Portali poput *Mašine*, *Biltena* i *Novog Plamena* mogli bi se odrediti kao onlajn magazini sa kritičkim sadržajem koji se ne vezuju za određenu temu već pokrivaju širi spekar društvenih pitanja. Drugi tip portala, zasad jedini tog formata, koji je fokusiran na specifičnu temu kršenja prava radnika i radnica, jeste portal *Radnik*. Osim ovih portala, koje osnivaju medijska i neformalna udruženja, aktivan je i portal političke organizacije

¹ Rad je nastao u okviru naučnoistraživačkog projekta „Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji“ (broj projekta: 47021).

Marks21. Takođe, specifičan je i portal *Slobodni Filozofski*, koji je kao nezavisan medij nastao iz studentskog pokreta na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

Primarni fokus ovog rada jeste položaj žena u okviru ovih različito koncipiranih portala. Kako se svi ideološki nalaze na lijevom političkom spektru, a ljevica je kao politička opcija zasnovana na principima ravnopravnosti i inkluzije, ključno pitanje koje se ovim tekstom želi otvoriti jeste da li ovi portali funkcionišu po principima rodne ravnopravnosti. Pod „funkcionišu“ misli se na dva nivoa. Prvi je nivo sadržaja i odnosi se na aspekte vezane za to kojeg su roda osobe koje produkuju sadržaj i koji tip sadržaja, koliko često se piše o temama koje uključuju razne aspekte rodne (ne)ravnopravnosti, te ko o tim temama piše. Drugi nivo se odnosi na uredničku strukturu, ukoliko je ima, kakvog je ona tipa, kakav je položaj žena u okviru te strukture, koje pozicije one zauzimaju, da li se u radu suočavaju i, ako da, sa kakvim manifestacijama rodne neravnopravnosti i sl.

S tim u vezi, treba napomenuti kako je o položaju žena u medijima i ranije pisano, te i ovo istraživanje se koristi Uneskovim Okvirom indikatora za procenu rodne senzitivnosti u medijskim delatnostima i sadržaju (Grizzle, 2012). Pritom se uzima u obzir to kako su ovom prilikom predmet analize nezavisni mediji, koji nemaju tako brojne i korporativne strukture. Ipak, neki osnovni principi koji se tiču različitih aspekata rodne (ne)ravnopravnosti u radu u medijima mogu se prepoznati i važe i u okvirima ovih manjih kolektiva.

Prije svega, u ovom tekstu obraća se pažnja na fenomene načelne jednakosti kao i pariteta žena koje rade u medijima, ali i fenomena staklenog plafona (engl. *glass ceiling*) sa kojim se one i dalje suočavaju. O ovom problemu se iz ugla feminističkih pristupa medijima pisalo još od kraja šezdesetih (Rush, 2004: 263), a potom intenzivnije od osamdesetih godina (prema van Zoonen 1998, 33–34). U tom se periodu prije svega vjerovalo da ukoliko žene budu te koje će uređivati medije (u ovom slučaju se misli na informativne sadržaje), onda će i ti sadržaji biti relevantniji za sve žene. Međutim, puko uključivanje žena u okruženje koje je dominantno muško predstavlja izazov, jer u takvom okruženju rodni identitet može da bude potisnut i žene će se takođe ponašati po muškom modelu (*ibid.*). Zato je izazov za savremene redakcije ne samo da uključe veći broj žena, već i da reformišu načine organizovanja kako bi žene i

druge marginalizovane grupe mogle ravnopravno da učestvuju u kreiranju medijskog sadržaja.

Za ljevičarske portale ovakva vrsta „zadatka“ posebno je značajna, pošto polaze od pretpostavke da je potrebno sistemsko prevazilaženje i smjenjivanje kapitalističkog načina organizacije i proizvodnje, pa prema tome i proizvodnje medijskog sadržaja. To naročito ako se uzme u obzir kako se *frilens* rad i rad koji nije vezan za tradicionalne medije sve više pokazuje kao daleko od „slobodnog“ i idealizovanog, već naprotiv, kao sredina u kojoj su posebno žene ponovo dodatno opterećene, kako to primjećuje Makerčer (McKercher, 2013). Ona, naime, objašnjava kako se u ovakvom tipu poslova u medijima, kao i inače u prekarnom radu, obećane slobode u izboru tema, radnog vremena i prostora pokazuju kao zamka iza koje se krije nestabilnost i kapitalistički pritisak da se proizvodi više, a po manjoj cijeni (*ibid.*: 220–221). U situaciji u kojoj sve više novinara i novinarki ostaje bez stalnog angažmana, žene su češće prekarne radnice, iz više razloga. Za prekarijat se odlučuju kako bi mogle da usklade obavljanje kućnog rada i njege djece sa profesionalnim obavezama, ali i zato što zanemaruju vlastitu karijeru zarad karijere emotivnog partnera, a ponekad se žene odlučuju za ovu poziciju i kako bi se osamostalile od muških autoriteta i dalje dominantnih u prostorima konvencionalnih medija (*ibid.*).

Kako pokazuju i skorija istraživanja o položaju žena u redakcijama pre svega informativnih medija, koja se odnose na zemlje zapadne i sjeverne Evrope (Franks, 2013: 4–6; Ross, 2014), poput Finske (Savolainen & Zilliacus-Tikkanen: 2013), Švedske (Edstrom, 2013), Norveške (Øvrebo, 2013), Ujedinjenog Kraljevstva (Mendes, 2013), Španije (Gallego, 2013) i Njemačke (Akchurima, 2013), jedan nivo poboljšanja položaja žena odnosi se na njihovo ravnopravno zapošljavanje, a drugi bi trebalo da se odnosi na mogućnost žena da napreduju i da zauzimaju važne pozicije, što naravno važi i u drugim oblastima, ne samo u medijima. Međutim, prema ovim istraživanjima, baš taj drugi nivo pokazuje se kao teško savladiv i često neprobojan za žene, i ne toliko mnogo poboljšan u odnosu na istraživanja od prije petnaestak godina (Chambers et al., 2004; Gallagher, 2004), kada se o ovim pitanjima počelo razmišljati izvan angloameričke sredine i kada se počela uvoditi internacionalna perspektiva (Rush, 2004).

U ovom istraživanju, kombinuju se metode ankete otvorenog tipa i analize sadržaja, kako bi se dobio potpuniji uvid u položaj žena na ljevičarskim portalima. Anketa ima četiri segmenta. Prvi se tiče osnovnih podataka o godištu ispitanica, njihovom radnom iskustvu, položaju u okviru organizacije/portala. Drugi je vezan za honorare (visinu i redovnost), organizaciju novca i sl. Treći segment bavi se time kako se ispitanice osjećaju u kolektivu, da li ih tretiraju ravnopravno kao kolegice, u govoru, nastupima, zaduženjima i da li su imale iskustvo nekog oblika nasilja ili rodno nesenzitivnog ponašanja. Četvrti segment ankete odnosi se na to koliko je kolektiv u kojem rade rodno senzitivisan, tj. koliko često se unutar njega pokreću teme o rodnoj neravnopravnosti u društvu.

Anketom se primarno mogu dobiti podaci o drugom gore navedenom nivou, o uredničkoj strukturi portala, podjeli posla, o ženskim iskustvima vezanim za rad u kolektivu. Sa druge strane, odgovori ispitanica u vezi sa pitanjem sadržaja bili su parcijalni, pa je to razlog zašto je pored ankete morao biti analiziran i sam sadržaj portala. Na taj način se dobija dvostruki uvid u stepen rodne ravnopravnosti na ovim portalima.

Takođe, u pitanju je veoma mala zajednica osoba koje su angažovane na ljevičarskim portalima, a broj žena u toj zajednici još je i manji. Zato uopštavanje njihovih iskustava nema onu vrstu poente kakvu imaju istraživanja koja se rade na većem uzorku i koja se tiču širih društvenih grupa. Stoga će u ovom tekstu odgovori četiriju ispitanica služiti ne u cilju uopštavanja njihovih iskustava, već kao svojevrsni komentar iz prve ruke na ona ključna čvorišta i probleme koji će se prije svega pokazati i kroz analizu sadržaja portala. Dvije sagovornice su odlučile da odgovaraju anonimno, zbog čega će biti navedene kao Ispitanica 1 i Ispitanica 2. Takođe, ispitanice imaju iskustvo rada za više portala i/ili medija, i imaju različite funkcije i uloge u okviru njih. Neke su angažovanije, dok su druge manje iskusne. Neke su profesionalne novinarke, druge se tek usavršavaju. Sve te razlike doprinose i raznolikosti njihovih perspektiva, i svaka od njih je od velikog značaja za dobijanje uvida u načine funkcionisanja ljevičarskih portala u regiji.

1.1. Zastupljenost i uloga žena u redakcijama

Većina analiziranih portala na uočljivom mjestu ima istaknut impresum ili kategoriju „O nama“, na osnovu kojih se mogu dobiti podaci o članovima i članicama redakcije. Ponekad su tu navedeni i svi saradnici i saradnice portala. A kada to nije slučaj, podaci su prikupljeni na osnovu tekstova koji su dostupni na portalu u toku omeđenog perioda istraživanja, od maja do septembra 2018. godine, i ti portali su označeni zvjezdicom.

Tabela br. 1. Broj i procenat zastupljenosti žena i muškaraca koji rade na analiziranim portalima.

	Žene		Muškarci	
	N	%	N	%
<i>Bilten*</i>	19	44,2%	24	55,8%
<i>Marks21*</i>	2	33,3%	4	66,7%
<i>Mašina</i>	13	68,4%	9	31,6%
<i>Novi Plamen</i>	6	22,2%	21	77,8%
<i>Radnik</i>	1	50%	1	50%
<i>Slobodni Filozofski</i>	60	45,5%	72	54,5%

U tabelu 1 nisu unijeti samo procenti o zastupljenosti žena odnosno muškaraca, već i njihov konkretan broj, kako bi se ukazalo na razliku između portala koji imaju veću i portala koji imaju manje brojnu redakciju. Te su razlike u ovom slučaju značajne, tako da se ne mogu jednostavno prenebregnuti. Ipak, dobija se uvid u prosječnu brojnost kolektiva na ljevičarskim portalima. Osim najmanjih kolektiva, kao što su portal organizacije *Marks21* i *Radnik*, aktivni su još i oni srednjeg obima sa dvadeset do četrdeset članova i članica, kao i portal *Slobodni Filozofski*, koji do sada ima najviše saradnica i saradnica.

S druge strane, na osnovu procenata može se zaključiti kako je u većini slučajeva postignut ili skoro postignut rodni paritet, a u redakciji *Mašine* su čak žene i zastupljenije od muškaraca. Na portalu organizacije *Marks21*, žene čine trećinu saradnica, dok je najlošiji postotak zastupljenosti žena na portalu *Novi Plamen*.

Ove podatke važno je uporediti sa podacima o zastupljenosti žena na mjestima odlučivanja. U slučaju analiziranih redakcija nije došlo do značajnijeg dispariteta između zastupljenosti žena i značaja i odgovornosti njihovih uloga na portalu. Tako su na *Biltenu* (Bilten, Impressum, 2018), *Mašini* i *Slobodnom Filozofskom* uloge u uredništvima relativno ravnopravno raspodijeljene, što je u skladu i sa strukturom redakcija u cjelini. Ipak, u slučaju *Mašine* ima nekih manjih, i znakovitih, pomjeranja. U toj je redakciji najveći udio žena saradnica, ali od tri uredničke funkcije, dvije – one glavnog i jednog od izvršnih urednika – obavljaju muškarci. S druge strane, obaveze vezane za administraciju projekta i lekturu obavljaju žene (Mašina, Impressum, 2018). Nasuprot ovakvoj praksi stoji ona na portalu *Slobodni Filozofski*, gdje tri od četiri uredničke uloge imaju žene, i gdje je glavna urednica takođe žena (Slobodni Filozofski, Impressum, 2018).

Muškarci su urednici na ostala tri portala. U slučaju *Novog Plamena*, nedovoljna zastupljenost žena u cjelini redakcije preslikava se i na uredništvo i funkcije art direktora i direktora redakcije, koje sve obavljaju muškarci, osim one počasne direktorke, koju obavlja žena (Novi Plamen, O nama 2018). Glavni urednik je takođe muškarac, a od šest izvršnih urednika samo je jedna žena (što čini 16,7%, dakle, još manje nego što je to procenat zastupljenosti žena na ovom portalu) (*ibid.*).

U druga dva slučaja, na portalima *Radnik* (Radnik, Impressum, 2018) i organizacije *Marks21*, žene su bile urednice do prošle godine. Nije, međutim, riječ ni o kakvom smjenjivanju žena, već o praksi rotacije uloga. Tako je u anketi ispitanica Anja Ilić objasnila kako je tokom prošle godine i sama bila koordinatorka uredništva portala *Marks21*:

„Prošle godine sam i sama bila koordinatorka uredništva, a trenutno koordinišem rad kadrovske, koja je prvenstveno usmerena na unutrašnja pitanja organizacije i na rad sa trenutnim i budućim članstvom. Ukratko, što se organizacije sajta kao našeg glavnog medija tiče: svi proizvodimo sadržaje za sajt (autorske tekstove i prevode), a koordinatorka uredništva osigurava da se taj rad redovno i sa što manje 'iskakanja' iz rasporeda sprovodi.“

Slična praksa rotacije, koja se zasniva na ljevičarskim principima, sprovodi se i na *Biltenu*, i prema odgovoru Anje Vladislavljević u anketi, to je

način na koji se otvara mogućnost članovima i članicama redakcije da napreduju.

1.2. Transparentnost u upravljanju finansijama

Na osnovu ovih podataka i uz odgovore ispitanica, može se zaključiti kako na većini ljevičarskih portala u regiji žene jesu uključene i obavljaju različite funkcije. Međutim, od konkretnog medija zavisi koliko će biti primjenjivani rodno osviješćeni principi u radu i u kojim segmentima. Osim prakse rotacije uloga, koja se pokazala dobrom kada je u pitanju uključivanje i osnaživanje žena, sve četiri ispitanice navele su još jednu jako važnu praksu, a to je transparentan odnos prema finansijama. Ove vrste informacija moguće je dobiti samo na osnovu upitnika, i u ovom slučaju dobijeni su podaci za četiri od šest analiziranih medija. Iz razloga zaštite anonimnosti dviju sagovornica, nazivi portala ovom prilikom neće biti navedeni. Međutim, i bez tog preciziranja može se zaključiti kako je u većini ljevičarskih portala odnos prema novcu transparentan, i kako su svi ravnopravno plaćeni i plaćene za svoj rad. Čak i kada je u pitanju redovnost honorara, ove ispitanice nisu imale loših iskustava, iako se na osnovu toga ne može donijeti neki opštevažeći zaključak, jer uzorak nije dovoljan.

Problem, međutim, nastaje sa količinom novca koju portali imaju na raspolaganju, a koji nije dovoljan za dostojanstven rad i čiji priliv je često neizvjestan. Na pitanje da li su zadovoljne honorarima, Ispitanica 2 kaže:

„Zavisi od samog projekta. Nisam zadovoljna visinom honorara onda kada jedan članak zahteva mnogo rada, a novac opredeljen po članku nije dovoljan da pokrije troškove rada. Kada projekat podrazumeva više članaka koji ne zahtevaju više nedelja rada, honorar je zadovoljavajući.“

Kada je u pitanju volonterski i neplaćeni rad, četiri ispitanice su u odgovorima navele različite prakse, iako je on uvijek u nekoj mjeri zastupljen. Dvije ispitanice svjedoče i kako se kolektivi nekada organizuju tako da se oni članovi/ce koji imaju stalno plaćeni posao odriču dijela svog honorara u korist drugih kojima je rad na portalu jedini izvor prihoda. U tom kontekstu je donekle specifičan slučaj portala *Marks21*, koji je kao marksistička politička organizacija u potpunosti zasnovan na volonterskom radu. Ipak, Anja Ilić ističe da je, kada su

u pitanju akcije koje zahtijevaju veću količinu angažmana, praksa da se u tim slučajevima angažovanim osobama isplaćuje honorar.

Anja Vladislavljević govori o još jednom specifičnom načinu finansiranja:

„Ja sam radila godinu dana na *Bilten.org*. Međutim, radila sam na teret države. Naime, Hrvatski zavod za zapošljavanje ima program osposobljavanja mladih prilikom kojega neka firma/organizacija može uzeti ‘stažista’ na godinu dana, a država mu iz tog fonda izdvaja za plaću. Tako sam ja bila na *Biltenu*, a kad je isteklo tih godinu dana, počela sam tražiti novi posao. Plaća koju sam dobivala od države bila je minimalac no često bi se kolege organizirale pa mi isplatile neki honorar dodatno, a radila sam i manje poslova od njih, tako da se ne radi o eksploataciji stažista.“

Ovaj je primjer važan jer se njime pokazuje kako država može, makar i na posredan način, da ojača nezavisne medije. Ali kako se na toj institucijalnoj podršci ne radi niti sistemski niti dovoljno, ona može da bude djelimično od pomoći u pojedinim situacijama i uz posebno zalaganje pojedinaca i pojedinki.

2. ANALIZA SADRŽAJA LJEVIČARSKIH PORTALA U REGIJI

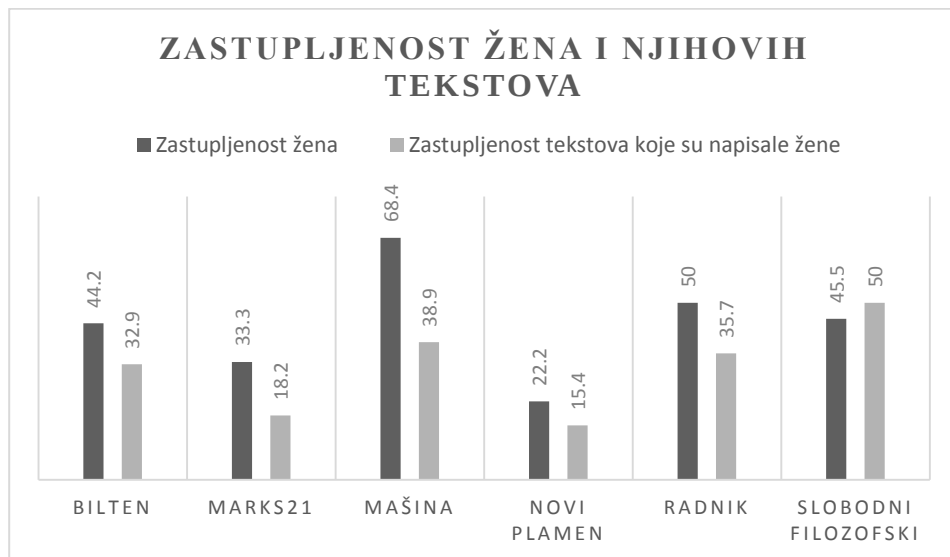
Za potrebe ovog teksta sprovedena je i analiza sadržaja izabranih portala za period od maja do septembra 2018. godine. U obzir su uzeti samo autorski tekstovi, što znači da se podaci ne odnose na prevode, koji su na portalima poput *Marks21* relativno često zastupljeni. Tekstovi i saopštenja koje potpisuje redakcija ili uredništvo, kao i tekstovi koji su potpisani inicijalima takođe nisu uzeti u obzir, iz očitog razloga što u njima nije moguće odrediti rod osobe koja piše tekstove.²

² U ovom radu uzimaju se u obzir muški i ženski rod, primarno zbog osnovnog pitanja koje se u njemu postavlja, a tiče se položaja žena na ljevičarskim portalima. Međutim, ostavlja se otvorenom mogućnost da su neki od novinara i novinarki transrodne osobe, što se ovom prilikom, samo na osnovu podataka o njihovim imenima i prezimenima, ne može sa sigurnošću utvrditi.

Tabela 2: Broj i procentualna zastupljenost tekstova koje su napisale žene odnosno muškarci.

	Tekstovi autorki (Ž)		Tekstovi autora (M)	
	N	%	N	%
<i>Bilten</i>	30	32,9%	61	67,1%
<i>Marks21</i>	4	18,2%	18	81,8%
<i>Mašina</i>	14	38,9%	22	61,1%
<i>Novi Plamen</i>	4	15,4%	22	84,6%
<i>Radnik</i>	5	35,7%	9	64,3%
<i>Slobodni Filozofski</i>	4	50%	4	50%

Grafikon 1: Odnos zastupljenosti žena na analiziranim portalima i zastupljenosti tekstova čije su one autorke (u periodu od maja do septembra 2018).



Na osnovu iznad navedenih podataka u tabeli 2 i na grafikonu 1, jasno je da iako žene učestvuju u radu većine ljevičarskih portala, kada su njihovi tekstovi u pitanju, one su značajno manje vidljive u odnosu na svoje muške

kolege. Najveća diskrepancija primjećuje se na portalu *Mašina*, na kome je i zastupljenost žena najveća. Jedan od mogućih razloga za to može biti i u velikom broju tekstova, uglavnom izvještaja o konkretnim događajima, koji se na ovom portalu objavljuju i koji nisu potpisani. Otvorena je mogućnost, ali do tih podataka se samo na osnovu analize sadržaja ne može doći, da te vijesti pišu i žene. Kad bi na portalu ti podaci bili dostupni, oni bi potencijalno mogli promijeniti gore navedene procenete. No, čak ni u tom slučaju ne bi se popravila ukupna slika, već bi to samo značilo da žene pišu vijesti i žanrove koji se ne prepoznaju kao dovoljno vrijedni da budu potpisani, kao što se autorski tekstovi po pravilu potpisuju.

Na osnovu gore navedenih podataka, može se zaključiti kako je na svim portalima, osim na portalu *Slobodnog Filozofskog*, broj tekstova koji su objavile žene procentualno manji od zastupljenosti žena u okviru tih portala, što ukazuje na to da žene nisu ravnopravne u produkciji sadržaja. Kada je u pitanju *Slobodni Filozofski*, on predstavlja donekle specifičan slučaj, prije svega zbog toga što je u periodu istraživanja objavljeno samo osam tekstova, kao i zbog toga što je produkcija ovog portala inače relativno mala. To je i razlog zbog čega je u ovom konkretnom slučaju istraživanje i dodatno prošireno, kako bi se mogli donijeti nešto utemeljeniji zaključci. Istraživanje je stoga prošireno na period od početka 2017. do septembra 2018. godine. Međutim, i tako dobijeni podaci takođe potvrđuju trend zabilježen u tabeli 2, jer su od ukupno 43 objavljena autorska teksta u ovom periodu (takođe se ne računaju prevodi niti jedno saopštenje), 22 napisale žene, što znači jedan tekst više od muških saradnika portala.

Uzevši u obzir i ove podatke i činjenicu da je to jedini od analiziranih portala u kojem su žene dominantne na uredničkim pozicijama, uslovno se može izvući zaključak kako bi povećanje broja žena u uredništvima moglo ohrabriti i novinarke da proizvode više sadržaja. Pritom, nije dovoljno samo dovesti do pariteta u uredništvima, već treba dopustiti ženama, u skladu sa praksama rotacije funkcija, da u nekom periodu one budu i dominantne u odnosu na muškarce, kako bi se na taj način premostio trenutni jaz i nepovoljniji položaj žena.

3. RODNA RAVNOPRAVNOST – U TEORIJI I PRAKSI

Na pitanje o tome da li misle da rade u kolektivu koji je rodno senzitivisan – što podrazumijeva da su žene ravnopravno uključene u sve aktivnosti – kao i uolikoj mjeri, Ispitanica 1 je odgovorila:

„Postoji svest da je to neophodno i važno za levicu, ali u praksi postoje i usponi i padovi u pomeranju odnosa snaga i moći u korist žena. Muškarci još uvek, što svesno što nesvesno, neguju stav da žene treba da budu zahvalne ako su tretirane polujednako.“

S tim u vezi, postavljeno je i pitanje o značaju koji se na portalima daje temi rodne ravnopravnosti, na koje su sve sagovornice odgovorile pozitivno, u smislu da se ova tema smatra veoma važnom. Međutim, na pitanja ko inicira te teme odgovori su različiti. Dvije ispitanice navode kako su uglavnom žene te koje pokreću ovu temu i jedna od ispitanica dodaje kako se o njoj najčešće govori ili u periodima praznika poput Osmog marta ili kada postoji neki konkretan povod vezan za žensku borbu. Ispitanica 1 mišljenja je kako je diskriminatorno ponašanje muškaraca često u neskladu sa ravnopravnošću na kojoj se u teorijskom smislu i u zajedničkim diskusijama insistira. Nasuprot njima, druge dvije ispitanice ističu kako se u njihovim kolektivima o ovoj temi govori dosta često, te kako je pokreću i muškarci i žene. Kako uzorak nije reprezentativan, ovi odgovori se navode kao pojedinačna iskustva.

Međutim, oni se mogu uporediti sa analizom sadržaja, koja dosta jasnije pokazuje kako je u toku perioda obuhvaćenog istraživanjem o temama vezanim za pitanja rodne ravnopravnosti na većini portala jedva da je pisano i po pravilu su to tekstovi koje su pisale autorke (Ćaćić, 2018; Kučinac, 2018; Dragosavljević, 2018). U tekstovima autora, ova se tema rijetko pojavljuje (kao u Postnikov, 2018). Stoga je i na ovom nivou uočljiv jaz između teorijske osviješćenosti kolektiva ovih portala i prakse koju sprovode kada je u pitanju rodna ravnopravnost.

Ipak, stalnim osvješćivanjem različitih nivoa rodne diskriminacije moguće je uticati i na diskriminatorne prakse i poboljšati položaj žena. Dobar primjer prakse dala je Anja Ilić u odgovoru na pitanje da li su nekada njeni muški drugovi pripisali sebi njene zasluge:

„Jednom se to desilo a da drug nije bio svestan – radili smo neki intervju, on je sastavio pitanja i sproveo ga, ja sam ga transkribovala[...] međutim, kasnije je bio potpisan samo on kao osoba koja je uradila intervju[...] Ukazala sam na to (sećam se da se nisam osećala baš lagodno dok sam ukazivala – prepoznala sam to kao patrijarhatom uslovljeno osećanje), drug je shvatio poentu i potpisana sam i ja. Inače se, međutim, zasluge (kako moje, tako i zasluge drugih) vrlo glasno uvažavaju, tako da je ova situacija predstavljala izuzetak.“

U ovom dijelu upitnika postavljena su još i pitanja o zastupljenosti žena kada je u pitanju javno predstavljanje portala i uopšte učestvovanje u javnom prostoru (obraćanje drugim medijima, debate, razgovori, učešće na konferencijama i sl.), na koje su ispitanice odgovorile kako se uglavnom vodi računa da žene budu ravnopravno zastupljene. S tim da Ispitanica 1 skreće pažnju na to kako su „muškarci prepoznatiji kao predstavnici kolektiva, jer imaju više samopouzdanja da bez diskusije i saglasnosti sveg članstva govore u tuđe/kolektivno ime“.

Osim ovih aspekata rodne (ne)ravnopravnosti, upitnik je uključivao i pitanja vezana za iskustva seksualnog zlostavljanja. Dvije ispitanice su potvrdno odgovorile na pitanje da li je bilo ovakvih praksi nasrtanja na žensko tijelo bez dobijene dozvole. Ispitanica 1 i sama je imala ovakva iskustva, a za pomoć se obratila ženskom dijelu kolektiva, kao i na redakcijskom sastanku. Tom prilikom podršku je dobila samo djelimično. U slučaju druge ispitanice, ona lično nije imala takva iskustva, ali je jedan od članova kolektiva od strane drugih žena prepoznat kao nasilnik koji se predatorski ponašao i emotivno ih ucjenjivao, zbog čega je potom bio isključen iz kolektiva. Ovaj aspekt rodne neravnopravnosti je, zahvaljujući i savremenim globalnim pokretima poput *#metoo*, sve vidljiviji i ne može ga se, niti ga treba prenebregnuti.

4. ZAKLJUČAK

Na pitanje postavljeno u uvodu ovog teksta – da li ljevičarski portali u regiji funkcionišu po principima rodne ravnopravnosti – odgovor je u nekim aspektima pozitivan, ali u drugima, nažalost, još uvijek negativan.

Rodni paritet kada je u pitanju zastupljenost žena u najvećem broju slučajeva gotovo da je postignut, a u slučaju portala *Mašina* čak i premašen. Međutim, kada je u pitanju zastupljenost žena na odgovornim i značajnijim

pozicijama u kolektivu, rezultati nisu jednako dobri. Portal *Slobodni Filozofski* je u pozitivnom smislu najdalje otišao u pravcu uključivanja žena. Ujedno je to i portal gdje je broj tekstova koje pišu muškarci i žene ravnopravan. Praksa na drugim portalima, kada je u pitanju zastupljenost tekstova koje pišu žene, po pravilu je takva da ih je značajno manje od onih koje pišu muškarci. U slučajevima gdje je postignut paritet u zastupljenosti žena, procenat tekstova koje su žene napisale pada za trećinu.

Ova vrsta neravnopravnosti vidi se i na nivou dispariteta između onoga što na nivou teorije velika većina ovih portala proklamuje kao principe rodne ravnopravnosti, ali oni se u praksi ne sprovode dosljedno. O pitanjima rodne ravnopravnosti ne piše se kontinuirano, tako da se ona u tekstovima pojavljuju samo usputno i najčešće su „rezervisana“ za žene. Naravno, o pitanjima ženskog iskustva prvo i treba da se pitaju žene, ali nije ih potrebno dodatno getoizirati.

Alternativa i dalja emancipacija žena u okviru ovih portala svakako podrazumijeva povećanje svijesti o različitim aspektima njihove isključenosti i potom sistemski rad na daljem poboljšanju njihovog položaja. Primjeri dobre prakse koje ispitanice navode vezuju se prije svega za poštovanje žene i njenog glasa. Samo diskusije i razgovori, međutim, nisu dovoljni, ukoliko nisu podržani konkretnim i stalnim unapređenjem položaja žena. Ipak, kako je ova tema kompleksna, ona zahtijeva i dalja istraživanja, koja bi uključila veći broj ispitanica i koja bi nastavila sa daljim praćenjem sadržaja na ljevičarskim portalima u regiji.

Nada Bobić

INDEPENDENT LEFT-WING PORTALS – WOMEN’S EXPERIENCES

Summary

The paper presents an analysis of the position of women which write and work for left-wing portals in the region of former Yugoslavia. Besides interviews (conducted via an open-ended questionnaire) with the women journalists on the leftist portals, the author also analyzes the content published by these portals from May to September, 2018. By combining these two methods, the research aims to map the current position of women on the leftist portals, as well as to stress the key segments of it that can be improved. The research showed that participation of women in editorial teams is in most cases close to parity, however women are less frequently on the position of executive editors. Content analysis showed that although women make up to a half of the editorial, they

only write up to one third of the overall number of texts. On the other hand, interviews with the women journalists provided insights into ways in which strict hierarchical structures of the traditional media get transformed by these portals. These are also some of the ways in which the position of women on the leftist portals could be gradually improved, as the research suggests.

Keywords: women, leftist portals, gender equality

LITERATURA

- Akchurina, V. (2013). „Germany: Parity Number-wise, but Women face a Glass Ceiling“, in *The Palgrave International Handbook of Women and Journalism*, ed. C. M. Byerly (Basingstoke: Palgrave Macmillan): 153–265.
- Bilten Impressum (2018). Pristupljeno 30. 9. 2018. URL: <http://www.bilten.org/?page_id=2>.
- Ćaćić, M. (2018). Žena, nogometašica, navijačica. *Bilten*. Pristupljeno 30. 9. 2018. URL: <<http://www.bilten.org/?p=24502>>.
- Chambers, D., Steiner, L., & Fleming, C. (2004). *Women and Journalism*. London and New York: Routledge.
- Dragosavljević, M. (2018). Demografija, rađanje i posmatranje: hronika jednog zakona u Srbiji. *Mašina*. Pristupljeno 30. 9. 2018. URL: <<http://www.masina.rs/?p=7462>>.
- Edstom, M. (2013). „Sweden: Women Reach Parity but Gender Troubles Persist“, in *The Palgrave International Handbook of Women and Journalism*, ed. C. M. Byerly (Basingstoke: Palgrave Macmillan): 78–91.
- Franks, S. (2013). *Women and Journalism*. London and New York: I. B. Tauris & Co. Ltd. and Reuters Institute for Study of Journalism, University of Oxford.
- Gallagher, M. (2004). „Theory and Practice in Feminism and Media“, in *Seeking Equity for Women in Journalism and Mass Communication Education; A 30-Years Update*, ed. R. R. Rush, C. E. Oukrop, & P. J. Creedon (Mahwah and London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers): 275–287.
- Gallego, J. (2013). „Spain: Many Women, Little Power“, in *The Palgrave International Handbook of Women and Journalism*, ed. C. M. Byerly (Basingstoke: Palgrave Macmillan): 164–175.
- Grizzle, A. (ed.) (2012). *Gender-Sensitive Indicators for Media: Framework of Indicators to Gauge Gender Sensitivity in Media Operations and Content*. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Pristupljeno 30. 9. 2018. URL: <<http://unesdoc.unesco.org/images/0021/002178/217831e.pdf>>.
- Kučinac, D. (2018). Kome još trebaju kukavičke nagrade? *Bilten*. Pristupljeno 30. 9. 2018. URL: <<http://www.bilten.org/?p=24053>>.
- Mašina Impressum (2018). Pristupljeno 30. 9. 2018. URL: <http://www.masina.rs/?page_id=817>.
- McKercher, C. (2013). „Precarious Times, Precarious Work; A Feminist Political Economy of Freelance Journalists in Canada and the United States“, in *Critique*,

- Social Media and the Information Society*, eds. C. Fuchs, & M. Sandoval (London and New York: Routledge): 219–230.
- Mendes, K. (2013). „The UK: Equal Opportunities in Theory, but not Practice“, in *The Palgrave International Handbook of Women and Journalism*, ed. C. M. Byerly (Basingstoke: Palgrave Macmillan): 176–190.
- Novi Plamen O nama (2018). Pristupljeno 30. 9. 2018. URL: <<http://www.noviplamen.net/o-nama/>>.
- Øvrebo, T. (2013). „Norway: The Uncomfortable Gender Gap in News Media“, in *The Palgrave International Handbook of Women and Journalism*, ed. C. M. Byerly (Basingstoke: Palgrave Macmillan): 137–150.
- Postnikov, B. (2018). Idioti jedni, idioti drugi: pripitomljavanje NOB-a. *Bilten*. Pristupljeno 30. 9. 2018. URL: <<http://www.bilten.org/?p=24337>>.
- Radnik Impressum (2018). Pristupljeno 30. 9. 2018. URL: <<http://radnik.rs/impressum/>>.
- Rush, R. R. (2004). „Tree Decades of Women and Mass Communications Research“, in *Seeking Equity for Women in Journalism and Mass Communication Education; A 30-Years Update*, ed. R. R. Rush, C. E. Oukrop, & P. J. Creedon (Mahwah and London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers): 263–273.
- Ross, K. (2014). Women in Media Industries in Europe: What’s Wrong with this Picture? *Feminist Media Studies*, 14(2): 326–330.
- Salovainen, T., & Zilliacus-Tikkanen, H. (2013). „Finland: Women Journalists, the Unequal Majority“, in *The Palgrave International Handbook of Women and Journalism*, ed. C. M. Byerly (Basingstoke: Palgrave Macmillan): 51–65.
- Slobodni Filozofski Impressum (2018). Pristupljeno 30. 9. 2018. URL: <<http://slobodnifilozofski.com/2009/03/impressu.html>>.
- van Zoonen, L. (1998). „One of the girls?: The changing gender of journalism“, in *News, Gender and Power*, eds. C. Carter, G. Branston, & S. Allan (London and New York: Routledge): 33–46.

Ervina Dabižinović

*ANIMA – Centar za žensko i mirovno obrazovanje,
Kotor, Crna Gora*

ŽENSKI SUD – REKONSTRUKCIJA ŽIVOTA

APSTRAKT: Ženski sud – feministički pristup pravdi¹ jedan je od 40 ženskih sudova širom svijeta, a prvi na prostoru Evrope. Održan je od 7. do 10. maja 2015. godine u Sarajevu, na njemu je kroz rad u pet sesija svjedočilo 36 žena. Sud je učinio vidljivim različite vidove nasilja nad ženama (rat protiv civila/etničko/militarističko/rodno nasilje; žensko tijelo-bojno polje (seksualni zločini u ratu); militarističko nasilje i otpor žena; neobjavljeni rat/socio ekonomski zločin nad ženama i otpor žena) u jugoslovenskim ratovima na kraju XX vijeka o kojima se uglavnom ćuti. Tek izlaskom knjige *Ženski sud: o događaju u Sarajevu i nastavku procesa*, i filma *Ženski sud feministički pristup pravdi* informacije o završnici procesa koji je trajao tri godine, izlaze u javnost. Cilj mi je da u okviru diskusije o značaju medija civilnog društva, učinim vidljivim inicijative koje dolaze iz civilnog društva i tako omogućim da se kroz taj kanal javnost upozna sa alternativnim modelom pravde kakav je Ženski sud koji potvrđuje i štiti traumatsko sjećanje žena proživljeno u ratu i miru iz država nasljednica Jugoslavije. Zaključujem da rezultati Ženskog suda-feministički pristup pravdi u Sarajevu predstavljaju znanje i dokument o rodno zasnovanom nasilju u ratu i tranziciji, doprinose procesu pomirenja i rekonstrukciji života u svakodnevici i doprinose vidljivosti nasilja nad ženama.

Gljučne riječi: nasilje nad ženama, suočavanje sa prošlošću, svjedočenje žena, tranziciona pravda, Ženski sud

¹ Prvi Ženski sud u Evropi organizovalo je deset ženskih grupa sa prostora bivše Jugoslavije (Pokret majke enklave Srebrenica i Žepa, Fondacija CURE, Sarajevo Bosna i Hercegovina, Centar za žene žrtve rata, Centar za ženske studije Republika Hrvatska, Anima Centar za žensko i mirovno obrazovanje Kotor, Crna Gora, Ženska mreža Kosova, Savjet za rodnu ravnopravnost Skoplje Makedonija, Ženski lobi, Ljubljana, Slovenija, Centar za ženske studije i Žene u crnom Beograd, Srbija). Žene u crnom Beograd su koordinirale proces koji je trajao pet godina (2010–2015).

1. UVOD

Ženski sud² je model tranzicione pravde kojim se zadovoljava pravda za žene žrtve različitih oblika nasilja u ratu i miru. Iniciranje i formiranje ženskih sudova nastaje iz potrebe da se u postojećem političkom i ekonomskom kontekstu zadovolji pravda jer je, prema iskazu žrtava, nema u procesima koji se rijetko vode u institucijama pravosuđa. Politički i društveni kontekst društava nastalih nakon rata u Jugoslaviji istrajavaju na izbjegavanju procesa suočavanja sa bliskom prošlošću pa i u procesima koji se vode pod pritiskom evropskih politika, pokazuju nedostatak samostalnosti i nemogućnost da se odupru političkom pritisku elita na vlasti. Ocjena da pravde nema u institucijama sistema nastala je na osnovu iskustva žena koje su iznosile svoja svjedočenja na sudovima u procesima koji utvrđuju odgovornost za ratne zločine³. Prema njihovom iskustvu, pravno utvrđivanje činjenica obnavlja patnju žrtave. Procedura zahtijeva ponavljanje datih izjava od riječi do riječi, uprkos vremenskom razmaku od prve date izjave do početka procesa suđenja počiniteljima zločina. Kritičke primjedbe svjedokinja koje su prošle iskustvo na procesima u institucijama pravosuđa stavlja službeno pravnu situaciju pod znak pitanja jer ne sadrže elemente prepoznavanja patnje žrtve. Bez adekvatnog tretmana žrtve i poštovanja njenog integriteta nerijetko žene osjećaju da su objekti iskaza sa neizvjesnim pravnim epilogom, a da njihova patnja nije uvažena.

Kako bi se njihovo traumatsko iskustvo zadržalo u svijesti i pamćenju, neophodan je društveni kontekst koji prvo prepoznaje i verifikuje traumu a potom stvara atmosferu koja osnažuje žrtvu da govori. Naši politički i društveni konteksti ne daju snagu žrtvama, upravo obrnuto, negiraju i ne prepoznaju događaje kojima su žene bile izložene. Neophodnost vidljivosti žrtava i njihovih iskustava u ratu i miru zagovaraju ženske grupe koje imaju znanje iz

² Praksa organizovanja ženskih sudova počinje 1992. godine osnivanjem suda u Lahoreu, Pakistan. Od tada do danas je organizovano oko četrdeset ženskih sudova u svijetu. Najviše u Aziji i Africi.

³ Sud u Hagu je 1993. godine, na osnovu slučaja masovnog silovanja žena u Foči, definisao silovanje zločinom protiv čovječnosti, a definisao je da su silovanje, seksualno ropstvo i seksualno nasilje međunarodni zločini koji su sastavni dio mučenja i genocida.

feminističke teorije i prakse, koja svojim pristupom osnažuje žene da pojedinačna iskustva integrišu kroz pokret za oslobođenje žena⁴ (Herman Lewis, 1999: 37) koji ima snagu da njihov glas osnaži. U radu predstavljam jedan primjer tranzicione pravde koji je pokazao da patnja žrtve može biti poštovana, doživljaj da je pravda zadovoljena a imenovanje zločina koji do sada nisu bili vidljivi kontekstualizovani i osuđeni. Ženski sud za razliku od institucionalnih sudova, nosi potencijal da mijenjaju pojam pravde u:

„pravdu bez osvete, pravdu koja nosi istinu i pomirenje, pravdu koja nosi isceljenje, za sve pojedince za zajednice...” (Kumar, 2010 : 104).

2. CILJ

U ovom radu pokazaću kako se na osnovu alternativnih modela pravde shvaćenih na osnovu feminističke teorije i prakse može osvjestiti problem nasilja nad ženama u ratu i miru i postaviti temelj za rekonstrukciju života u zajednici koje je prošla kroz ekstremno nasilje u kojoj nije popularno rušiti kultne vrijednosti privatnosti i ukazivati u javnosti na društveni i politički aspekt nasilja koji podržavaju političke elite i država tako da problem i dalje ostaje nevidljiv. Posebno je značajno skrenuti pažnju da se radi o događajima koji moraju imati politiku osvješćenosti značaja ispravne prezentacije problema ekstremnog nasilja i kulturu izvještavanja tako da kanali poput medija civilnog društva mogu biti dobri saveznici na putu u javnost događaja o kojima i nakon 28 godina nema utvrđene odgovornosti za politike rata, zločine i kriminal država koje su ratovale na prostoru bivše Jugoslavije dok žrtve i njihove porodice trpe.

3. TEORIJSKI DIO

Teorijski dio ovog rada oslanja se na feminističku kritiku ideologije seksizma i mačizma kao političkog programa ugnjetavanja koji funkcioniše na podređenosti žena. Različite oblike nasilja u ratu u socijalističkoj Jugoslaviji koji

⁴ Sredinom sedamdesetih godina 20. vijeka feministički pokret je otpočeo proces osvješćivanja o iskustvima žena koje trpe seksualno nasilje u privatnoj sferi. Radikalne feministice i grupe za osvješćivanje učinile su problem nasilja vidljivim i otvorile javni prostor kako bi se mijenjale do tadašnje pravne prakse.

su pogodili žene, moguće je posmatrati kao politički akt nasilja primjenjen od strane politika država koje su vodile rat nad onom koja u miru a posebno u ratu ima manje moći. Politički, ratni teror u ovom slučaju omogućava mušku dominaciju i toleriše sve vrste nasilja naročito kao vidove oduška vojnicima, akt silovanja, pojedinačno ili od strane grupe muškaraca. Taj teror se bazira na nemogućnosti da se proizvede bilo koja akcija u sopstvenu odbranu. Što je teror temeljniji i dešava se u ranijoj dobi žena, to je veći stepen onemogućenosti i onesposobljenosti da se osoba suprostavi stvarnosti u kojoj se nalazi (Mehrhof, Kearon, 2017: 170). Politika ratnog silovanja temelji se na seksističkoj ideologiji koju kreiraju muškarci.

Koncept Ženskog suda jedan je od vidova tranzicione pravde⁵ koji uzima u obzir rodni aspekt nasilja koje su pretpjele žene, a nosi u sebi potencijal da do sada neprepoznate, neimenovane i nepriznate oblike nasilja nad ženama u rat i miru učini javnim i stavi van snage negiranje i politiku zaborava. Organizovani ratni zločini nad ženama (prisilno raseljenje, etničko čišćenje, trgovina ženama, seksualni zločini poput silovanja u ratu), nasilje i zločini nad ženama učinjeni u ime običajnog prava i religije (genitalno sakaćenje, kamenovanje žena, nametanje oblačenja, diskriminacija žena u pogledu imovničkih odnosa, ugovoreni brakovi, feticide), zločini u miru nad ženama (ekonomsko, nasilje nad ženama u porodici, političko (nezakonita hapšenja, tortura, progoni, zastrašivanje, kućni pritvori), zloupotreba reproduktivnih prava (uskraćivanje kontracepcije i zabrana abortusa, prisilna sterilizacija zloupotreba tijela u medicinske svrhe) jesu pitanja kojima se bave ženski sudovi širom svijeta (Farida Akhter, 2011: 15). Feministički pristup tranzicionoj pravdi za Stašu Zajović (Zajović, 2017: 41) uključuje: uvođenje roda u teoriju i praksu tranzicione pravde, kontinuirano prisustvo žena otporu ratu, vidljivost žena kao političkih subjekata koji se aktivno zalažu za mir u kontinuitetu, transformaciju patrijarhalnog koncepta brige o drugima u emotivni, moralni i politički čin izbora preuzimanja brige za žrtve zločina počinjenih u naše ime, politiku solidarnosti i kažnjavanje za sve zločine. Naročito značajan aspekt predstavlja otpor žena ratu i zalaganje za mir. Ovi

⁵ Skup mjera i institucionalnih mehanizama kojima se neka država/zajednica oslobađa tereta zločina u nedavnoj prošlosti obuhvata krivične i nekrivične sankcije.

elementi su temelj budućeg djelovanja nezavisnog ženskog subjekta u regiji. Feministički pristup tranzicionoj pravdi ne negira postojeće modele institucionalnih mehanizma pravde već proizvodi znanje koje je neophodno uključiti u procese koji se vode u institucijama pravosuđa.

4. ŽENSKI SUD – FEMINISTIČKI PRISTUP PRAVDI

U dominantnom diskursu koji favorizuje nacionalnost i etnicitet, pokazalo se kako ta dva činioca mogu postati pseudofakti za formiranje država na prostoru nekadašnje socijalističke Jugoslavije. U tim okolnostima svi koji ne pripadaju dominantnoj većini lako postaju drugi, oni i neprijatelj. Rod u ovom slučaju korelira sa nacionalnim, etničkim, klasnim i ideološkim društvenim činiocima, kao dio ratne i nacionalističke politike kojom se obračunava i ponižava Drugačiji, Druga. U ženama koje dolaze iz druge nacionalne zajednice vidi se instrument kojim se poražava i ponižava drugi. Temelj Ženskog suda čini prepoznavanje pojma roda, koji se razumije kao znanje o Drugoj stavljaajući u drugi plan politički favorizovane pojmove nacije, etnije ili religije (koji u sebi sadrže isključivanje Drugih).

Poštovanje iskustva Druge predstavlja jedan od strateških ciljeva feminističke politike integracije i solidarnosti među ženama. U tom smislu Ženski sud feministički pristup pravdi je otvorio solidarnost među svjedokinjama različitih nacionalnosti i etnija, uzimajući iskustvo bola i patnje žene zajedničkim imeniteljem. S druge strane, utvrđivanje nacionalne, etničke i vjerske pripadnosti počinitelja, za razliku od pripadnosti žena koje su pretrpjele nasilje, značajan je segment procesa suočavanja sa prošlošću kako bi jedno društvo utvrdilo kolektivnu i pojedinačnu odgovornost, te odgovornost država, institucija, političkih elita, vojske i paravojnih jedinica (u ovom slučaju Srbije i Crne Gore) i tako saznalo činjenice i istinu o ratu. Utvrđivanje odgovornosti počinitelja neophodan je uslov da bi integrativni potencijal koji imaju svjedočenja žena mogao da pomogne u rekonstrukciji života zajednica i suživota u regionu.

Institucionalni odgovor da se utvrde činjenice o ratu u devedesetim u vrijeme raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ u daljem tekstu) i otpočne sa procesom suočavanja sa prošlošću, čiji rezultati bi bili utvrđivanje krivično pravne odgovornosti, izgubili su se u političkim

ne/voljama vlada novoformiranih država. Tranziciju pravdu u institucionalnim odgovorima predstavlja više različitih instrumenata: sudovi i suđenja, komisijama za istinu i pomirenje, reparacijama i institucionalnim reformama. Suđenja za ratne zločine su najznačajniji oblik tranzicije pravde na ovim prostorima sa dvojakim ciljem: da se utvrdi pojedinačna i kolektivna odgovornost i da se spriječi nekažnjivost i prevenira zločin. Nakon rata pitanjem ratnih zločina bavila se međunarodna zajednica formiranjem Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (MKTJ)⁶. Izostanak političke volje da zemlje agresori priznaju odgovornost za počinjene zločine rezultirao je izostankom rada nacionalnih sudova u slučajevima ratnih zločina. Pregovorima nakon rata politika međunarodne zajednice je zahtijevala procesuiranje zločina poučena iskustvom procesa denacifikacije⁷ Njemačke nakon Drugog svjetskog rata. Izlaznom strategijom Haškog tribunala (2002) precizirano je da će doći do ustupanja slučajeva nacionalnim sudovima u zemljama regiona. Prema strategiji, Haški tribunal ima nadležnost nad osobama koje su optužene za najveće zločine dok se nacionalni sudovi bave krivičnim odgovornostima izvršilaca srednjeg i nižeg ranga odgovornosti. U svim postjugoslovenskim zemljama na nacionalnom nivou uspostavljene su institucije koje Tribunal osnažuje da utvrđuju individualnu odgovornost počinilaca ratnih zločina i kršenja ljudskih prava tokom devedesetih⁸. Karakteristike sudskih procesa nacionalnih sudova država nastalih nakon rata za utvrđivanje odgovornosti za ratne zločine su da se institucije suočavaju sa ograničenim dometima u vidu odugovlačenja sudskih procesa, izostankom

⁶ Od 1993. godine MKTJ je nadležan za krivično gonjenje pojedinaca sa najvećim stepenom odgovornosti, a tretira četiri kategorije krivičnih djela: kršenje Ženevske konvencije iz 1949. godine, kršenje zakona i običaja rata, genocid i zločin protiv čovječnosti.

⁷ Denacifikacija je proces provjere stanovništva Njemačke neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata i utvrđivanje svih vidova odgovornosti za vrijeme nacizma.

⁸ U Srbiji je to Vijeće za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu i Tužilaštvo za ratne zločine Republike Srbije. U Hrvatskoj su svi županijski sudovi dok u Bosni i Hercegovini (BIH) slučajeve ratnih zločina tretiraju posebna vijeća za ratne zločine Suda i Tužilaštva BIH. U Crnoj Gori formirano je Specijalno odjeljenje za suđenje iz oblasti organizovanog kriminala, korupcije, terorizma i ratnih zločina a sudi se u Višem sudu u Podgorici (logor Morinj, deportacija muslimanskih izbjeglica) i u Višem sudu u Bijelom Polju (Bukovica i Kaluđerski Laz) nakon sticanja nezavisnosti 2006/7. godine.

utvrđivanja činjenica i istine, neadekvatnom zaštitom svjedoka i porodica žrtava, zastrašivanjem, sporim reparacijama, smrću počinilaca i izostankom osuda i kazni za počinjene zločine, suđenjima zločincima u odsustvu jer je većina u bjekstvu, minimiziranje zločina počinitelja/ki etničke većine zemlje u kojoj se odvijaju suđenja, padanje optužnica usljed nedostatka materijalnih dokaza, izostanak procesuiranja komandne i političke odgovornosti. U Crnoj Gori izostaje suštinska motivacija da se zločini procesuiraju i izbjegava se politička i komandna odgovornost za aktivno učešće u ratu u Jugoslaviji. Procesi se odugovlače, nedopustivo je mali broj pravosnažnih presuda, niske su kazne, česti nedostaci dokaza, a iako je država u dva slučaja (Morinj i Deportacija) prihvatila milionske nadokande nematerijalne štete žrtvama i njihovim porodicama, vlada atmosfera zastrašivanja svjedoka i pritisak koji trpe porodice žrtava.

Komisije za istinu i pomirenje imaju dvojako dejstvo: utvrđivanje činjenica o zločinima i proces pomirenja. Pred kraj dvadesetog vijeka formirano je 19 komisija za istinu u nizu država svijeta. Veliku pažnju javnosti izazvale su one formirane u Gvatemali, Čileu, El Salvadoru i Južnoj Africi. Rezultati tih procesa predstavljaju demokratske promjene režima u tim zemljama i utvrđivanje činjenica o zločinima, počiniteljima i žrtvama. Praksu komisija za istinu i pomirenje na našim prostorima, poput one koju je formirao tadašnji predsjednik Savezne Republike Jugoslavije Vojislav Koštunica (2001), predstavlja neuspjeli primjer. Biljana Kovačević Vučo je ocijenila da je: „Koštuničina komisija za istinu telo koje treba da nađe izvinjavajuće okolnosti za srpsku stranu“ (NIN, 2001).

Od 2007. godine tri organizacije civilnog društva, Fond za humanitarno pravo Srbije, Istraživačko-dokumentacioni centar BIH i Documenta Hrvatska, pokrenuli su ideju o Regionalnoj komisiji za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima u bivšoj Jugoslaviji od 1. januara 1991. do 31. decembra 2001. godine⁹ (REKOM u daljem tekstu). REKOM ima za cilj da se izvrši prenos

⁹ Zvanična međudržavna komisija koju bi trebalo zajednički da osnuju nasljednice nekadašnje SFRJ, a ima zadatak da utvrdi činjenice o svim ratnim zločinima i drugim teškim kršenjima ljudskih prava u vezi sa ratom, da popiše sve žrtve u vezi sa ratom i utvrdi okolnosti njihove smrti, o licima koji su zatvarani i zlostavljani, da prikupi

inicijative sa nivoa civilnog društva na politički novo prema institucijama sistema. Domaća i međunarodna politička javnost dala je formalnu podršku inicijativi iako je u julu 2018. godine na samitu u Londonu izostala. Tako je propuštena šansa da se pozovu premijeri zemalja potpisnica i izvrši pritisak kako bi se sa političkog nivoa krenulo u operativni dio osnivanja REKOM-a. Većina aktivistkinja civilnog društva smatrala je važnom inicijativu REKOM. Međutim, poput drugih institucionalnih odgovora kako bi se utvrdila odgovornost za učinjeno u devedesetim, ubrzo je postalo jasno da zbog obima zadataka REKOM neće ispuniti očekivanja aktivistkinja. REKOM nije uzeo u obzir feministički/rodni pristup specifičnim oblicima rodnog nasilja i zločina izvršenih nad ženama. Propuštene su prilike za normalizaciju života u svakodnevicu u postjugoslovenskim društvima a danas nakon skoro trideset godina talas nacionalističkih inicijativa u većini podsjeća na izostanak procesa suočavanja sa bliskom prošlošću.

Ideja o osnivanju Ženskog suda za Jugoslaviju nastala je nakon iskustva aktivistkinja civilnog društva koje su učestvovala na *Svjetskom sudu žena protiv rata* održanom u Kjeptaunu (2001). Žarana Papić, sociološkinja, i Korin Kumar (Corinne Kumar), međunarodna kordinatorica Ženskih sudova, vjerovale su da bi takav sud za Jugoslaviju bio mogućnost da se dođe do restorativne pravde i prevenira ponavljanje zločina (Tkalčić, 2015). Žarana Papić je umrla 2002. godine, a najupornija aktivistička feministička i mirovna grupa Žene u crnom iz Beograda je pokrenule proces realizacije Inicijative Ženskog suda za bivšu Jugoslaviju u regionu. Početkom 2010. formiran je Inicijativni odbor ¹⁰ za realizaciju Inicijative koji je 2013. godine prerastao u Organizacioni odbor Ženskog suda. Razlozi kojima su se rukovodile aktivistkinje civilnog društva za osnivanje suda su: da rat nikad nije prekinut već da se u miru vodi drugim

podatke o nestalim osobama, kao i da održi javna saslušanja žrtava i drugih lica u vezi sa nedjela izvršenim u toku rata.

¹⁰ Inicijativni odbor Ženskog suda: Nuna Zvizdić (Žene ženama Sarajevo), Biljana Kašić (Centar za ženske studije Zagreb) i Staša Zajović (Žene u crnom Beograd). Nešto kasnije iste godine pridružile su se i druge feminističke grupe i aktivistkinje iz regiona: Nela Pamuković (Centar za žene žrtve rata Zagreb), Ljupka Kovačević (ANIMA Kotor), Rada Borić (Centar za ženske studije Zagreb), Igbale Rogova (Ženska mreža Kosova) i Daša Duhaček (Centar za ženske studije Beograd).

sredstvima, da se javni prostor otvori za svjedočenja protiv nasilja u miru, da žene mogu da transformišu ulogu žrtve u akterki procesa, za postizanje drugačijeg sadržaja pravde, da bi se izvršile intervencije u službeni istoriju koja je zatvorena za iskustvo trauma i otpor žena, zbog promjene mentalnih i kulturnih obrazaca koji proizvode ratove (Zajović, 2011: 136). Korin Kumar, međunarodna kordinatorica za Ženske sudove, mirovna aktivistkinja objašnjava što je ženski sud:

“Ženski sud nije zvanični sud, to je simbolički sud. Naš sud je 'simulacrum' suda. Tačno je da i mi na ženskom sudu imamo formalni okvir ali to nije 'pravi' sud... Ženski sud je vid epistemološke neposlušnosti. To svjedoči o pravu potčinjenih i učutkanih da iskažu kakvi su zločini nad njima počinjeni: time se oduzima legitimitet dominantnim ideologijama, a životni svet potčinjenih vraća njima u ruke. Ženski sudovi slave te remetilačke glasove, glasove koji remete dominantnu priču o ratu i okupaciji, o bezbednosti, o pravdi, o patrijarhalnosti“ (Cumar, 2010: 109).

Ženski sud – feministički pristup, osim osnovne tendencije da ukaže na odsustvo razumijevanja drugosti, politika različitih koje se u feminističkom ključu „čitaju“ kao potencijal za razumijevanje i integraciju žena u postkonfliktnom društvu, specifičan je i po strateškoj odluci da se poštuje autonomnost i samostalnost svake svjedokinje kao subjekta koji se transformiše u akterku procesa, tj. da one budu kreatorke koje odlučuju kako će se voditi proces. Omogućiti žrtvi da mijenja poziciju one koja nad svojim iskustvom nema kontrolu i koja je izgubila samobitnost u nasilju nad njom izvršenim u onu koja upravlja sopstvenim iskustvom i iznosi ga javno pred publikom – znači potpuno drugačiji pristup. Učenje žena u procesu formiranja suda predstavlja činjenicu koja sud dodatno čini značajnim jer se uspjelo doći do promjene prethodnog znanja svjedokinja neophodnog za rekonstrukciju i oporavak. Rezultat procesa je obimni materijal u vidu publikacija i čitanki, autorskih članaka, audio i video materijala¹¹. U Izvještaju za pripremu Ženskog suda¹², Žena u crnom za 2013. godinu, u dijelu rezultata, navedeno je da je

¹¹ Vidjeti <https://www.zenskisud.org/>.

¹² Ženski sud – feministički pristup pravdi je realizovan od 5. do 7. maja 2015. godine u Sarajevu (Bosanski kulturni centar) u organizaciji 10 ženskih grupa sa prostora bivše Jugoslavije¹², odnosio se na ratove 1991–1999. godine i zločine prema ženama nakon rata (Pokret Majke enklava Srebrenica i Žepa, Fondacija Cure, Sarajevo, Bosna i

realizovano: „Ukupno 33 javne prezentacije ženskih sudova i/ ili tribunal uz učešće skoro 450 aktivistkinja. Međutim, ako se uzmu u obzir sve aktivnosti (javne prezentacije) vezane za proces pripreme i organizovanja Ženskog suda, tada su brojke još više: 200 organizacija civilnog društva je pružilo podršku u više od 100 gradova bivše Jugoslavije; to uključuje preko 4.000 učesnica i 250 aktivistkinja koje su planirale, organizovale i realizovale sve te aktivnosti“. Legitimitet Ženskom sudu i kompletnom procesu dale su žene iz svih država nastalih na teritoriji Jugoslavije, ali i međunarodne drugarice/aktivistkinje Šarlot Banč (Charlotte Bunch), Marieme Heli Lukas (Marieme Helie Lucas) i Marta Druri (Marta Druri). Internacionalni kontekst sudu su učešćem dale: Naila Aješ (Naila Ajesh) – Gaza, Palestina, Lili Traubman (Lily Traubman) – Žene u crnom, Izrael, Nora Kortinas (Nora Cortinas) – Majke s Majskog trga, Argentina. Centralni događaj, svjedočenje žena, podijeljen je u pet sesija: 1. Rat protiv civila (etničko/militarističko/rodno nasilje); 2. Žensko tijelo – bojno polje (seksualni zločini u ratu); 3. militarističko nasilje i otpor žena; 4. Progon drugačijih u ratu i miru; 5. Neobjavljeni rat socio/ekonomski zločini nad ženama i otpor. Za filozofkinju Biljanu Kašić svjedočenja žena na Ženskim sudovima imaju snagu:

„Riječ je o glasu onih koji jedino imaju suvereno pravo govora o svom iskustvu, a koji su zbog niza razloga (od kolonijalnog potčinjavanja do neoliberalnog kapitalističkog ropstva) razvlašćeni od vlastitog glasa i time artikulacije sopstvenog iskustva...“ i „... javni podsjetnik o patrijarhalno-militarističkom modelu društva teoretičarke/i iz tzv. Trećeg svijeta i feministkinje/feministi započinju teorijske rasprave o važnosti svjedočenja i političnosti glasa žena i svih Drugih (marginalizovanih, deprivilegovanih, potčinjenih)“ (Kašić, 2011: 88).

Kašić u svjedočenju žene uočava tu neophodnu spregu između konteksta, patrijarhalno – militarističkog modela društva koje ima za cilj da depersonalizuje i duboko traumatizuje žene braneći im sopstvenu izražajnost.

Hercegovina, Centar za žene žrtve rata, Centar za ženske studije, Zagreb, Hrvatska, Centar za žensko i mirovno obrazovanje Anima, Kotor, Crna Gora, Savet za rodnu ravnopravnost, Skopje, Makedonija, Ženski lobi, Ljubljana, Slovenija, Centar za ženske studije i Žene u crnom, Beograd, Srbija).

Iskustvo žena u ratu o različitim oblicima nasilja u mirnodopskim uslovima predstavljaju za zajednice neprihvatljivo iskustvo. Zato se zajednica i trudi da onemogući javnost njihovim svjedočenjima.

Zadatak Ženskog suda je da obezbjedi javnost svjedočenjima. Zapravo svjedočenje je metoda pomoću koje saznajemo o važnosti istine drugih, o onom što nismo znali. Govoriti o sebi i proživljenom iskustvu ponižene, svjedokinje vraćaju svoj život sebi. Činom svjedočenja vrši se samopredstavljavanje, zadobija kontrola nad traumom i pomjera dosadašnja slika objektivne istine prema ispovjednim intimnim istinama doživljenim kroz iskustvo nasilja. Na Ženskom sudu su se čula svjedočenja žena koje su u državi agresoru, takođe, trpjela nasilje izazvano prisilnim mobilizacijama, militarističkim nasiljem, ekonomskim nasiljem politika koje su kreirale rat. Političko-medijska blokada metodologije rata učinila je nevidljivim otpor žena ratu u svim državama tako da su žene u toku svjedočenja slušale i dobile informaciju koja je za njih bila izuzetno važna, a to je da je postojao otpor ratu i mobilizaciji. Proživljeno iskustvo svjedokinja, dobija snagu javne istine preko koje ona vraća sebi svijet iz kojeg je izvedena određenom situacijom i traumom. Svjedokinja sada može da planira budućnost nakon trauma. Tim ekspertkinja ima ulogu da ličnu priču tumači i interveniše u kontekst istorizujući iskustvo u javnu činjenicu o događajima. Njihovo svjedočenje tako postaje materijalni dokaz koji može da posluži pravosuđu za pokretanje postupaka protiv počinilaca. Svjedočenja imaju snagu da proizvedu pomjeranje i da utiču na službene interpretacije događaja, istoriji i politici. Čin svjedočenja nastoji da ne ponavlja istorijski master narativ već pruži dokaze sa lica mjesta i ponudi druge činjenice o događajima. Ukupno je o proživljenom nasilju svjedočilo 38 svjedokinja. Nakon svake sesije saradnice Ženskog suda tumačile su na osnovu svjedočenja politički, vremenski i prostorni kontekst počinjenih zločina i nasilja¹³.

¹³ Saradnica/ekspertkinja suda: Rada Iveković, Vjolca Krasnići, Renata Jambrešić Kirin, Miroslava Malešević, Snježana Milivojević (za rat protiv civila i etničko nasilje) Marijana Senjak i Gabi Miškovski (za seksualno nasilje u ratu), Staša Zajović, Snežana Obrenović i Bojana Aleksova (za militarističko nasilje), Tanja Đurić Kuzmanović i Senka Rastoder (za ekonomsko nasilje).

Značaj Ženskog suda feministički pristup pravdi pojedine teoretičarke i učesnice događaja, tumače kao „revolucionaran“ (Benun, 2017: 9), „istorijski“ (Iveković, 2017: 9) i „promjenom percepcije sebe“ svjedokinja koje su od žrtava postale akterke procesa (Zajović, 2017: 9). Rečeno drugačije dogodilo se da je „bezimeni ženski problem“ (Fridan, 1963: 38), ćutanje civilizacije o nasilju kojeg trpe žene u miru i ratu, zapravo izašao u javnost, a jedan od najekstremnijih oblika nasilja kakvo je ratno silovanje prepoznat kao vid političke i „državne kontrole koja strahovladom učvršćuje podređenost žena“ (Herman Lewis, 1996: 40). Svjedočenja žena na Ženskom sudu pokazala su da su žene kao grupa odvojena i izložena pravilima izvan polja važećih zakona¹⁴.

Međunarodno sudsko vijeće, koje je činilo sedam pravnih stručnjakinja i mirovnih aktivistkinja,¹⁵ izreklo je osudu na osnovu svjedočenja žena, a u skladu sa feminističkim modelom pravde te je dalo i preporuke državama¹⁶. Rezultat Ženskog suda feministički pristup pravdi u Sarajevu da je ustanovio nove vidove kažnjivosti: zločin protiv mira, političku odgovornost država u bivšoj Jugoslaviji koje su organizovale zločine, intelektualnih elita koje su podržavale rat, medija koji su podstrekavali sukobe, ratnih profitera, međunarodne institucije koje nisu spriječile sukobe. Pristup je pomogao da se sugerišu intervencije u pravnu teoriju i praksu koja teško za sada prepoznaje ovaj vid nasilja. U takvim okolnostima civilno društvo preuzima odgovornost za stvaranje alternativnih mehanizama kojim bi se zadovoljila pravda i konstruisao drugačiji koncept pravde.

Ženski sud – feministički pristup pravdi u toku svjedočenja žena bio je zatvoren za medije jer je uvažio krhku ravnotežu koje su svjedokinje postigle u radu sa stručnim timom psihološkinja. Neophodna podrška za izlaženje u javnosti obezbjeđena je prisutnošću oko 500 aktivistkinja iz regije i svijeta, u atmosferi koja je bila podržavajuća i sigurna. Tek izlaskom knjige *Ženski sud: o događaju u Sarajevu i nastavku procesa* i filmom *Ženski sud feministički pristup*

¹⁴ Silovanje žena u ratu do rata u socijalističkoj Jugoslaviji nije regulisano zakonom.

¹⁵ Vesna Rakić Vodinelić, Gorana Mlinarević, Latinka Perović, Vesna Teršelić i međunarodne ekspertkinje Charlotte Bunch, Diana Otto, Kirsten Campbell.

¹⁶ Preporuke vidi u *Ženski sud: o događaju u Sarajevu i o nastavku procesa*, izdale Žene u crnom, Beograd.

*pravdi*¹⁷ širi auditorijum je prilici da doživi svjedočenja i prvi put čuje iz traumatskih sjećanja činjenice koje imaju snagu da mijenjaju službene istorijske narative. Medijska zajednica je imala ograničen pristup u toku realizacije procesa i organizatorke su bile zadužene da sve informacije dostavljaju u javnost. Ovim je obezbjeđen siguran prostor za svjedokinje i predupređena moguća viktimizacija ali i preuzimanje procesa od onih koje su bile glavne akterke. Materijali koji su rezultat procesa ugledali su javnost nakon dozvole svjedokinja da mogu biti publikovani. Spoj medija civilnog društva i informacija sa Ženskog suda ogleda se u mogućoj zajedničkoj saradnji kako bi se ovaj instrument alternativne pravde približio široj publici kroz adekvatnu prezentaciju i mobilisala zajednica na akciju.

5. ZAKLJUČAK

U ovom radu nisam imala namjeru da teorijski utemeljujem pojam Ženskog suda –feminističkog pristupa pravdi, već sam promišljala o ostvarenoj solidarnosti na djelu i za sada jedinom integrativnom iskustvu dvadeset i više godina nakon konflikta. U kratkom prikazu što sve ženski sudovi kao modeli tranzicione pravde jesu, pa i Ženski sud – feministički pristup održan u Sarajevu 2018. godine, ukazala sam na činjenicu da oni imaju potencijal koji dosadašnji primjeri institucionalnih odgovora, kao i vaninstitucionalnih inicijativa, nisu postigli. Skrenula sam pažnju na značajne elemente samog procesa, svjedočenje kao glas ponižene i obespravljene koji u javnom prostoru postaje glas subjekta koji nije odgovoran za proživljeno iskusstvo, već politike koje su vodile političke elite i koje na sličan način vode i danas. Kroz brojne sličnosti u iskustvima žena implicira se jedan drugačiji odnos prema prošlosti kako bi se omogućio model rekonstrukcije života u zajednici iz kojih žene dolaze. U cilju razvijanja procesa pomirenja, neophodno je u kontinuitetu vršiti pritisak na zvanične politike država kako bi se otpočelo suštinski sa procesom suočavanja sa prošlošću na osnovu postojećih modela tranzicione pravde (institucionalnih i vaninstitucionalnih) u čemu iskustvo Ženskog suda – feminističkog pristupa pravdi predstavlja znanje o mogućim promjenama dosadašnjih praksi.

¹⁷ Film Ženski sud feministički pristup pravdi <https://www.youtube.com/watch?v=q62YLeMm1yU>.

Ervina Dabižinović

WOMEN'S COURT – RECONSTRUCTION OF LIFE

Summary

Women's court – a feminist approach to justice ¹⁸ is one of the forty women's courts around the world and the first one founded in Europe. It was organized in Sarajevo from May 7 – 10, 2015, with 36 women being witnesses in five sessions. The court revealed various forms of violence against women (war against civilians / ethnic/military /gender violence; woman's body - battle field (sex crimes in war); military violence and women's resistance; (non-declared war/social - economy crime against women and women's resistance), which are topics rarely discussed when talking about Yugoslav wars in the end of 20th century. Only after the publication of the book "*The Women's Court: about the Sarajevo event and the continuation of the process*" (unofficial translation), and the film "*The Women's Court - feminist approach to the justice*", the information about the end of the process that lasted for three years went public. It is my aim, through the discussion of importance of civil society media, to make visible the initiatives coming from civil society and enable the wider public to become acquainted with the alternative model of justice such as the Women's Court, which confirms and protects the traumatic memory of women coming from successor states of Yugoslavia experienced in the time of war and peace. I conclude that the results of *The Women's Court - feminist approach to the justice* represent the knowledge and document about gender-related violence in time of war and transition, contribute to the process of reconciliation and reconstruction of every-day life as well as to the visibility of violence against women.

Keywords: violence against women, facing the past, women's testimonies, transitional justice, Women's court

¹⁸ The first Women's court in Europe was organised by ten women associations in the region of ex Yugoslavia (Pokret majke enklave Srebrenica i Žepa, Fondacija CURE, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina, Centar za žene žrtve rata, Centar za ženske studije, Republic of Croatia, Anima Centar za žensko i mirovno obrazovanje Kotor, Montenegro, Ženska mreža Kosova, Savjet za rodnu ravnopravnost Skoplje, Macedonia, Ženski lobi, Ljubljana, Slovenia, Centar za ženske studije i Žene u crnom Belgrade, Serbia). Žene u crnom (Women in black) Belgrade, coordinated the process which lasted five years (2010–2015).

LITERATURA

- Akhter, F. (2011) "Kojim pitanjima se bavi ženski sud", u *Ženski sud feministički pristup pravdi*, ur Kovačević, Ljupka, Marija Perkovoć i Staša Zajović, ANIMA Centar za žensko i mirovno obrazovanje Kotor, Žene u crnom Beograd.
- Herman Lewis, J. (1996) *Trauma i oporavak*, Ženska infoteka, Zagreb.
- Istorijat inicijative REKOM (2018). Preuzeto 17. 9. 2018. sa <<http://recom.link/sr/orekom-sr/sta-je-proces-rekom/>>.
- Izveštaj Ženski sud feministički pristup pravdi: Kratka informacija (2015). Preuzeto 18. 9. 2018. sa <<https://www.zenskisud.org/2015.html>>.
- Kašić, B. (2011) „Moć ženskih svjedočenja“, u *Ženski sud feministički pristup pravdi*, ur Kovačević, Ljupka, Perković, Marija, Zajović, Staša. ANIMA Centar za žensko i mirovno obrazovanje Kotor, Žene u crnom Beograd.
- Kumar, C. (2010) „Za novu političku imaginaciju“, ŽINEC br. 22: 103–111.
- Mehrof, B., Kearon, P. (2017) „Silovanje: delo terora“, objavljeno u *Oslobođenje žena: feministički tekstovi*, ur Pavlović, Sanja i Miloš Urošević, Autonomni ženski centar, Žene u crnom, Beograd.
- NIN br 2626 „Prva spoticanja“ Preuzeto 12. 12. 2018. sa <<http://www.nin.co.rs/2001-04/26/17670.html>>.
- Tkačlić, Marina „Preko plota“, LIBELA. Preuzeto 12. 12. 2018. sa <<https://www.libela.org/preko-plota/6279-zenski-sud-feministicki-pristup-pravdi-6279/>>.
- Šimić, Goran (2007) „Preuzimanje predmeta Haškog tribunala – zakonska regulativa za preuzimanje“. Preuzeto 24. 9. 2018. sa <https://www.researchgate.net/profile/Goran_Simic3/publication/280777244_Preuzimanje_predmeta_Haskog_tribunala_zakonska_regulativa_za_preuzimanje/links/55eea33e08ae0af8ee1a1efd/Preuzimanje-predmeta-Haskog-tribunala-zakonska-regulativa-za-preuzimanje.pdf>.
- Vierda, Branka (2018) „Suočavanje sa prošlošću između istine i mita“. Preuzeto 17. 9. 2018. sa <<http://recom.link/mne/vierda-suocavanje-s-prosloscu-između-istine-i-mita/>>.
- Zajović, S. (2011) „REKOM i inicijativa za ženski sud za bivšu Jugoslaviju“, Ženski sud feministički pristup pravdi (2011) ur Kovačević, Ljupka, Marija Perkovoć i Staša Zajović, ANIMA Centar za žensko i mirovno obrazovanje Kotor, Žene u crnom, Beograd.
- Zajović, S., Urošević, M. (2017) *Ženski sud: o događaju u Sarajevu i nastavku procesa* (2017). Beograd: Žene u crnom.

Miloš Pankov

Gradska biblioteka u Novom Sadu
Novi Sad, Srbija

Svenka Savić

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet,
Novi Sad, Srbija

ROD KAO TEMA ALTERNATIVNIH MEDIJA U SRBIJI: PRIMER *AUTONOMIJE*

APSTRAKT: U Srbiji nakon 2012. godine opstaje sve manji broj dnevnih listova, nedeljnika i televizijskih stanica spremnih da svojim radom otvoreno kritikuju politike državnih vlasti. Stoga za objektivno informisanje javnosti postaju sve značajniji alternativni mediji različitih udruženja i nevladinih organizacija, dostupni široj publici posredstvom interneta. *Autonomiju* su osnovali članovi Nezavisnog udruženja novinara Vojvodine, kako bi objavljivala različite informacije od značaja za kulturni i politički prostor Autonomne pokrajine Vojvodine (vesti, izveštaje i članke) i društvene odnose u čitavoj Republici Srbiji. Cilj rada je da utvrdimo koliko su rodna pitanja zastupljena na sajtu *Autonomije* i kakav je medijski stav u odnosu na različite kategorije roda u sklopu ukupne problematizacije odnosa u društvu. Hipoteza je da u tekstovima stalnih saradnika *Autonomije* izostaju govor mržnje, mizogonija, diskriminacija po osnovu pripadnosti marginalizovanim grupama, jer je to osnovni zahtev uređivačke koncepcije toga medija, ali da se mogu ustanoviti stepeni implicitne diskriminacije, pre svega u negovorenju, (izostavljanju) nekih važnih tema, očekivanih u ovoj alternativnoj medijskoj vizuri. Na uzorku od 152 članka domaćih autora, objavljenih na sajtu *Autonomije* tokom 2017. godine, pokazujemo kako su u diskursu novinskog članka predstavljeni rodni odnosi u ovom alternativnom mediju u Srbiji. Primenjena je metodologija analize diskursa i studije slučaja. Konstatujemo da rodni odnosi najčešće nisu glavna tema tekstova *Autonomije*, ali su jedna od aktuelnih. Stalni saradnici *Autonomije* su: - rodno osetljivi i u svojim tekstovima aktualizuju probleme diskriminacije žena u domenu: reproduktivnih prava, porodičnog statusa, nasilja nad ženama, prava na slobodno izražavanje političkog stava; načelno se zalažu za uvećanje prava LGBT zajednice. Preporuka je da organizatori *Autonomije* formiraju posebnu rubriku o rodnim pitanjima, kako bi kvalifikovane saradnice i saradnici mogli javno iskazati svoj stav, te kontinuirano i sistematski pratiti razvoj različitih aspekata rodnih relacija u društvu sa naglaskom na one koje izostaju.

Ključne reči: *Autonomija*, kritička analiza diskursa, žene, alternativni mediji

1. UVOD

Rezultati monitoringa različitih agencija i istraživačkih timova pokazuju da su mediji na čitavom prostoru Zapadnog Balkana još uvek samo delimično slobodni. Ključne prepreke tokom poslednje decenije bili su pritisci od strane političkih centara moći na nedržavne medije, pre svega partija na vlasti, sa namerom da se kritički stav i objektivno izveštavanje o njihovom radu suzbije. Ovi pritisci se najčešće izvode indirektnim sredstvima (Milivojević, 2012): uskraćivanjem reklamnog prostora od strane organa državne uprave, diskriminacijom u raspodeli sredstava na javnim konkursima, usmenim pretnjama i sl. Privatizacija lokalnih medija u Srbiji, kao mera podržana od strane EU u sklopu strategije o pridruživanju, nominalno je trebalo da umani politički uticaj, kreira transparentniju i konkurentniju medijsku sferu, ali nije dala očekivane rezultate. Štaviše, izveštaji međunarodnih organizacija Freedom House i Reporters Without Frontiers od 2014–2017. pokazali su dodatno pogoršanje medijskih sloboda, jer su novi centri političke moći samo ojačali kontrolu nad javnim prostorom. Politički uticaj na programe javnih servisa postaje takođe sve direktniji. Tokom kampanje za predsedničke izbore u Srbiji 2016. godine (Gruhonjić, 2017), na informativnim programima RTS-a predsednički kandidat Srpske napredne stranke dobijao je i po nekoliko puta više prostora za promovisanje svojih aktivnosti od svih drugih kandidata zajedno.

U takvim okolnostima za objektivno i kritičko novinarstvo postaju sve značajniji izvor alternativni mediji, osnovani od strane različitih strukovnih udruženja i nevladinih organizacija. Najčitaniji među njima su: *Peščanik*, *Autonomija* i *Južne vesti*. Programski koncept ovih medija se ne može u potpunosti nazvati opozicionim, jer je kritički stav usmeren i na odluke prethodne vlasti (sadašnje opozicije). Alternativno mišljenje koje zastupaju odnosi se pre svega na programsku orijentaciju, propagiranje: antiratnih, liberalnih i građanskih vrednosti u društvu.

Termin *alternativni* mediji koristi se u istraživanju medija i žurnalistici da se objasne različite forme odstupanja od uobičajenih koncepata, sadržaja i načina informisanja. U tom pogledu, u dosadašnjoj literaturi nezaobilazni su neki od radova. Prema Kristijanu Fuhsu (Fuchs, 2010), njime se mogu označiti i

mediji dijametralno različite ideološke orijentacije (krajnje levice ili desnice), ali i alternativni način organizacije, kao što je učešće članova lokalne zajednice u produkciji programa. Kris Aton (Atton, 2002: 4–9), s druge strane, smatra da je to najprikladniji naziv za medije okrenute društvenim grupama i pojedincima isključenim iz javne komunikacije. Navedeni mediji u Srbiji uklapaju se u obe definicije, a takođe se mogu smatrati primerom medija civilnog društva (Sejdimović, 2018).

Autonomiju su osnovali članovi Nezavisnog udruženja novinara Vojvodine (NDNV), a od februara 2003. godine počinje da objavljuje različite informativne sadržaje u elektronskoj formi, posredstvom sajta, na srpskom jeziku. Njen uređivački koncept osmišljen je tako da otvara prostor za teme kao što su: suočavanje sa prošlošću, ksenofobija, nacionalizam, položaj manjinskih i marginalizovanih grupa, odgovornost za ratne zločine i sl. Informativna platforma pruža mogućnost čitaocima da komentarišu i ocene kvalitet priloga, a isto se može učiniti u prezentaciji teksta posredstvom društvenih mreža Fejsbuk i Tviter. Interaktivni sadržaj, dinamičnost i elektronska forma odlike su koje *Autonomiju* povezuju sa novim medijima (Manović, 2015; Milivojević, 2017), što je čini prihvatljivijom za mlađu publiku, naviknutu na inovativne trendove i forme komuniciranja, a istovremeno i za grupu čitalaca koja se ne slaže sa politikama vladajućih partija, jer su druga opoziciona glasila ograničena relativno malim tiražima štampanim u Beogradu (*Danas*, *NIN*, *Vreme*) i dometom televizijskog signala (*TV i Radio Šabac*).

Specifičan informativni sadržaj *Autonomije* čine članci novinara saradnika, dok su ostale informacije (vesti, izveštaji, intervjui), preuzete iz drugih masovnih medija. Članci se smatraju najtežim i najpotpunijim oblikom analitičkog novinarstva (Đurić, 1997: 126). „Više od drugih novinarskih tekstova – bili mu srodni ili ne – članak doprinosi određivanju razmere, kakvoće, moći, uticaja i dometa zbivanja za koje društvo ima interesa“ (Rajnvajn, Mladenov, 1980: 81).

U analizi polazimo od činjenice da su žene društvena grupe isključene iz ravnopravne komunikacije, pozivajući se na već pomenuti stav Atona o ulozi alternativnih medija. Podsećamo da su brojna istraživanja u zemlji, regionu i u svetu, pokazala da prisustvo rodnih stereotipa nije samo karakteristika lokalnog ili regionalnog medijskog prostora, već je ustaljena praksa u većini

masovnih medija Evrope i sveta. Istraživanja pokazuju da su žene najčešće prisutne u vestima kao žrtve nasilja, u ulozi zabavljačice, ili na osnovu rodbinskih veza sa muškarcem kao glavnim akterom u medijskoj vesti (Ross i Carter, 2011; Valić Nedeljković, 2008; Isanović, 2007; Novosel, 1996). One su ređe citirane i manje su kredibilan izvor informacija. Premda se ustalilo mišljenje o feminizaciji novinarske profesije (Milinkov, 2016), još uvek je znatno manji broj žena na pozicijama odlučivanja (urednice, direktorke i autorke tekstova). Pomenuta istraživanja odnose se na informativne televizijske programe, štampane dnevne listove, tabloide. Njihovi rezultati često se posmatraju unutar teorijskog okvira kritičke analize diskursa (CDA), poddiscipline analize diskursa koja se bavi istraživanjem zloupotrebe moći od strane društvenih elita (Fowler, 1991; Wodak, 1997). Istraživačice i istraživači ovog teorijskog pristupa pokazali su upotrebu različitih diskursnih strategija, delotvornih posebno kao informativni sadržaj masovnih medija, sa namerom da se manipuliše većom grupom čitalaca i tako sistematski kreira negativan (često neprijateljski) stav prema pripadnicima marginalizovanih grupa, kao što su: žene, predstavnice i predstavnici nacionalne manjine, zatim stranci i ostale grupe građana i građanki (Wodak, Fairclough, 2013; Chilton, 2012).

Cilj rada je da utvrdimo koliko su rodna pitanja zastupljena na sajtu *Autonomije* i kakav je medijski stav u odnosu na različite kategorije roda u sklopu ukupne problematizacije odnosa u društvu.

Hipoteze je da u tekstovima stalnih saradnika *Autonomije* izostaju govor mržnje, mizogonija, diskriminacija po osnovu pripadnosti marginalizovanim grupama, jer je to osnovni zahtev uređivačke koncepcije toga medija, ali da se mogu ustanoviti stepeni implicitne diskriminacije, pre svega u negovorenju, (izostavljanju) nekih važnih tema.

2. METOD

Uzorak čine 152 članka domaćih autora objavljenih na sajtu *Autonomije* (devet stalnih saradnika i tri saradnice) objavljenih u periodu maj–novembar 2017. godine. Navedeni period odabran je s obzirom na veliki broj tada aktuelnih društvenih tema i događaja u Srbiji – masovne demonstracije mladih nakon predsedničkih izbora, štrajkovi u velikim fabrikama, izbor predsednice vlade – koje se mogu sagledati iz rodne perspektive.

Jedinica analize je tekst. Postupak analize sastoji se iz identifikacije leksema unutar medijskog teksta kojima se referira na određene društvene grupe kategorisane na osnovu rodne pripadnosti, da bi se u odnosu na njih odredio stav autora, analizom različitih diskursno-jezičkih struktura na nivou širih celina. Pored toga, razmotrićemo upotreba različitih diskursnih strategija i modela argumentacije, sa namerom da se formira kontradiskurs u odnosu na dominantni model prikazivanja rodni relacija.

3. REZULTATI

Od ukupno 152 teksta, zadatom kriterijumu odgovara 19, ili 13 % od ukupnog broja. Slična je srazmera muškog i ženskog autorstva kao i u drugim tekstovima. Od 12 novinara saradnika *Autonomije* (devet muškog i tri ženskog roda), njih sedam je u analiziranim tekstovima tematizovalo problematiku roda (dve saradnice i pet saradnika).

Tabela 1: Podaci o autorima i broju tekstova

AUTOR/KA	TEKSTOVI U UZORKU	TEKSTOVA ODGOVARA KRITERIJUMU	RELACIJA U ODNOSU NA ROD*		
			Ž	M	LGBT
Ana Lalić	1	1	1		
Dinko Gruhonjić	9	1	1		
Dragana Rakić	9	2	2		
Igor Besermenji	19	3	2		1
Laslo Vogel	15	4	1	3	1
Teofil Pančić	8	2	2		
Zlatko Jelisavac	26	6	4	2	1
Ukupno	87	19	15	5	3

*Ž(enski); M(uški); Lezbejski, gej, biseksualni i transseksualni

Podaci o autorima i broju analiziranih tekstova prikazani su u Tabeli 1 (poslednja kolona označava jedinstvenu kategoriju roda na koju se odnose tekstovi svakog od autora: ženski rod, muški rod i lezbejsko, gej, transseksualno opredeljenje). Uočavamo da je najveći broj relacija u odnosu na ženski rod (15), ali i da su ovu temu razmatrale isključivo novinarke. Rodni identitet muškarca

pomenut je u tekstovima dva autora (Laslo Vogel i Zlatko Jelisavac), a treća kategorija najređe, ukupno u tri teksta različitih autora.

Analiza sadržaja pokazala je da rod najčešće nije glavna tema članaka *Autonomije*, ali je prisutan kao jedna od aktuelnih. Njihova distribucija pokazuje da je jedan od mogućih razloga i opredeljenje samih autora.

3.1. Referiranje na ženski rod u tekstovima stalnih saradnika

U Tabeli 2 su rezultati analiziranih delova teksta u kojima se referira na ženski rod. Na osnovu leksičkog značenja upotrebljenog termina (prva kolona) mogu se ustanoviti kategorije za obeležavanje različitih društvenih uloga žene. To su zajedničke imenica u ženskom rodu kojima se označava: rod (u užem smislu), rodbinski odnosi, etnicitet i zanimanje. Negativna konotacija sadržana je samo u značenju naziva potkulturne grupe (*sponzoruše*, *starlete*). Osim toga, na rod upućuje i deiktička zamenica (*mi*) sa namerom novinarkе da se identifikuje i istovremeno obrati čitavoj grupi, kako bi predstavila zajedničke stavove i osećanja žena u Srbiji.

Stav autora u odnosu na različite kategorije ženskog roda, izuzev navedene potkulturne grupe, afirmativan je, ali se u tekstu iskazuje različitim diskursno-jezičkim sredstvima. Većina primera se odnosi na kritiku negativnog odnosa glavnog aktera teksta prema ženama i njihovim osnovnim pravima, koja se tada nalazi u ulozi pasivnog aktera rečenice.

Na osnovu početne hipoteze da u tekstovima *Autonomije* nema govora mržnje, diskriminacije i sličnih postupaka stereotipnog prikazivanja Drugog, koji su predmet proučavanja kritičke analize diskursa, proizilazi da bi negativno predstavljanje i kritika trebalo da budu zasnovani na drugačijim diskursnim strategijama i argumentacionim obrascima.

Kako autori i autorke grade svoj kontradiskurs u odnosu na ustaljeni model prikazivanja žene? Prvi korak u ovoj etapi je lociranje centara moći, izvora diskriminacije žena. U tekstovima *Autonomije* to su institucije i pojedinci: vojska, Srpska pravoslavna crkva, lokalni mediji, političke partije i političari (pozicione i opozicione). Način identifikacije aktera je takav da su imenovani pojedinačni subjekti. Osuđuje se ponašanje određenih sveštenika, oficira i samog patrijarha SPC, povodom njihovih izjava o uskraćivanju reproduktivnih prava, kao i političara i lokalnih medija zbog ugrožavanja slobode govora i

ravnopravnog učešća u političkom životu. Uprave poslovnih institucija (banaka) takođe se kritikuju zbog zloupotrebe ženske seksualnosti zarad sticanja profita. Povod za izricanje stava autora *Autonomije*, nije pisanje drugog medija (izuzev u jednom primeru), već sama izjava aktera, pa je i ključna strategija navođenje citata ili parafraza izjave, potom njeno tumačenje, a zatim i osporavanje legitimiteta govornika i(li) institucije.

Patrijarh SPC-a Irinej nadovezao se na Amfilohijevu gadost konstatacijom da su „Srpkinje dužne da rađaju“, što je izjava koju se usudila da (jedina iz vlasti) osudi potpredsednica Vlade Srbije Zorana Mihajlović (Dinko Gruhonjić, 6. 11).

A ukoliko ste, pak, žena sa kratkom frizurom, radite u biblioteci i pišete kolumne za novine, onda ste definitivno „muškarac, ljubitelj knjiga, koji zarobljen u ženskom telu“, jer „kratka frizura dovoljno govori o karakteru (Dragana Rakić, 14. 10).

Onda, setimo se izjave predsednika opštine Požega, koji je rekao da „majke treba da udave svoju nesposobnu decu“ (Igor Besermenji 9. 9).

Jači izrazi su saopšteni ponekad stilizovanom predikacijom (*udarili po ženama i njihovom pravu*) i ekspresivima (*Amfilohijeva gadost*). Argumentacija se potom gradi ekspliciranjem na nivou širih diskursnih celina, rečenice, ponekad i čitavih pasusa (Prilog 1). Rezultati pokazuju da navedeni postupci nisu potpuno uporedivi sa diskursnim strategijama koje se pominju kao primer pozitivne diskurs analize (Felicitas, 2007), ali se neke od njih podudaraju. U tekstu *Vulin wants you*, autorka se služi sarkazmom ismevajući ponašanje ministra odbrane Aleksandra Vulina, povodom njegovog zalaganja da i žene treba da budu mobilisane kako bi učestvovala na vojnim vežbama.

Ti, ja, Che, Sava, Boško Buha ... kao i stotine hiljada žena koje ćeš ti da obučiš i uvojačiš. Spremi da ginemo sa osmehom na licima i Srbijom na usnama (Ana Lalić, 8. 8).

Samo su dva primera direktno iskazanog afirmativnog stava prema ženama. Zajedničko im je da su oba prisutna u tekstovima žena, a odnose se na radno zalaganje u svojim profesijama i sposobnosti da se prilagode vanrednim okolnostima, poput rata i ekonomskih sankcija.

Tabela 2: Referiranje na žene u tekstovima stalnih saradnika

LEKSIČKI ZNAK	TERMIN		TEMA	MEDIJSKI STAV	GLAVNI AKTER
	PASIV	AKTIV			
zajednička imenica u Pl za rod	žene <				

3.2. Referiranje na muški rod u tekstovima stalnih saradnika

Različite kategorije muškog roda nisu bile česta tema, izuzev u tekstovima Lasla Vegela. Pominje se uglavnom porodična uloga muškarca, uloga oca, zajedno sa nazivima za pripadnike određene potkulture grupe (*huligani*, *žestoki momci*, *gangsteri*) čiji su pripadnici muškog roda. Ona je ekvivalent potkulturnoj grupi žena (*sponzoruše*), navedene takođe terminom sa značenjem negativne ekspresije, a predmet je osude jer ga autori i autorke vide kao posledicu urušenog sistema vrednosti u društvu. Mlađi muškarci u njemu su predstavnici kulture autoritarnog patrijarhata izraslog iz medijske i političke propagande ratničkog maskuliniteta devedesetih (Kronja, 2007: 193).

U opštoj kriminalizaciji države koju je sproveo ondašnji režim Slobodana Miloševića, gangsteri i huligani su postali cool momci sa gradskog asfalta o kojima su se pričali mitovi i legende (Zlatko Jelisavac 31. 7).

Sponzoruše su viđene kao žene podređene ovoj grupi muškaraca, nezainteresovane za sopstveno obrazovanje, sticanje znanja, pomirene sa činjenicom da svoje telo tretiraju kao robu. To je sistem rodni odnosa najviše osporavan od strane saradnika *Autonomije*. (Svenka Savić je na sajtu *Radija 021*, 23. 9. 2000. godine objavila tekst pod naslovom *Sponzoruša*, koji dajemo u Prilogu 2).

Ti momci su postavljali standarde u kulturi, kreirali novi stajling u oblačenju, izgledu i ponašanju, koji je podrazumevao i način govora, slušanja određene vrste muzike (narodnjaci ili turbo-folk), devojke-sponzoruše koje su svojim žestokim momcima unosile pištolje u svojim torbicama, kada bi posetili neki od popularnih splavova, i smeškale se zanosno svojim tek botoksiranim usnama (Zlatko Jelisavac 31. 7).

Uloga oca kao nosioca društvene moći u različitim istorijskim previranjima redovna je tema tekstova u formi mini eseja Lasla Vegela, po vokaciji pisca. Smatra ih odanim tradicionalnim vrednostima i privrženim vlastima, nasuprot mladima kao nosiocima promena, ali i žrtvama krize porodice. S druge strane, ista kategorija unutar frazeološke konstrukcije sinegdohe (*fama o ocu i zaštitniku*) upotrebljena je kako bi se stilistički predstavio patrijarhalni model upravljanja državom (koju primenjuje aktuelni predsednik Republike Srbije).

Tabela 3: Referiranje na muškarce u tekstovima stalnih saradnika

LEKSIČKI ZNAK	TERMIN		TEMA	STAV
	PASIV	AKTIV		
zajednička imenica za porodični status muškarca u Pl		<i>očevi</i>	porodična uloga odanost vlastima kriza porodice	neutralan
zajednička imenica za porodični status muškarca u Sg		<i>otac</i>	tradicionalna porodična uloga	neutralan negativan
sinegdoha		<i>fama o ocu i zaštitniku</i>	patrijarhalni modela upravljanja državom	
zajednička imenica potkulturne grupe u m.r.		<i>žestoki momci huligani</i>	nasilje u politici	osuda

3.3. Referiranje na lezbejsku, gej i transrodnu populaciju u tekstovima stalnih saradnika

Lezbejska i gej zajednica, kao i transrodne osobe takođe su tema nekoliko tekstova. Neposredni povod bilo je imenovanje Ane Brnabić, javno deklarisanе pripadnice lezbejske zajednice za predsednicu Vlade Republike Srbije. Referiranje se realizuje akronimom *LGTB populacija*, a potom se razmatraju osnovna prava pripadnika, za koja su autori saglasni da su nedovoljno ostvarena u praksi i treba ih uvećati. Ona se međutim, kao i sam termin posmatraju uopšteno, bez detaljnijeg razmatranja pojedinačnih prava ili prava određene grupe. Izuzetak je tekst u kome se diskutuje o pojmu *homoseksualnost*. Autor pokušava da ospori opšte prihvaćen stav i nakon pozivanja na naučne izvore, pojašnjava da je ona određena polnim karakteristikama i ne može se smatrati za bolest.

Dakle, homoseksualnost jeste, pre svega, predodređena našim polnim karakteristikama (koje nisu samo binarne već su slojevite i prepliću se), a manje je svakako određena „lošim“ uticajima društvene sredine, a svakako nije bolest ili neko pervertirano stanje seksualnosti (Zlatko Jelisavac, 17. 6).

Tabela 4: Referiranje na LGBT populaciju u tekstovima stalnih saradnika

LEKSIČKI ZNAK	TERMIN	TEMA	STAV
akronim	<i>LGBT populacija</i>	prava LGBT populacije u Srbiji	potrebno ih je uvećati
apstraktna imenica	<i>homoseksualnost</i>		na višem su nivou u odnosu na Mađarsku predodređena polnim karakteristikama, nije bolest

4. ZAKLJUČAK

Budući da je Srbija još uvek patrijarhalno društvo, *Autonomija* i drugi alternativni, građanski mediji mogu obezbediti dragoceni prostor za dekonstrukciju postojećeg (manje povoljnog) i elaboriranje drugačijeg (i boljeg) odnosa, zasnovanog na rodnoj osetljivosti i ravnopravnosti.

Premda se manji broj (12 %) tekstova *Autonomije* odnosi na problematizaciju rodних odnosa u Srbiji, reprezentacija roda je u suprotnosti sa stereotipnim predstavljanjem karakterističnim za medije jugoistočne Evrope (Isanović, 2007). Najčešće je tematizovan ženski rod (10% tekstova), zajedničkim imenicama koje označavaju različite društvene uloge: porodične i rodbinske odnose, etnicitet, zanimanje i potkulturne grupe. Odnos prema njihovim pripadnicama je afirmativan, izuzev jednog primera (*sponzoruše*), a realizuje se:

- ☐ posredno (optužbom i delegitimizacijom aktera odgovornog za: kršenje reproduktivnih, prava na slobodu govora i nasilje nad ženama),
- ☐ direktno (pozitivnim kvalifikacijama kroz primere radnog zalaganje u svojim profesijama i sposobnostima žena da se prilagode vanrednim, ratnim okolnostima).

Pozitivan odnos prema ženama praksa je saradnica, koje tako kroz tekst ugrađuju sopstvena iskustva i emocije, obraćajući se drugim ženama i muškarcima. Optužbe za diskriminaciju, s druge strane preovladavaju u

tekstovima autora. Da bismo pokazali da u govoru *Autonomije* nema govora mržnje, mizogonije, i drugih oblika diskriminacije kroz jezik, analizirali smo odnos autora prema akterima čije se ponašanje osuđuje. Rezultati su pokazali da, pored izrazito negativnog stava prema pojedincima i institucijama (Srpska pravoslavna crkva, političari, vojska), naglašenih ekspresivima visokog intenziteta, nema pomenutih ogrešenja o norme javne komunikacije. Argumentacija autora *Autonomije* zasnovana je na izjavama pojedinaca ili medija koje su potom kontekstualizovane i obrazložene sa ciljem da se pokaže njihova kontinuirana praksa.

Muški rod je tematizovan u svega pet priloga, kako bi se naglasila tradicionalna uloga oca u porodici i osporio patrijarhalni model u politici. Lezbejska, gej i transseksualna zajednica pomenuta je u tri teksta kao celina i to uz osvrt da su prava njenih pripadnika ne poštuju dovoljno u Srbiji.

Na osnovu analiziranih rezultata konstatujemo da su stalni saradnici *Autonomije*:

- ☐ rodno osvešćeni i u svojim tekstovima aktualizuju probleme diskriminacije žena u domenu: reproduktivnih prava, porodičnog statusa, nasilja nad ženama, prava na slobodno izražavanje političkog stava;
- ☐ načelno se zalažu za uvećanje prava LGBT zajednice.

U ovom periodu izostaju aspekti diskusije o rodnoj ravnopravnosti, koji su aktuelni u široj zajednici, kao što su: prava radnica i pripadnica nacionalnih zajednica u Vojvodini, teorijske rasprave o ženskom pitanju, kvalitet zdravlja i ekonomski položaj žena, (posebno žena na selu u Vojvodini), mehanizmi rodne ravnopravnosti u odnosu na žene iz različitih nacionalnih zajednica, pojedinačna prava gej i lezbejske zajednice.

5. PREPORUKA

Na sajtu *Autonomije* formirati posebnu rubriku o rodnim pitanjima, kako bi kvalifikovane saradnice i saradnici mogli javno iskazati svoj stav, te kontinuirano i sistematski pratiti razvoj različitih aspekata rodnih relacija u društvu sa naglaskom na onim koje izostaju.

Miloš Pankov, Svenka Savić

GENDER AS A TOPIC IN ALTERNATIVE MEDIA IN SERBIA: AUTONOMIJA, A REPRESENTATIVE EXAMPLE

Summary

Since 2012, Serbia has witnessed a decreasing number of daily and weekly papers, as well as TV stations which are ready and willing to openly criticise state authorities' policies. As a consequence, to obtain unbiased information, the public has had to refer to alternative media of various associations and NGOs, accessible through the Internet. *Autonomija* was established by members of Independent Journalists' Association of Vojvodina with a goal to publish various kinds of information relevant to cultural and political context of the Autonomous Province of Vojvodina (news, reports, articles) and to social relationships within the Republic of Serbia.

The aim of this paper is to determine the extent to which the gender issues are present on the website of *Autonomija*, and to establish the media attitude towards different gender categories within the overall problematic of relationships in our society. We begin with the hypothesis that the articles by regular contributors of *Autonomija* display no examples of hate speech, misogyny or discrimination towards marginalised groups, this being the basic principle of the editorial policy of this medium. However, there are elements of implied discrimination, primarily in the form of ignoring (leaving out) some important issues one would expect to see addressed in this alternative media. The study focuses on the sample of 152 articles written by domestic authors and published on the website *Autonomija* during 2017. It shows the manner in which gender relations are presented within the discourse of newspaper articles in this alternative medium in Serbia. Methodology of discourse analysis and case study was applied. The analysed results reveal that gender relations are not a common subject matter of the articles of *Autonomija*, but are nonetheless topical. Regular contributors of *Autonomija*: - are gender sensitive and their articles raise awareness of discrimination towards women in the context of reproductive rights, family status, violence to women, freedom of political expression; - in general support the improvement of the rights of LGBT population. Organisers of *Autonomija* are advised to set up a separate section devoted to gender issues. That way, competent contributors could publicly express their views and continually and systematically monitor the development of different aspects of gender relations within the society, with a special focus on the missing ones.

Kewords: *Autonomija*, critical discourse analysis, women, alternative media.

LITERATURA

- Atton, C. (2002). *Alternative media*. London, New Delhi: Sage.
- Chilton, P. (2004). *Analysing political discourse: Theory and practice*. London: Routledge.
- Đurić, D. (1996). *Novinarska enciklopedija*. Beograd: BMG.
- Felicitas, M. (2007). Positive Discourse Analysis: Contesting Dominant Discourses by Reframing the Issues. *Critical Approaches to Discourse Analysis Across Disciplines 1* (1), 74–94.
- Fowler, R. (1991). *Language in the news*. London: Routledge.
- Fuchs, C. (2010). Alternative media as critical media. *European J of Social Theory*, 13(2), 173–172.
- Gruhonjić, D. (2017). (Ne)poštovanje Kodeksa novinara Srbije u kampanji za predsedničke izbore u 2017. godini. *CM*, 36, 145–164.
- Isanović, A. (2007). „Medijski diskurs kao muški domen: Predstavljane roda u dnevnim novinama u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji“. U: Moranjak-Bamburać, N., Jusić, T. i Isanović, A. (ured.) (2007). *Stereotipizacija: Reprezentacija žena u štampanim medijima u jugoistočnoj Evropi*. (Sarajevo: Medijacentar): 49–85.
- Kronja, I. (2007). „Politika u porno ključu: Pornografsko predstavljanje žene u tabloidima u Srbiji i njegova politička uloga“ in *Stereotipizacija: Reprezentacija žena u štampanim medijima u jugoistočnoj Evropi*. ed. N. Moranjak-Bamburać, T. Jusić & A. Isanović (Sarajevo: Medijacentar): 191–219.
- Leinert Novosel, S. (1996). Women in Croatian Media, *Politička misao*, 33 (5), 136–147.
- Manović, L. (2015). *Jezik novih medija*. Clio: Beograd.
- Milinkov, S. (2016). *Novinarke u Vojvodini: obrazovanje, profesionalni status i rodni identitet*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
- Milivojević, S. (2017). Šta je novo u novim medijima. *Reč*, 87(33), 159–172.
- Milivojević, S. (2012). Novinarstvo i medijska industrija u Srbiji: izazovi i odgovori. *CM*, 24, 24–58.
- Rajnavajn, Lj. & Mladenov, M. (1980). *Oblici novinarskog izražavanja*. Zavod za obrazovanje administrativnih kadrova SR Srbije: Beograd.
- Ross, C. & Carter, C (2011). Women and news: A long and winding road. *Media, Culture & Society*, 33, 1148–1166.
- Savić, S. (1993). *Diskurs analiza*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Sejdimović, N. & Serenčeš, Ž. (ur.) (2018). *Mediji civilnog društva*. Novi Sad: Nezavisno društvo novinara Vojvodine.
- Wodak, R. (1997). *Gender and Discourse*. London: Sage.
- Wodak, R., & Fairclough, N. (2013). *Critical discourse analysis*. London: Sage.
- Valić Nedeljković, D. (2008). „(Ne)vidljivost žena u političkom TV spotu“. U: Valić Nedeljković, D. (2008). *Kandidatkinje : monitoring prisustva žena kandidatkinja u medijima tokom predizbornih kampanja za lokalne i pokrajinske izbore u 2008*, (Novi Sad: Novosadska novinarska škola), 147–164.

Prilog 1

DRAGANA RAKIĆ: MAGIJSKO DEJSTVO PREDSEDNIKA NA PODLAKTICI

04 Sep 2017

Kako je u sve naprednijem Vršcu oživela čuvena satirična priča Radoja Domanovića

Ko je mislio da se „danga“ ili žigosanje isplati samo u Domanovićevoj satiričnoj priči, gadno se prevario. Ovih dana se po vršačkim sokacima šapuće da će izvesna mlada vaspitačica koja je na podlaktici krupnim ćirilčnim slovima istetovirala „A. Vučić“ dobiti po treći put šansu da radi u jednom od vršačkih vrtića.

Ova mlada aktivistkinja SNS-a pre par meseci pohvalila se novom tetovažom za koju je rekla da „predstavlja izraz njenog poštovanja prema lideru SNS i predsedniku Srbije“.

„Njegovi potezi i govori motivišu vas da se pokrenete, da uradite nešto korisno“, dodaje preduzimljiva vaspitačica. I gle čuda, ova mlada žena se brže, jače, bolje pokrenula i uradila nešto korisno – od „obične“ vaspitačice postala je vaspitačica sa tetovažom.

Doduše, tetovaža „A. Vučić“ nije istetovirana na čelu kao što je predlagao Domanović, ali je istetovirana takođe na veoma vidnom mestu – podlaktici i to dovoljno krupnim slovima da i najkratkovidiji mogu bez problema da shvate koliku ljubav i divljenje prema predsednikovom liku i delu gaji ova aktivistkinja SNS-a. Po svedočenju očevidaca, sav bol i neprijatnost koji je ova hrabra Vrščanka morala da istrpi sedeći satima u nekom od tatoo salona, veoma brzo se isplatio. Tetovaža je odmah krenula da ispoljava svoje magijsko dejstvo, te joj je omogućila treću šansu da se zaposli u struci, iako je pre toga već dva puta odustajala, jer joj je navodno bilo „jako teško“.

Dobro obavešteni izvori tvrde da tetovaža ima univerzalno dejstvo, pa osim što ti omogućuje da dobiješ „treću šansu“ za posao u struci, možeš da radiš i van struke, npr. u privatnim kompanijama gde su plate mnogo veće nego u javnom sektoru. Tako je junakinja naše priče isprobala i dobro plaćeni posao kod privatnika, ali je ipak shvatila da je „manje teško“ biti vaspitačica.

Predškolska ustanova iz Vršca trebalo bi uskoro da raspiše konkurs za prijem nekoliko vaspitačica u radni odnos. Međutim, pitanje koje ovih dana intrigira Vršćane jeste: da li je spisak primljenih vaspitačica možda već napravljen, kao i spisak onih koje su ostale ispod crte? I da li će neke od primljenih vaspitačica tu doći bez položenog državnog ispita, bez licence i bez radnog iskustva, samo zato što imaju odgovarajući "žig" ili člansku kartu? I da li će ispod crte ostati vaspitačice od kojih neke imaju sve potrebne stručne kvalifikacije, višegodišnji rad na zamenama, položeni državni ispit i licencu koju im je svojevrsteno finansirala država upravo sa ciljem da imaju prednost pri zapošljavanju?

Da li će ispod crte ostati vaspitačice kojima „nije teško“ da rade sa decom, naprotiv, koje bi sa ljubavlju i velikom posvećenošću obavljale ovaj posao?

Vrlo brzo ćemo dobiti odgovor na ova pitanja. Ovih dana nečiji roditelji u nekom drugom gradu dani protestuju, jer ne žele da Ministarstvo smeni direktora jedne osnovne škole koji odlično radi svoj posao i koji ne pristaje da se istetovira. Vrščanima ne pada na pamet da protestuju, jer valjda oni najbolje znaju šta je dobro za njihovu decu. Uskoro će neki od njih, kao i kod Domanovića, brže, jače bolje, stati u red i – po svemu sudeći – ponuditi vlastito dete na žigosanje.

Autorka je odbornica Demokratske stranke u Skupštini grada Vršca

Prilog 2

Svenka Savić

SPONZORUŠA

Ako pažljivo slušate razgovor mladih ili njima namenjene TV emisije, često čujete reč **spozoruša** u najraznovrsnijim kontekstima. U postojećim rečnicima reč nećete naći, jer je nova, a ako konsultujete stručnjake za jezik reći će vam da je ružna, i da je nikad ne koriste, da je nema u „pravom razgovoru“ jer je kolokvijalna, da joj značenje ni ne znaju. Reči žive i frekventno se upotrebljavaju mimo stručnjaka za jezik. Zato pomažu podaci iz ankete. U osnovi ove reči je strana reč **sponzor**, koja postoji u Rečniku stranih reči i znači osobu, mušku ili žensku, koja *je pokrovitelj, zaštitnik... u svrhu vlastite reklame*. Uočimo da se radi o osobi koja je donator, davalac sopstvene reklame radi. Sledstveno tome, ženska osoba koja isto to radi je **sponzorka**. Na primer, veliki sponzor različitih akcija danas je Karić banka, a unutar nje je sponzorka gospođa Karić. Davanje novca je zajedničko sponzorstvu, kreditu, zajmu, počeku, ali ima i dimenziju reklamiranja – činjenja sebe vidljivim, što je različito.

Budući da u Rečniku nema značenje **sponzoruša**, podaci iz ankete među stručnjacima za jezik, zatim mladima, i starijima u gradu nešto nam kažu o značenju. **Sponzoruša** je ženska osoba (najčešće mlada) koja je sponzorisana ili je finansira imućniji muškarac – njen „prijatelj“; ona izlazi i boravi sa muškarcem (mladićem, sredovečnim...) materijalnih pobuda radi, iz vlastitih interesa; to je ženska osoba koja živi od tuđeg bogatstva, kažu neki, druži se i izlazi sa onima koji mogu da joj pruže sve ono što ona sama sebi ne može, a moguće je da među takvima sretne svog budućeg muža. Neki kažu da je to fina prostitutka koja izlazi sa dizelašima. Ona može biti mlada, sredovečna, (ne)udata, lepa, ružna, nema ograničenja u pogledu uzrasta, estetskog izgleda. Drugi, opet, tvrde da sponzoruša izgleda kao devojka sa naslovne strane skupog ženskog časopisa: ima skupu garderobu, finu šminku, parfeme, prazan novčanik. Neki misle da su one najaktivnije noću, u društvu svojih koleginica, naručuju pića u najluksuznijim kafićima ili diskoteci u gradu kako bi privukle pažnju dobrostojećih, koji bi se onda njima mogao reklamirati. Neki misle da je biti sponzoruša više od načina života, to je (privremeno) zanimanje. Iz

odgovora anketiranih nije jasno šta je uloga emocija u svemu tome što izgleda kao ljubav, da li je uopšte ima, neki čak poistovećuju sponzorušu sa „prodavačicom ljubavi“. Svi se negativno odnose prema ovoj pojavi i ženi u toj ulozi.

Ono što je važno ovde naglasiti jeste da postoji muškarac kojeg finansira bogata žena – njen je „prijatelj“, da su oni isto tako „prodavci ljubavi“ ili „fine prostitutke“, ali ne postoji reč za njih. Postoji pojava, a ne i etiketa, pa se onda misli da ni pojava ne postoji. Doduše, neki anketirani su diskutovali da li sponzoruši odgovarala reč *žigolo*, za muškarca, onda su se složili da to nije to.

Pojava spoznoruša i muških i ženskih nastaje posle devedesetih godina kada smo svi osiromašili, pogotovu mladi, mlade devojke koje ne vide svoju budućnost u takvim uslovima. U situaciji kada je jedan deo lepih i pametnih mladića otišao iz zemlje, jedan deo stradao u ratovima tokom ove decenije, jedan deo su povratnici iz rata sa telesnim i drugim tegobama, a bez zaposlenja da bi mogli zasnivati porodice. Mlađim ženama kojima je vreme za udaju nemaju izbora. Sponzoruša može biti prelazna uloga za nalaženje pravog muža na pravom mestu u pravo vreme. Dakle, jedna od komponenata značenja ove reči je i 'nada'.

Ekonomsko siromaštvo najpre pogađa one koji su u društvu marginalni, a u svim društvima su to žene. Kada pokušava da nađe način da preživi u nemogućim uslovima života, društvo joj daje pejorativni (pogrdan) naziv i tim nazivom društvo skida sa sebe odgovornost što je ženu gurnulo u poziciju bede, ratovima, ekonomskim propadanjem nebrigom za građanina. Zato ženu predstavlja da hoće lako da živi, pogotovu ona mlada pred kojom je tek svet i život, a, ne zaboravimo, patrijarhalno društvo nikada ne oprašta mladim ženama. Zato i nema naziva za muškarca koji isto to radi u patrijarhalnom društvu jer je njemu to dozvoljeno i oprošteno. I ako takvi obilato postoje, za njih je tradicionalni naziv zadržan, poput *žigolo*, naziv koji ima i značenje da u isto vreme i uveseljava, razonođuje i ima pozitivnu funkciju u prodaji svoga tela i emocija drugima.

Novi Sad, 23. 9. 2000.

UNIVERZITET U NOVOM SADU,
FILOZOFSKI FAKULTET NOVI SAD,
21000 Novi Sad,
Dr Zorana Đinđića br. 2
www.ff.uns.ac.rs

Elektronsko izdanje

URL

<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2019/978-86-6065-514-3>

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

321.011.5:316.774(497.11)(082)

**MEDIJI civilnog društva kao alternativa medijskom populizmu,
senzacionalizmu i lažnim vestima** [Elektronski izvor] : zbornik radova /
[uređivački kolegijum Dinko Gruhonjić, Dubravka Valić Nedeljković]. - Novi Sad
: Filozofski fakultet, 2019

Način dostupa (URL): <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2019/978-86-6065-514-3>. - Opis zasnovan na stanju na dan 20.2.2019. - Nasl. s naslovnog ekrana. - Bibliografija uz svaki rad. - Rezime na engl. jeziku uz svaki rad.

ISBN 978-86-6065-514-3

a) Цивилно друштво - Медији - Улога - Србија - Зборници
COBISS.SR-ID 328293127
